

- Εισαγωγή -

Ο σύγχρονος κόσμος οφείλει σχεδόν τα πάντα στους Έλληνες. Αυτοί προσδιόρισαν για πρώτη φορά τις κατηγορίες σκέψης που έχουμε ως σήμερα, διαμόρφωσαν τα κυριότερα πνευματικά μας εργαλεία και έδωσαν συγκεκριμένο περιεχόμενο στις αρχές της ηθικής μας. Γενικότερα, ανακάλυψαν την επιστημονική έρευνα διατυπώνοντας τα πρώτα ερωτήματα και προσπάθησαν να τα απαντήσουν, με επιτυχία σε ικανοποιητικό βαθμό. Ανύψωσαν όλες τις μορφές της τέχνης τόσο, ώστε όλα τα σύγχρονά της ρεύματα να πηγάζουν απ' την ελληνική τέχνη.

Στην κοινή κληρονομιά, που οι στοχαστές και οι καλλιτέχνες έκαναν να καρποφορήσει στη διάρκεια 15 αιώνων με διαφορετικά αποτελέσματα, κανείς δεν αμφισβητεί τον πρωταρχικό ρόλο που έπαιξε ο Ελληνισμός.

Γι' αυτό οι σύγχρονοί μας αισθάνονται μεγάλο ενδιαφέρον για έναν λαό, στον πολιτισμό του οποίου οφείλουμε τόσα πολλά. Το ενδιαφέρον αυτό μπορεί να ικανοποιηθεί απόλυτα, αφού οι πηγές που μας αποκαλύπτουν την Αρχαία Ελλάδα είναι ιδιαίτερα πλούσιες και ποικίλες.

Η Ελληνική γλώσσα αντιπροσωπεύεται από λογοτεχνικά κείμενα που χρονολογούνται χωρίς διακοπή από τον 8^ο αιώνα π.Χ. έως σήμερα. Η πρόσφατη αποκρυπτογράφηση των μυκηναϊκών πινακίδων επιτρέπει να ανέβουμε τουλάχιστον ως τον 15^ο αιώνα π.Χ. Καμιά άλλη ανθρώπινη γλώσσα δεν προσφέρει για μελέτη μια τόσο πλούσια λογοτεχνία που εκτείνεται σε μια τόσο μακριά περίοδο της Ιστορίας.

Παράλληλα με τις γραπτές πηγές η αρχαιολογία προσφέρει για την Ελλάδα μια πλούσια πληροφόρηση και τα μνημεία που μελετάει δεν αποτελούν μαρτυρίες μόνο για τον Ελληνικό Πολιτισμό, αλλά περιέχουν και αισθητικές αξίες μεγάλου διαμετρήματος.

Επιπλέον, ένα στοιχείο ένα στοιχείο εξίσου σημαντικό είναι και το ότι η ίδια η χώρα όπου έζησαν και δημιούργησαν οι Έλληνες μας είναι και σήμερα προσιτή. Ξαναβρίσκουμε στον ελληνικό χώρο τα ίδια τοπία που έβλεπαν ο Όμηρος, ο Σοφοκλής ή ο Πλάτων.

Πρόθεση του κειμένου είναι να προσφέρει στον αναγνώστη μια θεώρηση περιεκτική των βασικών όψεων του Ελληνικού Πολιτισμού σε προσιτή μορφή.

Φαίνεται ότι όλα ή σχεδόν όλα δεν εξηγούνται με βάση την επίδραση του φυσικού περιβάλλοντος και του κλίματος. Οι άνθρωποι φτιάχνουν την ιστορία τους και επωφελούνται από τις γεωγραφικές συνθήκες, ανάλογα με την επιμονή και τη φαντασία τους. Είναι αλήθεια ότι οι συνθήκες αυτές διευκολύνουν το έργο τους και βοηθούν στη διαμόρφωση του χαρακτήρα

των λαών. Όποιος επισκέφθηκε την Ελλάδα και το περιβάλλον της δεν αμφιβάλλει ότι αυτή η περιοχή της Μεσογείου άσκησε επάνω στους αρχαίους της κατοίκους την καλύτερη επίδραση. Αν για τους σύγχρονους, πού διαθέτουν πάρα πολλά μέσα για να αντιμετωπίσουν τις απαιτήσεις του εδάφους και τις κλιματολογικές δυσκολίες, η γοητεία του κόσμου του Αιγαίου εξακολουθεί να είναι τόσο ισχυρή, τί θα ήταν στην εποχή που η εξάρτηση του ανθρώπου από τις φυσικές συνθήκες ήταν πολύ πιο αισθητή από ό,τι σήμερα;

1. Γραμματεία

Κατά τη γεωμετρική περίοδο (11ος-8ος αι. π.Χ.) οι Έλληνες δημιούργησαν ένα νέο σύστημα γραφής και προχώρησαν με δειλά βήματα στην αξιοποίηση του. Κατά την αρχαϊκή εποχή (7ος, 6ος αι. π.Χ.) ασχολήθηκαν περισσότερο με τα γράμματα: από το ηρωικό έπος προχώρησαν στο διδακτικό, και με τη λυρική ποίηση προσπάθησαν να εξωτερικεύσουν σκέψεις και συναισθήματα. Παράλληλα, οι λογογράφοι, χρησιμοποιώντας πεζό λόγο, έδωσαν σημαντικά στοιχεία για την ιστορία και τη γεωγραφία των περιοχών τους. Στα κλασικά χρόνια που ακολούθησαν (5ος, 4ος αι. π.Χ.) τα γράμματα έφτασαν σε μεγάλη ακμή: φιλόσοφοι, ρήτορες, ποιητές και ιστορικοί κληροδότησαν μετά έργα τους στις επόμενες γενιές αιώνια πρότυπα για μίμηση.

α. Ποίηση

Από τη στιγμή που διαδόθηκε ένα σύστημα γραφής πρακτικό και εκφραστικό εμφανίστηκαν τα δημιουργήματα του ελληνικού πνεύματος. Τα αρχαιότερα δείγματα του είναι ποιητικά. Τρία είναι τα είδη της ποίησης: Το **έπος** (ηρωικό και διδακτικό), η **λυρική ποίηση** και το **δράμα**.

α. Ι. Τα μεγάλα ποιητικά δημιουργήματα του Ομήρου στο περιεχόμενο τους είναι ηρωικά (**ηρωικό έπος**). Με αυτά υμνείται ο ηρωισμός του ανθρώπου σε πολεμικές επιχειρήσεις (πολιορκία - άλωση Τροίας / Ιλίου) και σε ταξιδιωτικές περιπέτειες (επιστροφή / νόστος του Οδυσσέα στην Ιθάκη).

Η **Ιλιάδα** έχει ονομαστεί καθρέφτης της αριστοκρατικής ζωής, αλλά είναι σε εξίσου μεγάλο βαθμό καθρέφτης και της λαϊκής ζωής του κόσμου ολόκληρου. Η **Οδύσσεια** είναι ένα από εκείνα τα σπάνια παραμύθια που περικλείουν μέσα τους όλα τα ανθρώπινα. Δικαιολογημένα λοιπόν ο Όμηρος συμβολίζει καθετί το ελληνικό. Με τον Όμηρο η πλαστική ικανότητα των Ελλήνων φτάνει, στην αρχή κιόλας της ιστορίας τους, στο απόγειο της». Την παιδευτική, πέρα από την λογοτεχνική, αξία των ομηρικών ποιημάτων/ασμάτων αποδει-

κνύει το γεγονός ότι από τον 6ο π.Χ. αιώνα έως σήμερα δεν έλειψαν από τα προγράμματα των σχολείων όχι μόνο των Ελλήνων αλλά και πολλών άλλων ευρωπαϊκών λαών.

Στον Όμηρο, λέει ο Πλάτων, οφείλει η Ελλάδα τη μόρφωσή της. Αναμφισβήτητα η **Ιλιάδα** αποτελεί καθρέπτη της λαϊκής ζωής ενώ η **Οδύσσεια** συνιστά πανανθρώπινο μύθο. Ο δημιουργός τους είναι ένας ανυπέροβλητος πλαστοουργός και οι ήρωές του έχουν από φυσικού τους γιγάντιες διαστάσεις. Από τον 6^ο αιώνα κι έπειτα το έργο του Ομήρου απαγγελλόταν επίσημα κάθε τέσσερα χρόνια στα Παναθήναια. Κατόπιν αποτέλεσε σχολικό εγχειρίδιο. Σ' ολόκληρη την αρχαιότητα η ύπαρξη του Ομήρου δεν αμφισβητήθηκε ποτέ.

Όποιος διαβάσει την Ιλιάδα και την Οδύσσεια παρατηρεί αμέσως ότι αποτελούν υψηλές συνθέσεις. Η σκέψη να συμπυκνωθούν με τέτοια δραματικότητα η δεκαετία της πολιορκίας και η δεκαετία των περιπλανήσεων του Οδυσσέα και να συγκεντρωθούν γύρω από ένα πυρήνα: στη μια περίπτωση την οργή του Αχιλλέα, στην άλλη την αφήγηση του Οδυσσέα, δε μπορεί παρά να οφείλεται σ' ένα μεγάλο καλλιτέχνη. Αξιοσημείωτο είναι ότι πολύ λίγα είναι τα αφηγηματικά λογοτεχνήματα που έχουν τόσο αυστηρή και ενιαία δομή (στα μεγάλα μυθιστορήματα της εποχής μας αυτή η διάρθρωση δεν πετυχαίνεται ποτέ).

Για τον Όμηρο, όλα ήταν ένας θεατρικός διάκοσμος, που τον συνέθεσε ο ίδιος, αλλά όχι πάντα με δικά του σκηνικά αντικείμενα. Ωστόσο πουθενά δε νιώθει κανείς το χέρι του σκηνοθέτη. Το γεγονός αυτό προσπάθησαν πολλοί να το χρησιμοποιήσουν ως αντεπιχείρημα για την ύπαρξη του Ομήρου, αντί να το αξιολογήσουν ως την ύψιστη έκφραση της ποιητικής του τέχνης.

Η τελειότητα των δύο επών δείχνει ότι αποτελούν την κατάληξη μιας μακρόχρονης παράδοσης. Οι Αρχαίοι το είχαν συνειδητοποιήσει, αφού ο Αριστοτέλης γράφει στην *Ποιητική* του: «Δεν ξέρουμε κανένα ανάλογο ποίημα πού να έχουν συνθέσει οι πριν από τον Όμηρο ποιητές, όλα όμως δείχνουν ότι υπήρξαν αρκετοί». Η εξαφάνιση οποιασδήποτε προγενέστερης λογοτεχνίας οφείλεται ασφαλώς στην απουσία μιας κατάλληλης μεθόδου γραφής. Αν το μυκηναϊκό αλφάβητο ήταν ακόμα σε χρήση (πράγμα πού δεν είναι βέβαιο), ήταν πολύ ατελές για να βοηθήσει ώστε να διασωθεί στην ζωή μας ένα μακρόπνοο λογοτεχνικό έργο. Ο Όμηρος, αντίθετα, μπορούσε να καταφύγει στο αλφάβητο, και το έργο του έκανε να λησμονηθούν όλα τα άλλα που είχαν προηγηθεί.

Τα ηρωικά έπη Ιλιάδα και Οδύσσεια καθιερώνουν τη γλώσσα της επικής ποίησης, φορέα επιρροής για όλα τα είδη του λόγου

α. II. Το διδακτικό έπος, με κύριο εκφραστή του τον Ησίοδο, έχει θέμα του την ειρηνική ζωή των ανθρώπων, τις γεωργο-κτηνοτροφικές ασχολίες τους, τις προσπάθειες τους για κατασκευή εργαλείων και οργάνωση της καθημερινής ζωής. Ο Ησίοδος αποτελεί συμπλήρωμα του Ομήρου και οι Έλληνες

τον μνημόνευαν μαζί μ' εκείνον μολονότι το καλλιτεχνικό του ταλέντο δεν συγκρίνεται μ' αυτό του Ομήρου. Έζησε όχι πολύ αργότερα απ' τον Όμηρο (700 ή 650 π.Χ.) και τον μιμείται στο μέτρο στη σύνταξη και το ρυθμό. Αντίθετα από τον ποιητή της Ιωνίας, δεν έζησε στην αυλή των ισχυρών: ήταν χωρικός από τη Βοιωτία με μια μικρή ιδιοκτησία στους πρόποδες του Ελικώνα. Στον Μέγα Αλέξανδρο αποδίδεται η ρήση ότι ο Όμηρος έγραψε για βασιλιάδες, ενώ ο Ησίοδος για χωριάτες, και πράγματι οι δύο ποιητές ενσαρκώνουν τους δύο πόλους των ανθρωπίνων φιλοδοξιών, τη δόξα και τον καρπό. Ο ομηρικός άνθρωπος περπατάει στη γη τυλιγμένος κιόλας με μια ολύμπια λάμψη, ενώ ο ησιόδειος υπηρετεί σ' όλη του τη ζωή τις βουβές και σκοτεινές, αλλά όχι λιγότερο άφθαρτες δυνάμεις του εδάφους. Εδώ, οι αιώνιες αντιθέσεις βρήκαν την εντονότερη έκφρασή τους: το πάθος και το ήθος, ο ηρωικός θάνατος και η αφοσιωμένη στο καθήκον ζωή, η ιπποτική υπερηφάνεια και η αστική τιμή, η τύχη των όπλων και η ευλογία της εργασίας. Στους δύο αυτούς ποιητές εκφράζονται: η έντεχνη ποίηση και η λαϊκή ποίηση, η πλαστική αντικειμενικότητα και η διδακτική υποκειμενικότητα, η τέρψη και η προκοπή. Ο Ησίοδος στο έργο του «**Εργα και Ημέραι**», ποίημα αγροτικό και διδακτικό εκτός των άλλων, τονίζει την αναγκαιότητα ύπαρξης δικαιοσύνης και προτρέπει τους άρχοντες να την εφαρμόσουν, αν θέλουν την αγάπη του λαού τους. Πιο συστηματικά ανέπτυξε τέτοιες σκέψεις αργότερα ο Αριστοτέλης, κυρίως στα Πολιτικά του. Ο Ησίοδος εκθειάζει, επίσης, την αρετή, που ο δρόμος της είναι δύσβατος. Προτρέπει όλους τους ανθρώπους να εργάζονται, γιατί η τεμπελιά και όχι η δουλειά είναι ντροπή. Τέλος, δίνει σοφές συμβουλές για ομαλές ανθρώπινες σχέσεις. Πρέπει επίσης να αναφερθεί ότι στον Ησίοδο ξεχωριστό κόσμο αποτελούν οι «χθόνιοι θεοί» των εγκάτων της γης, που στον Όμηρο δεν παίζουν σχεδόν κανένα ρόλο.

Ενώ η προσωπικότητα του Ομήρου χάνεται εντελώς πίσω από το έργο του, το έργο του Ησιόδου, παρά το τυπικό ύφος, αφήνει έναν απόηχο πολύ προσωπικό και μας πληροφορεί με ακρίβεια για την τύχη του πτωχού λαού της υπαίθρου στη γεωμετρική Ελλάδα.

Ο Όμηρος, ο Ησίοδος και οι μιμητές τους είχαν καθορίσει τους κανόνες του επικού είδους και τυποποίησαν την έντεχνη γλώσσα που επιβλήθηκε από τότε για κάθε σύνθεση αυτού του είδους. Χάρη στο Βιργίλιο, οι ποιητές της Δύσης κληρονόμησαν από τον Όμηρο την έννοια του έπους.

Η παρουσία της αρχαϊκής εποχής στα γράμματα δεν είναι τόσο λαμπερή στα έργα της ομηρικής παράδοσης, όσο στο χώρο του **λυρισμού**, δηλαδή της τραγουδισμένης ποίησης, με διπλή μορφή που οι αρχαίοι έδιναν σ' αυτό το λογοτεχνικό είδος: τον *χορό*, (τραγούδι από πολλούς) και τη *μονωδία* (τραγούδι από έναν). Αυτές οι ποιητικές συνθέσεις ανταποκρίνονταν στην έντονη αγάπη για τη μουσική που είχαν πάντοτε οι Έλληνες και τη θεωρούσαν ως βασικό στοιχείο της παιδείας τους.

β. Η λυρική ποίηση θεωρείται απόρροια της κατάστασης που δημιουργήθηκε ύστερα από κοινωνικούς αγώνες, οι οποίοι ανέδειξαν το άτομο σε προ-

σωπικότητα. Εξέφραζε, κατά κανόνα, το παρόν και δεν εξυμνούσε το παρελθόν. Σ' αυτήν ανήκουν τα άσματα που οι αρχαίοι τραγουδούσαν, συνήθως με τη συνοδεία των ήχων της λύρας ή κάποιου άλλου μουσικού οργάνου, και εξωτερίκευαν:

—τα ποικίλα ευχάριστα ή δυσάρεστα συναισθήματα (**μελική ποίηση**, Αλκαίος, Σαπφώ, Ανακρέων, Αλκμάν...),

—το θρήνο, τη θλίψη και τον έρωτα (**ελεγείες**, Τυρταίος, Μίμνερμος, Σόλων, Θέογνις...),

—τα συναισθήματα και τις σκέψεις ανθρώπινων ομάδων (**χορική ποίηση**, Στησίχορος, Αρίων, Ίβυκος, Βακχυλίδης...). Με τραγούδια, επίσης:

— αποχαιρετούσαν τους νεκρούς (**επιγράμματα**, Σιμωνίδης ο Κείος) και

— τα συναισθήματά τους στους θεούς, τους ήρωες ή τους ολυμπιονίκες (**διθύραμβοι, παιάνες, ωδές**, Βακχυλίδης, Πίνδαρος),

— την ψυχική τους διάθεση στους γάμους και στα συμπόσια (**επιθαλάμια, σκόλια**)

Οι λυρικοί ποιητές ήσαν μουσουργοί με την κυριολεκτική σημασία της λέξης, γιατί ο στιχουργός και ο συνθέτης (συνήθως και ο τραγουδιστής) ήταν ένα και το αυτό πρόσωπο. Σ' όλα αυτά πρέπει να προστεθεί και ο **χορός**. Ο χορός ήταν χορευτική μουσική και τον χαρακτήρα αυτό διατήρησε για πάντα στην Ελλάδα.

Από το 600 π. Χ. κι έπειτα η μουσική γίνεται κορυφαία τέχνη, αυξάνεται ο αριθμός των χορδών της κιθάρας, εισάγεται ο αυλός κι επινοούνται οι νότες. (Περισσότερα στο αντίστοιχο κεφ. για τις τέχνες).

Από όλους τους λυρικούς ποιητές, ο **μόνος που μπορούμε να κρίνουμε πραγματικά από τα έργα του, είναι ο Πίνδαρος**, που έζησε το πρώτο ήμισυ του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Παρ' όλο που το μεγαλύτερο μέρος του έργου του έχει χαθεί, τα τέσσερα βιβλία από τους *Επίνικους* που σώθηκαν φανερώνουν τη δύναμη της μεγαλοφυΐας του. Όταν αναφέρεται στις νίκες αθλητών στους αγώνες, που οι Έλληνες θεωρούσαν μεγάλη δόξα, ο μεγάλος Θηβαίος λυρικός αναφέρεται με εκπληκτικά περιεκτικό τρόπο σε σχετικούς μύθους, στους οποίους αποδίδει υψηλό θρησκευτικό και ηθικό νόημα. Δεν υπάρχει πιο πυκνός και πιο αστραφτερός ποιητικός λόγος από τον δικό του. Παρά την κάποια ερμητικότητα, πού οφείλεται περισσότερο στην περιεκτική υφή του νοήματος και όχι στην επιλογή των λέξεων ή της σύνταξης, ο Πίνδαρος έγραψε για την αιωνιότητα μερικά λαμπρά και ξεκάθαρα γνωμικά όπως: «Ο άνθρωπος είναι το όνειρο μιας σκιάς» ή την γεμάτη πάθος επίκληση πού απευθύνει στον εαυτό του: «Ψυχή μου, μην ονειρεύεσαι την αθανασία, αλλά εξάντλησε τον χώρο του δυνατού!».

Λυρική ποίηση είναι αυτή που τραγουδιέται, σε αντίθεση με την αφηγηματική, την επική και τη δραματική, που παριστάνονται (δράμα). Η ελεγεία, ο ίαμβος, η ωδή, το χορικό άσμα είναι οι ποικίλοι τρόποι της.

Η χορική ποίηση στην πρώτη της περίοδο έχει κέντρο τη Σπάρτη, ενώ στην ακμή της έχει εξαπλωθεί παντού. Πριν υποσκελιστεί από το δράμα, γνώρισε τη χρυσή εποχή της με το μεγαλοπρεπές ύφος του Βοιωτού Πινδάρου.

Είναι αναμφισβήτητος ο εξαιρετικός πλούτος της ελληνικής λυρικής ποίησης στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή. Όπως για το έπος, το ελληνικό πνεύμα έδωσε κανόνες για το λογοτεχνικό αυτό είδος σε όλες του τις μορφές. Η μεταγενέστερη φιλολογία, στον αλεξανδρινό κόσμο και στη Ρώμη, θα πλουτίσει περισσότερο τις δυνατότητες της προσωπικής ποίησης. Παρ' όλο όμως που θα διευρύνει το πεδίο έμπνευσης, θα παραμείνει πιστή στις ποιητικές μορφές που εγκαινίασαν οι πρώτοι Έλληνες ποιητές.

γ. Κατά τον 5ο π.Χ. αιώνα αναπτύχθηκε και τελειοποιήθηκε στην Αθήνα η δραματική ποίηση, που «διδασκόταν» στο θέατρο. Κατά τον Αριστοτέλη, η τραγωδία υπήρξε αρχικά αποτέλεσμα αυτοσχεδιασμών. Πρέπει να συνδέεται με την λατρεία του Διονύσου αφού οι γιορτές που ήταν αφιερωμένες στον θεό συμπεριλάμβαναν και δρώμενα, τα οποία πρέπει να εξελίχθηκαν στο κατοπινό θέατρο. Η πρωταρχική μορφή θεάτρου πρέπει να ήταν ο διθύραμβος, χορικό άσμα (τραγούδι που τραγουδιόταν από ομάδες), που συμπεριλάμβανε αφηγηματικά στοιχεία, δηλαδή διήγηση συμβάντων. Ο εξαιρετικότερος εκπρόσωπος της τέχνης του διθυράμβου υπήρξε ο Αρίων ο κιθαρωδός από την Λέσβο, που εργάστηκε στην Κόρινθο στις αρχές του ΣΤ' αιώνα. Ο Αρίων τελειοποίησε τον διθύραμβο εισάγοντας καθαρά αφηγηματικά αλλά και μιμικά στοιχεία. Η συνέχεια της εξέλιξης του διθυράμβου μεταφέρεται στην Αθήνα, όπου ο σχεδόν μυθικός ηθοποιός Θέσπις του έδωσε ένα πιο θεατρικό χαρακτήρα. Ανάμεσα στα χορικά παρεμβάλλονταν κείμενα που έπρεπε να αποδοθούν με μιμικό τρόπο και έκαναν πιο σαφή τον μύθο που προσπαθούσε να αφηγηθεί ο διθύραμβος ενώ ταυτοχρόνως ενίσχυαν τους ρόλους ατόμων, σε αντίθεση με τις ομάδες στα δρώμενα. Το σημείο αυτό αποτελεί σταθμό στην εξέλιξη του θεάτρου διότι έτσι εισήχθη αυτόματα η έννοια του ηθοποιού σε αντιδιαστολή με τον χορό.

Ο μεγάλος φιλόλογος Βιλαμόβιτς - Μέλλεντορφ διατύπωσε την άποψη ότι ο διθύραμβος αρχικά ήταν άσμα του Σόλωνα προς τιμή του Διονύσου, που ο Αρίων στην Κόρινθο το μετέτρεψε σε χορικό άσμα. Ο Θέσπις ακολούθως χρησιμοποίησε τον υποκριτή για να απαγγέλλει τους ιαμβικούς στίχους γραμμένους σε αττική γλώσσα, ενώ ο χορός κράτησε για λόγους παραδοσιακούς τη δωρική γλώσσα. Έτσι εξηγείται το γιατί τα διαλογικά μέρη της τραγωδίας γράφονται στην αττική και τα χορικά στη δωρική διάλεκτο. Όμως η ουσία του δράματος δεν είναι ο διάλογος αλλ' η «δράση», από το ρήμα δράω-ω που σημαίνει πράττω. Γι' αυτό και ο Αριστοτέλης στον πολυθρύλητο ορισμό της τρα-

γωδίας λέει: «Ἐστὶν οὖν τραγωδία μίμησης πράξεως σπουδαίας καὶ τελείας, μέγεθος ἐχούσης, ἡδυσμένῳ λόγῳ χωρὶς ἐκάστῳ τῶν εἰδῶν ἐν τοῖς μορίοις, δρώντων καὶ οὐ δι' ἀπαγγελίας, δι' ἐλέου καὶ φ' ὄβου περαίνουσα τὴν τῶν τοιούτων παθημάτων κάθαρσιν». [= Η τραγωδία είναι μιμητική πράξη με σοβαρό περιεχόμενο και τέλεια, δηλαδή έχει αρχή, μέση, τέλος, έχει συγκεκριμένη έκταση, που κάθε μέρος της χωριστά έχει δική του καλλιτεχνική έκφραση [(«ἡδησμένος λόγος»), δηλαδή μέτρο τα διαλογικά, μελωδία τα χορικά], με πρόσωπα που δρουν μπρος στα μάτια των θεατῶν και δεν απανγέλλουν απλῶς ἀλλὰ με τὴ δράση γεννοῦν στὴν ψυχὴ τῶν θεατῶν τὴ συγκίνησι καὶ τὴν ἀγωνίαν καὶ ἔτσι ἐπιτυγχάνεται ἡ κάθαρσις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τέτοια παθήματα). Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει πῶς ἡ τραγωδία γεννήθηκε ἀπὸ τὸ δράμα (δράσι) τῶν Σατύρων (σατυρικό δράμα) που στὴν ἀρχὴ εἶχε εὐτράπελο χαρακτήρα. Σταδιακὰ αὐτονομήθηκε καὶ πῆρε πῖο σοβαρό χαρακτήρα. («Ἐκ μικρῶν μύθων καὶ λέξεων γελοίας διὰ τὸ ἐκ σατυρικοῦ μεταβαλεῖν, ὁψέ ἀπεσεμνύθη»). Ἡ τραγωδία, λέει ὁ Αριστοτέλης («Ποιητική», 1449 α) εἶχε ἀρχικὰ αὐτοσχεδιαστικό χαρακτήρα καὶ δημιουργοὶ τῆς ἦσαν οἱ κορυφαῖοι τοῦ χοροῦ («Ἀπὸ τῶν ἐξαρχόντων τὸν διθύραμβον»). Μία μαρτυρία που διασώζει ὁ βυζαντινὸς Ἰωάννης Διάκονος ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποψὲ τοῦ Αριστοτέλη. Ἡ μαρτυρία αὐτὴ λέει πῶς ὅταν οἱ ἄνθρωποι ἐγκατέλειψαν τὸν πρωτόγονο βίον καὶ ἀσχολήθηκαν με τὴ γεωργία ἔκαναν γιορτὲς γιὰ νὰ προσφέρουν στοὺς θεοὺς μέρος τῆς συγκομιδῆς τους. Οἱ ἄρχοντες γιὰ νὰ δώσουν αἴγλη στὴ γιορτὴ καθιέρωσαν ἀρχικὰ τὴν κωμωδία, που εὐρετὴς τῆς ἦταν ὁ Σουσαρίων.

Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κωμωδία πῆρε πρόστυχο χαρακτήρα, δημιουργήθηκε σαν ἀντίβαρο ἡ τραγωδία. Καὶ τὰ δύο εἶδη, λέει ὁ Αριστοτέλης, δημιούργησαν οἱ Ἀθηναῖοι. Τὸ τραγικό δράμα ἐπινόησε ὁ Αῖων, ὅπως λέει ὁ Σόλων, ὅμως ὁ Δράκων ὁ Λαμψακηνὸς υποστηρίζει πῶς ἡ πρώτη δραματικὴ θεατρικὴ παράστασις δόθηκε στὴν Ἀθῆνα ἀπὸ τὸ Θέσπι.

Ἄρα, ἀκόμη καὶ στὴν ἀρχαιότητα υπῆρχε διάστασις γνώμων γιὰ τὴ γέννησι τῆς τραγωδίας. Ἐπίσης καὶ τὸ ὄνομα τραγωδία γεννὰ ἀπορία. Ἄλλοι λένε πῶς τὸ «τράγων ὠδή» σημαίνει «ὠδή» που ἀδετοὶ ἀπὸ χορὸ που τὰ μέλη τοῦ λέγονται «τράγοι», ἐπειδὴ εἶναι ντυμένοι σαν τράγοι (πράγμα που ἐπιβεβαιώνεται καὶ ἀπὸ τὶς παραστάσεις ἀγγείων) καὶ ἄλλοι διότι ἡ ἀμοιβὴ τῶν χορευτῶν ἦταν ἓνας τράγος. Διηλαδὴ «ὠδή ἐναντι ἀμοιβῆς τράγου», ἀποψὲ πάντως ἐξεζητημένη. Ὡστόσο, ἐδραῖα παραμένει ἡ ἀποψὲ πῶς ἡ τραγωδία προήλθε ἀπὸ τὴ διαπλοκὴ τοῦ χοροῦ με τὸν κορυφαῖο που ἐνσάρκωνε τὸ θεὸ στὶς σχέσεις τοῦ με τοὺς πιστοὺς. Οἱ σχέσεις ἐκφράζονται με τὸν ὄρο «πλοκή» που ἀποδίδει τὴν ἀνέλιξι τοῦ μύθου.

Ἡ δραματικὴ ποίησις ἔδωσε δείγματα λαμπρά, που καθιέρωσαν αὐτὸ τὸ εἶδος σὲ ὅλη τὴ μετέπειτα ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου. Εἶχε θέματα ποικίλα (ἀπὸ τὴ μυθολογία, τὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ τὴν ἱστορία) ἀλλὰ πάντα ἀνθρώπινα, που οἱ δραματοῦργοι τὰ παρουσίαζαν -ἀνάλογα με τὸ εἰδικὸ περιεχόμενο τους - ὡς **τραγωδίαις, κωμωδίαις ἢ σατυρικά δράματα**, στὶς γιορταστικὲς ἐκδηλώσεις

προς τιμήν του θεού Διονύσου.

Οι γιορτές αυτές και οι θεατρικές παραστάσεις προετοιμάζονταν προσεκτικά από τους αξιωματούχους της Πόλεως. Ο επώνυμος άρχων και οι βοηθοί του ήταν οι βασικοί υπεύθυνοι για την οργάνωση των εορτών και των παραστάσεων. Η ομάδα αυτή επέλεγε τους ποιητές, τους ηθοποιούς και τους χορηγούς, τους πολίτες που θα αναλάμβαναν μέρος των εξόδων. Οι χορηγοί πλήρωναν για την εκπαίδευση και διδασκαλία των ερασιτεχνών ηθοποιών που αποτελούσαν τον χορό αλλά και την αποζημίωση που ελάμβαναν για την εγκατάλειψη των εργασιών τους όσο διαρκούσε η προετοιμασία. Ακόμη ο χορηγός ήταν υπεύθυνος για την εξασφάλιση κατάλληλου χώρου για τις πρόβες αλλά και την διατροφή όσων συμμετείχαν σε αυτές. Η χορηγία θεωρούνταν σημαντικότερη υπηρεσία στον δήμο αν και προς το τέλος του Δ' αιώνα καταργήθηκε τελικά, μάλλον για πολιτικούς λόγους, και ο δήμος αναλάμβανε όλα τα έξοδα.

Καθοριστικός ήταν ο ρόλος του ποιητή. Ήταν ταυτόχρονα χορογράφος και ηθοποιός, και οι τρεις τραγωδίες που έπρεπε να παραδώσει αποτελούσαν πραγματική **τριλογία**. Αργότερα οι απαιτήσεις αυτές καταργήθηκαν. Εξάλλου, ο ποιητής έπρεπε να γράψει ένα σατυρικό δράμα που αποτελούσε εύθυμη κατάληξη της τραγωδίας. Δεν έπρεπε μόνο να κατέχει τα μυστικά της ποίησης, αλλά να επινοεί κάθε τόσο μόνος του τη μουσική και τους χορούς, ικανότητες που δύσκολα βρίσκει κανείς συγκεντρωμένες σε κάποιον σήμερα.

Ο πραγματικός ήρωας του έργου, όμως, ήταν ο χορός. Αυτός περικλείει το νόημα του δράματος, το νόημα της ζωής. Ενσαρκώνει τη φωνή του κοινού που ασκεί αμείλικτη κριτική στην ύβρη των πρωταγωνιστών του αρχαίου μύθου. Ως εκφραστής της κοινής γνώμης είναι σοφότερος, αλλά και πεζότερος από τους φορείς της δράσης. Αντιπροσωπεύει μίαν άλλη διάσταση που δίνει βάθος στους γραμμικούς διαλόγους.

Το δράμα, χωρίς τους κατοπινούς διαχωρισμούς (τραγωδία – κωμωδία – σατυρικό δράμα), έχει σχέση με τη λατρεία του θεού Διονύσου και ιδιαίτερα με το διθύραμβο, χορικό άσμα ανδρών μεταμφιεσμένων σε σατύρους, που έκαναν μιμητικές κινήσεις. Στο μελαγχολικό διθύραμβο του φθινοπώρου έχει την καταγωγή της η τραγωδία. Με τον εύθυμο διθύραμβο της άνοιξης συνδέεται η κωμωδία.

Αναπτύσσεται και γνωρίζει, σε αττική διάλεκτο, την πιο υψηλή ακμή του στην Αθήνα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Ο μεικτός χαρακτήρας της γλώσσας και του ρυθμού του οφείλεται στο ότι διατηρεί στοιχεία από τη λυρική και την επική ποίηση.

Η κωμωδία, τραγούδι του κώμου, της θορυβώδους γιορτής μετά τη λατρευτική τελετή προς τιμήν του Διονύσου, συνδέεται με τη λαϊκή ευθυμία γύρω από την περιφορά ενός φαλλού και τη γιορταστική πομπή.

Μεγάλα ονόματα δημιουργών δραματικής ποίησης:

— **Αισχύλος** (*Πέρσαι, Ικέτιδες, Επτά επί Θήβας, Προμηθεύς Δεσμώτης, Ορέστεια*).

Συμμετέχει για πρώτη φορά σε τραγικό αγώνα γύρω στο 500 π.Χ. Στα 42 του χρόνια κέρδισε την πρώτη του νίκη. Έγραψε περίπου 90 δράματα κι απ' αυτά σώθηκαν τα επτά προαναφερθέντα. Ο ίδιος αποκαλούσε τα δράματά του ψίχουλα στο τραπέζι του Ομήρου. Διαπνέεται από θρησκευτική πίστη, αντλημένη από τις παραδοσιακές πηγές της θρησκείας και παρουσιάζει τους θνητούς υποταγμένους στη Νέμεση, την εκδίκηση των θεών που τιμωρούν κάθε υπερβολή και κάθε παραβίαση του ιερού νόμου. Στο επίκεντρο του αισχύλειου κόσμου βρίσκεται η Δίκη, η θεά της δικαιοσύνης, από την εξουσία της οποίας δε μπορεί να ξεφύγει κανείς. Ίσως η βαθύτερη γνώμη του ποιητή να ήταν ότι ο δράστης είχε πάντα άδικο.

— **Σοφοκλής** (*Αντιγόνη, Οιδίπους Τύραννος, Οιδίπους επί Κολωνώ, Αίας, Ηλέκτρα, Φιλοκτήτης, Τραχίνιαι και το σατυρικό δράμα Ιχνηευταί*).

Ανδρας με περιβλεπτή χάρη και ομορφιά πέτυχε σε ηλικία μόλις 28 ετών την πρώτη του νίκη και την ακολούθησαν άλλες 23. Ήταν 30 χρόνια νεώτερος από τον Αισχύλο, φτάνοντας στο απόγειο της ακμής του όταν εκείνος πέθανε. Από τα έργα του σώθηκαν 7 και 1 σατυρικό δράμα. Στο Σοφοκλή η τραγική ειρωνεία κορυφώνεται κι εκλεπτύνεται. Συνίσταται στο γεγονός ότι ο άνθρωπος νομίζει ότι ενεργεί ελεύθερα, ενώ στην πραγματικότητα είναι έρμαιο σκοτεινών δυνάμεων. Η δράση στο έργο του έχει πολλές διακυμάνσεις. Αρέσκεται στους αιφνιδιασμούς, στην τεχνητή απόκρουση, στην ξαφνική αποκάλυψη, παραπλανά ακόμη το θεατή με τους περισπασμούς. Όλα αυτά τα τεχνάσματα δεν τα ήξερε ο Αισχύλος. Το έργο του συνδυάζει φιλοσοφική βαθύτητα και λαϊκότητα, χαρακτηρίζεται από δραματουργική δεξιοτεχνία, κρυστάλλινη διαύγεια της γλώσσας και βρίσκει κανείς σ' αυτό τη διάπλαση οικουμενικών μορφών. Οι θεοί στο έργο του Σοφοκλή είναι απρόσιτοι κι ανεξιχνίαστοι. Ο άνθρωπος, τέλος δεν είναι το μέτρο του παντός, όπως οι Σοφιστές ισχυρίζονταν· αν στην παγκόσμια τάξη υπάρχει κάτι το παράλογο ή ανήθικο, αυτό δεν αποδεικνύει ότι είναι ατελής η παγκόσμια τάξη, αλλά η ανθρωπίνη λογική και ηθική. Ο Σοφοκλής κεντρίζει το ενδιαφέρον μας για τα θύματα μιας σκληρής μοίρας, που οι απρόοπτες αλλαγές της έρχονται ν' απογοητεύσουν τους υπολογισμούς και την υπεροψία των ανθρώπων.

— **Ευριπίδης** (*Αλκηστis, Ηρακλείδαι, Ανδρομάχη, Ικέτιδες, Ηρακλής μαινόμενος, Τρωάδες, Εκάβη, Ηλέκτρα, Ιφιγένεια εν Ταύροις, Ιφιγένεια εν Αυλίδι, Μήδεια, Ιππόλυτος, Κύ-κλωψ, Βάκχαι, Ρήσος, Φοίνισσαι, Ορέστης, Ίων, Ελένη*).

Συμπυκνώνει με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο όλες τις τάσεις της εποχής του. 15 χρόνια νεότερος απ' τον Σοφοκλή, πέθανε ένα χρόνο πριν απ' αυτόν.

Την πρώτη του εμφάνιση στη σκηνή έκανε τη χρονιά που πέθανε ο Αισχύλος. Κέρδισε το πρώτο βραβείο 4 ή 5 φορές, αλλά ήταν μάλλον ο πιο δημοφιλής από τους τρεις τραγικούς όσο ζούσε ακόμη. Σώθηκαν 18 ολόκληρα έργα του και πολυάριθμα αποσπάσματα, σχεδόν το ¼ της συνολικής του παραγωγής. Το ταλέντο του εκδηλώθηκε περισσότερο στη μουσική σύνθεση επιχειρώντας να συνδέσει στενά τη μελωδία με τη σκέψη. Οι επικρίσεις των κωμωδιογράφων στρέφονται κυρίως εναντίον της μοντέρνας μουσικής του. Με τον Ευριπίδη ανακαλύπτεται η γυναικεία ψυχή και το ερωτικό δράμα. Η Σοφιστική άσκησε μεγάλη επίδραση στη σκέψη του· στον Ευριπίδη δεν υπάρχουν πια παρά μόνον άνθρωποι, και σ' αυτό οφείλεται η βαθιά αισιοδοξία του. Ξεγελασμένοι από δυνάμεις που τους ξεπερνούν, οι δύστυχοι άνθρωποι υποφέρουν αναρίθμητα δεινά, για τα οποία είναι συχνά υπεύθυνοι και μέσα απ' αυτά ανυψώνεται μερικές φορές το μεγαλείο της ψυχής τους. Στους ήρωές του ενσαρκώνονται τα βασανιστικότερα προβλήματα της καρδιάς του και της εποχής του, και φαίνεται ότι αυτός ήταν ο λόγος που ο Αριστοτέλης αποκαλούσε αυτόν το σκυθρωπό ποιητή, στον οποίο οι θεοί δε χάρισαν ούτε τη στιβαρότητα του Αισχύλου ούτε τη λαμπρότητα του Σοφοκλή, **τραγικώτατον**, τον πιο τραγικό απ' όλους.

Πιο μακριά από τις σύγχρονες απόψεις μας βρίσκεται η κλασική ελληνική **κωμωδία**. Από το τέλος του 6ου αιώνα, ο Επίχαρμος από τη Σικελία είχε συνθέσει σε δωρική διάλεκτο κωμωδίες που δεν γνωρίζουμε καλά, αλλά που οι αρχαίοι, και πρώτος ο Πλάτων, εκτιμούσαν πολύ, για τη σωστή παρατηρητικότητα που περιείχαν και για την αξία των γνωμικών που τις στόλιζαν. Επίσης σε δωρική χώρα, στα Μέγαρα, κοντά στην Αθήνα επικρατούσε ή σταθερή παράδοση κωμικών επεισοδίων με χοντροκομμένα αστεία. Η επίδραση αυτών των πρώτων δοκιμιών, συνδυασμένη στην Αττική με τολμηρά τραγούδια και βωμολοχίες που συνόδευαν τις διονυσιακές παρελάσεις, δημιούργησε την αρχαία λεγόμενη κωμωδία, που πήρε τη θέση της δίπλα στην τραγωδία στους επίσημους διαγωνισμούς που οργανώνονταν κατά τις εορτές του Διονύσου. Μετρούσαν σαράντα ποιητές «αρχαίων» κωμωδιών, πράγμα που δείχνει την επιτυχία αυτού του τυπικού αθηναϊκού λογοτεχνικού είδους κατά τον 5ο αιώνα. Ο **Κρατίνος**, που άρχισε να γράφει κατά το 455 π.Χ., ο **Εύπολις** και ο **Αριστοφάνης** (Αχαρνής, Ιππής, Νεφέλαι, Σφήκες, Πλούτος, Ειρήνη, Όρνιθες, Λυσιστράτη, Θεσμοφοριάζουσai, Βάτραχοι, Εκκλησιάζουσai), κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα, υπήρξαν οι πιο ένδοξοι αντιπρόσωποι της κωμωδίας. Μόνο του Αριστοφάνη όμως, έχουν διασωθεί ολόκληρα έργα, που δίνουν μια πολύ συγκεκριμένη ιδέα για τις προτιμήσεις του κοινού της Αθήνας.

Η «αρχαία» κωμωδία είναι πάντοτε έργο περιστάσεων και αγώνων, που δεν ενδιαφέρεται για την αληθοφάνεια και προσπαθεί κυρίως να προκαλέσει το γέλιο με κωμικές επινοήσεις και συνεχείς υπαινιγμούς σχετικά με την επικαιρότητα. Το θέμα είναι συνήθως μια υπόθεση φανταστική ή γκροτέσκα, που παρουσιάζει ο πρωταγωνιστής με την παρουσία ενός χορού προσώπων αστεία μεταμφιεσμένων σε ανθρώπους, ζώα ή έννοιες προσωποποιημένες. Πολλά ε-

πεισόδια δείχνουν πως ο ήρωας φθάνει στον σκοπό του παρά τα εμπόδια. Ακολουθεί ένα ιντερμέδιο, όπου ο χορός απευθύνεται στο κοινό και που δεν έχει καμιά σχέση με την υπόθεση, αλλά εκφράζει τα συναισθήματα του ποιητή σχετικά με διάφορα επίκαιρα θέματα. Έπειτα, μια νέα σειρά επεισοδίων παρουσιάζει τις συνέπειες της κατάστασης που έχει δημιουργηθεί και τέλος το έργο κλείνει με μια πομπή, όπου ο χορός βγαίνει από το θέατρο υμνώντας τον Διόνυσο. Με βάση αυτό το πρότυπο, οι ποιητές είχαν ευρύ πεδίο για να διασκεδάσουν το κοινό όπως ήθελαν: από το αστειολόγημα έως την εκλεπτυσμένη λογοτεχνική παρωδία, από τη βωμολογία και την αισχρολογία έως τη λεπτότατη ποίηση, από τη βάνανυση προσωπική ύβρη έως την κωμική παρατήρηση των χαρακτήρων, όλα ήταν επιτρεπτά και όλα αρεστά. Η ποικιλία των τόνων είναι απέραντη στον Αριστοφάνη και η ευκολία με την οποία περνάει από το πιο χονδροειδές στο πιο λεπτό αστείο προκαλεί σύγχυση στο σημερινό αναγνώστη. Σήμερα μπορεί να μας ενοχλούν τα χονδρά αστεία ή να μας ξενίζουν οι πολιτικές αναφορές, που δεν καταλαβαίνουμε πάντα, ωστόσο μας γοητεύει η ευγλωττία που δεν ξεθώριασε με το πέρασμα των αιώνων, ο ποιητικός οίστρος και μια αίσθηση της αγροτικής φύσης, που κλείνουν πολλή φρεσκάδα και χάρη. Κανένα άλλο λογοτεχνικό έργο δεν μας φέρνει σε τόσο άμεση επαφή με το λαό της Αθήνας την εποχή του Σωκράτη, του Αλκιβιάδη και του Θουκυδίδη, κανένα άλλο έργο δεν μας δίνει σ' αυτό τον βαθμό την εντύπωση ότι είναι ταυτόχρονα μια μαρτυρία για τον ποιητή και την εποχή του.

Οι τελευταίες κωμωδίες του Αριστοφάνη που γράφτηκαν στις αρχές του 4ου αιώνα π.Χ., είναι πολύ διαφορετικές από τις πρώτες: με τις *Εκκλησιάζουσες* ή τον *Πλούτο*, ο ποιητής προσανατολίζεται σε μια νέα μορφή κωμωδίας, που ονομάζεται «μέση» κωμωδία. Ο ρόλος του χορού έχει περιορισθεί, η φαντασία είναι λιγότερο ελεύθερη. Η σάτιρα των ανθρώπων αντικαθίσταται από την κοινωνική σάτιρα, οι προσωπικές επιθέσεις από την παρουσίαση ανθρώπινων χαρακτήρων, τα αστεία ευρήματα από την παρωδία του μύθου. Οι διάδοχοι του Αριστοφάνη, όπως ο **Αντιφάνης** ή ο **Άλεξ** από τους Θούριους, φαίνεται πως ήταν παραγωγικοί ποιητές, στους οποίους απέδιδαν εκατοντάδες θεατρικά έργα. Δεν ξέρουμε όμως σχεδόν τίποτα γι' αυτούς και την προσφορά τους στην ελληνική κωμωδία· όσο για την τραγωδία, δεν δημιουργήθηκαν νέα αριστουργήματα τον 4ο αιώνα π.Χ., πριν να φανεί ο **Μένανδρος** (Επιτρέποντες, Σαμία, Ηρώς, Κόλαξ, Γεωργός, Κιθαριστής, Περικειρομένη), πού ανήκει πια στην ελληνιστική εποχή.

β. Πεζός λόγος

Τα πρώτα γραπτά μνημεία ελληνικού πεζού λόγου τοποθετούνται χρονικά στον 8ο αιώνα π.Χ. (το 776 π.Χ. άρχισε η αναγραφή των ολυμπιονικών). Η ποίηση είχε αναπτυχθεί πολύ νωρίτερα αλλά σε προφορική μορφή.

Ο πεζός λόγος διακρίνεται σε **Φιλοσοφία, την Ιστοριογραφία και τη Ρητορεία**.

Φιλοσοφία

Οι διάφορες επιστήμες (π.χ. Φυσική, Βιολογία, Ιστορία) μελετούν επιμέρους τομείς γνώσης: φυσικά φαινόμενα, βιολογικά φαινόμενα, ιστορικά γεγονότα, αντίστοιχα. Αλλά καμιά επιστήμη δεν ασχολείται με το θεμελιακό ερώτημα: τι είναι γνώση. Αυτό είναι θέμα ενός κλάδου της Φιλοσοφίας, που ονομάζεται **Γνωσιολογία**. Άλλοι κλάδοι της Φιλοσοφίας είναι: η **Αισθητική** (που επιχειρεί απάντηση στο ερώτημα: τι είναι **ωραίο** και τι **τέχνη**), η **Ηθική** (που ασχολείται με το τι σημαίνει **καλό** και τι **κακό** στη συμπεριφορά των ανθρώπων) και η **Μεταφυσική** (που εξετάζει απορίες, όπως: τι υπάρχει πέρα από τα φυσικά όρια του ανθρώπου, πέρα από τον ορατό κόσμο μας, πριν απ' αυτόν, ύστερα από το θάνατο).

Τέτοια ερωτήματα άρχισαν να διατυπώνουν οι σοφοί από την αρχαϊκή περίοδο και με την πάροδο του χρόνου διαμορφώθηκε πλούσιος φιλοσοφικός στοχασμός και γράφτηκαν σημαντικά φιλοσοφικά έργα, που όσοι σπουδάζουν Φιλοσοφία τα μελετούν και σήμερα σε όλο τον κόσμο.

Οι μελετητές διακρίνουν τις εξής περιόδους εξέλιξης της ελληνικής Φιλοσοφίας:

I. Προσωκρατική περίοδο (6ος, 5ος π.Χ. αιώνες) με: **I. Κοσμολογικό προσανατολισμό**: οι φιλόσοφοι **Θαλής, Αναξίμανδρος, Αναξίμενης, Ηράκλειτος, Εμπεδοκλής, Αναξαγόρας, Δημόκριτος** κ.ά. ασχολούνται με ερωτήματα για τον κόσμο, όπως: πώς δημιουργήθηκε, πώς λειτουργεί, ποια είναι η πρώτη ύλη του (το νερό, η φωτιά, το άπειρο ή ο αέρας). Αυτοί οι σοφοί πραγματοποίησαν το μεγάλο βήμα που είναι γνωστό στην ιστορία του φιλοσοφικού στοχασμού ως μετάβαση **οπό τη μυθική αντίληψη για τον κόσμο στην προσπάθεια για λογική ερμηνεία του κόσμου**. Πρώτοι αυτοί αναζητούν την αιτία για τα όντα και τα φαινόμενα. Η αναζήτηση της αιτίας είναι το πρώτο ερώτημα που θέτει η επιστήμη για όλα όσα ερευνά. Και **II. Ανθρωπολογικό προσανατολισμό**: ο **Δημόκριτος** από τους φυσιολόγους, κυρίως οι σοφιστές (**Πρωταγόρας, Πρόδικος, Γοργίας** κ.ά.) και ο **Σωκράτης** αναπτύσσουν τις απόψεις τους για τον άνθρωπο και την κοινωνία.

Ιδιαίτερη δυσκολία παρουσιάζει η κατάταξη του **Πυθαγόρα**, ενώ οι Ε-

Λεάτες με επικεφαλής τον **Παρμενίδη** θα συγκροτήσουν ένα ξεχωριστό φιλοσοφικό ρεύμα.

Ο **Θαλής** που καταγόταν απ' τη Μίλητο, ο κορυφαίος των επτά σοφών, θεωρήθηκε πατέρας της φιλοσοφίας. Επιδόθηκε σε αστρονομικές και μετεωρολογικές παρατηρήσεις και λέγεται ότι υπολόγισε με απλή μέθοδο το ύψος των πυραμίδων. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ο Θαλής πίστευε ότι αυτό απ' το οποίο γεννιέται και αποτελείται το κάθε τι είναι το νερό. Ακόμη ο Αριστοτέλης υπέθεσε ότι ο Θαλής κατέληξε σ' αυτή την αντίληψη χάρη στην παρατήρηση ότι η ζωή των ζώων βρίσκεται στο αίμα, των φυτών στο χυμό, και πράγματι η έκφραση του θανάτου στα τελευταία είναι η αφυδάτωση. Εξάλλου το νερό, από την άποψη της μάζας, είναι το κύριο συστατικό του σώματος των φυτών και των ζώων. Αν λάβουμε υπ' όψιν ότι σύγχρονες θεωρίες δέχονται τη μετεξέλιξη της ζωής από το υδρογόνο, η φιλοσοφία του Θαλή δεν είναι τόσο παιδαριώδης όσο πιστευόταν από ορισμένους επιστημονικούς κύκλους.

Ο **Αναξίμανδρος** άκμασε μισή γενιά μετά τον Θαλή και καταγόταν κι αυτός απ' τη Μίλητο. Έγγραψε μια πραγματεία «Περί Φύσεως» που χάθηκε και στο έργο αυτό διακήρυξε ότι η αρχή του σύμπαντος είναι το άπειρο: διέπει τα πάντα, είναι άφθαρτο κι ακατάλυτο, αθάνατο και μεταστοιχειώνεται σε άλλες μορφές που συνιστούν μορφές της ζωής. Μ' αυτόν τον όρο ο Αναξίμανδρος δεν εννοεί, προφανώς, κανένα από τα εμπειρικά υλικά, γιατί όλα είναι πεπερασμένα και βρίσκονται σε μεταξύ τους ισορροπία, αλλά το υπόστρωμα του κόσμου, που δε μπορούμε να το γνωρίσουμε εμπειρικά παρά μόνο να το συλλάβουμε εννοιολογικά. Θεωρώντας το άπειρο ως αρχική μορφή της ύλης και επομένως της ζωής, είχε συλλάβει στην ουσία την αρχή της αφθαρσίας της ύλης. Δίδασκε, τέλος, ότι η γη αιωρείται ελεύθερη στο χώρο, ισορροπώντας σε ίσες αποστάσεις από τις άκρες του κόσμου, και όντας αρχικά ρευστή τα ζώα της ξηράς ζούσαν στο νερό ενώ ο άνθρωπος υπήρξε πρώτα ένα πλάσμα που έμοιαζε με ψάρι. Από τον Αναξίμανδρο το μόνο που διατηρήθηκε σήμερα αυτούσιο είναι μία μόνο ρήση: «Απ' αυτό που γεννήθηκαν τα όντα σ' αυτό θα επανέλθουν, όπως αρμόζει, γιατί θα τιμωρηθούν και θα επανορθώσουν για την αδικία κατά την τάξη του χρόνου». Φαίνεται, απ' τη φράση αυτή, ότι έβλεπε τον κόσμο ως ενιαίο σύνολο. Μια αντίληψη που χαρακτηρίζει τη σκέψη ίσως όλων των Προσωκρατικών φιλοσόφων.

Ένας τρίτος Μιλήσιος, ο **Αναξίμενης**, 20 χρόνια νεότερος απ' τον Αναξίμανδρο, θεωρούσε ότι η αρχική ύλη της ζωής ήταν ο *Αέρας*, πιθανόν επειδή υπάρχει παντού και ταυτόχρονα είναι προϋπόθεση για κάθε μορφή της ζωής. Για τη γένεση των ουράνιων σωμάτων είχε διατυπώσει την άποψη ότι δημιουργούνται χάρη στη συμπύκνωση και τη βαθμιαία ψύξη.

Γενικά οι Μιλήσιοι χαρακτηρίστηκαν ως «Ίωνες φυσικοί φιλόσοφοι» και οι Έλληνες τους ονόμαζαν «Φυσιολόγους». Έζησαν πάντως σε μια εποχή που η θεωρία και το πείραμα, η μεταφυσική και η παρατήρηση δεν είχαν χωριστεί ακόμα σε διαφορετικούς κλάδους.

Οι πρώτοι φιλόσοφοι είναι κοσμολόγοι, φυσιολόγοι. Βγάζουν καθολικά συμπεράσματα για κοσμολογικά φαινόμενα, εμπιστευόμενοι τη λογική. Εισηγούνται για πρώτη φορά τον ορθολογικό τρόπο παρατήρησης και εξήγησης του κόσμου, επηρεάζοντας καθοριστικά όλη την πορεία της μετέπειτα σκέψης.

Ο **Πυθαγόρας** εγκατέλειψε την πατρίδα του, τη Σάμο και μετανάστευσε στην Κάτω Ιταλία. Εκεί ίδρυσε στον Κρότωνα έναν όμιλο με θρησκευτικό, φιλοσοφικό, πολιτικό και επιστημονικό χαρακτήρα που λειτουργούσε με αυστηρούς κανόνες και ιεραρχία. Ο όμιλος επιδόθηκε σε ιδιαίτερες επιστημονικές επεξεργασίες, κυρίως γύρω απ' τα μαθηματικά και τη μουσική. Τα κυριότερα μαθήματα των Πυθαγορείων ήταν η γυμναστική, η ιατρική και τα μαθηματικά, στα οποία κατέτασσαν την αριθμητική, τη γεωμετρία, την αστρονομία και τη μουσική. Ο μεγαλύτερος πνευματικός τους άθλος ήταν ότι κατάλαβαν πως η αστρονομία και η μουσική ήταν ένα είδος εφαρμοσμένων μαθηματικών. Ανακάλυψαν ότι τα τονικά διαστήματα μπορούν να εκφραστούν με απλές αριθμητικές σχέσεις, φτάνοντας στη βαθυστόχαστη διαπίστωση ότι όλα είναι μουσική, αρμονία και ρυθμός. Οι επιστημονικές επιδόσεις του Πυθαγόρα αμφισβητήθηκαν επιπόλαια από ορισμένες πλευρές, ενώ από άλλες υποστηρίχθηκαν με έμφαση. Στην αρχαιότητα του αποδόθηκε ο ρόλος του προφήτη. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας του Πυθαγορισμού είχε στενή συνάφεια με τον Ορφισμό, αφού και οι δύο πλευρές πρέσβευαν τη μετεμψύχωση. Ένα από τα δόγματα των Πυθαγορείων ήταν η αιώνια επιστροφή στη ζωή, κάτι που δεν απέιχε πολύ από μια μαθηματική **κοσμοθεωρία**. Την ιδέα αυτή αναζωογόνησε ο Νίτσε στην τελευταία φάση της φιλοσοφικής του εξέλιξης: «*Η αρχή της διατήρησης της ενέργειας, ισχυρίστηκε, απαιτεί την αιώνια επανάληψη*».

Την ίδια περίπου εποχή με τον Πυθαγόρα έζησε ο **Ξενοφάνης**, που κατατάσσεται στους Ελεάτες, αλλά συγγενεύει περισσότερο με το ρεαλισμό των Μιλησίων. Τις αντιλήψεις του για το σύμπαν τις κατέγραψε σ' ένα εξαιρετικό διδακτικό ποίημα, που το μεγαλύτερο μέρος του έχει χαθεί. Για τον Ξενοφάνη υπάρχει μόνον ένας θεός, «*που δε μοιάζει με τους θνητούς ούτε στη μορφή ούτε στη σκέψη*», κι αυτή η θεότητα ταυτίζεται με την ολότητα του κόσμου, **ένα και πᾶν**. Υπήρξε ο πρώτος Έλληνας πανθεϊστής· ταυτόχρονα όμως, όπως όλοι οι μεγάλοι ποιητές, είναι αγνωστικιστής: κανένας δεν έχει αποκτήσει απόλυτη βεβαιότητα για τον θεό και τη φύση ούτε και θ' αποκτήσει ποτέ, γιατί όλα καλύπτονται απ' την επίφαση.

Αυτή τη σκέψη, ότι δηλαδή ο κόσμος μας είναι ένας φαινομενικός κόσμος, την έκαναν ακρογωνιαίο λίθο μιας βαθυστόχαστης φιλοσοφίας οι **Ελεάτες** και κυρίως ο **Παρμενίδης**, «ο μέγας», όπως τον αποκαλούσε ο Πλάτων. Ο Παρμενίδης άκμασε γύρω στο 500 π.Χ. στην Ελέα της Κάτω Ιταλίας. Από το διδακτικό του ποίημα έχουν διασωθεί σήμερα περίπου 150 στίχοι. Το αποτελούσαν δύο μέρη: το πρώτο πραγματευόταν την **αλήθεια**, και το δεύτερο τη **δόξα**,

δηλαδή τη γνώμη, τη δοξασία, (ή τον αληθινό και τον αισθητό κόσμο αντιστοίχως). Το «είναι» είναι ένα και μοναδικό, δεν έχει αρχή και τέλος, είναι συνεχές, είναι ταυτόχρονα τα πάντα· αλλά η φύση που μας περιβάλλει δεν επιβεβαιώνει αυτή τη θέση, αφού μας παρουσιάζει πολυειδία, μεταβολή και φθορά. Επομένως η φύση και όσα μας παρουσιάζει είναι «δόξαι βροτῶν», πλάνη, ενώ το αμετάβλητο «είναι» που είναι προϊόν καθαρά της νόησής μας (αποκομμένης απ' τις πληροφορίες των αισθήσεών μας) αποτελεί την αλήθεια κι επομένως την πραγματικότητα. Επομένως αυτό που εμείς ονομάζουμε «γίγνεσθαι» είναι μια ψευδαίσθηση. Τη σκέψη του αυτή, ο Παρμενίδης, προσπαθεί να στηρίξει διαλεκτικά: το «είναι» δε μπορεί να δημιουργήθηκε ούτε από το «είναι», γιατί αυτό είναι ο ίδιος ο εαυτός του, ούτε από το μη-«είναι», γιατί αυτό δεν υπάρχει καθόλου· δε μπορεί να φθαρεί, γιατί τότε θα γινόταν το αντίθετό του, θα γινόταν μη-«είναι». Ο κόσμος, λοιπόν, των αισθήσεων είναι ανύπαρκτος.

Αυτό ακριβώς το σημείο της παρμενιδικής φιλοσοφίας επεξεργάστηκε ο μαθητής του Παρμενίδη **Ζήνων**. Ο Αριστοτέλης αποκαλεί τον Ζήωνα πατέρα της μεταφυσικής. Ξακουστές είναι οι «απορίες» του, γνωστές ως «παράδοξα», στις οποίες δε μπορεί κανείς ν' απαντήσει. Διατυπώνοντας τα «παράδοξά» του απέρριπτε την κίνηση.

Ταυτόχρονα με τον Ζήωνα άκμασε ο **Ηράκλειτος** από την Έφεσο, που πρέσβευε το αντίθετο ακριβώς απ' ό,τι ο Παρμενίδης και ο Ζήνων. Το αξίωμα του βασιλιά-θυσιαστή που είχε μεταβίβασε στον αδελφό του για ν' αφοσιωθεί απερίσπαστος στη φιλοσοφία. Γενικά περιφρονούσε το δήμο θεωρώντας ότι άγεται και φέρεται από δημαγωγούς. Ολόκληρη η αρχαιότητα θεωρούσε τον Ηράκλειτο «σκοτεινό», κι ο Σωκράτης, όταν διάβασε το βιβλίο του «Περί φύσεως», έλεγε γι' αυτόν: «Όσα κατάλαβα δείχνουν υψηλό πνεύμα, και, όπως πιστεύω, το ίδιο δείχνουν κι όσα δεν κατάλαβα· αλλά για την εξιχνίασή τους χρειάζεται ένας Δήλιος δύτης» (η Δήλος φημιζόταν για τους δύτες της). Τα αποσπάσματα του Ηρακλείτου που σώθηκαν συνιστούν συμπυκνωμένους αφορισμούς και αποκαλύπτουν έναν ιδιαίτερο τρόπο εκφράσεώς του που εσκεμμένα τον επέλεξε. Είναι αποσπασματικές γριφώδεις φράσεις, αλλά πολύ πιθανό είναι ότι ολόκληρο το βιβλίο του αποτελούνταν από τέτοιες ψηφίδες. Η πιο περίφημη, ίσως, ρήση του: «Στα ίδια ποτάμια μπαίνουμε και δε μπαίνουμε, είμαστε και δεν είμαστε αυτοί που μπαίνουν, γιατί δε μπορεί να μπει κανείς δυο φορές στο ίδιο ρεύμα», σημαίνει ότι όλα τα επίγεια πράγματα υπόκεινται σε συνεχή αλλαγή, ότι ολόκληρη η ύπαρξη είναι ένα τέτοιο ποτάμι. Ο Ηράκλειτος θεωρεί ότι η φύση μας εξαπατά με διαμετρικά αντίθετο τρόπο απ' ότι ο Παρμενίδης πίστευε: ότι μας παρουσιάζει την εικόνα ενός ασάλευτου «είναι». Η επίφαση του αμετάλλακτου δημιουργείται όταν δύο αντίρροπες δυνάμεις ισορροπούν. Κάθε γεγονός είναι αποτέλεσμα αυτοδιάσπασης και επανασυμφιλίωσης, ο πόλεμος είναι πατέρας των πάντων, η έρις, η διαμάχη είναι ο παλμός του κόσμου. Όπως ακριβώς στον Ηράκλειτο, έτσι και στον Χέγκελ κάθε κατάσταση εμπεριέχει τη μετάβαση στην αντίθετή της: η νύχτα γεννάει τη μέρα, η

μέρα τη νύχτα, επομένως η νύχτα είναι λανθάνουσα μέρα και η μέρα δυνητική νύχτα. Από το άψυχο γεννιέται το έμψυχο και το αντίθετο, από τον ξύπνιο ο ύπνος κι αντίστροφα. Το ίδιο συμβαίνει με το καλοκαίρι και τον χειμώνα, την πείνα και τη χόρταση, την κούραση και την ξεκούραση, την υγεία και την αρρώστια, τα νιάτα και τα γηρατειά. Αυτή η εξισορρόπηση - αρμονία κυριαρχεί παντού και σ' όσους αντιτείνουν ότι δεν γίνεται αντιληπτή ο Ηράκλειτος απαντάει: «*ἀρμονίῃ ἀφανῆς φανερῆς κρείττων*». Απ' όλα αυτά βγαίνει το συμπέρασμα ότι μπροστά στη θεότητα όλα είναι εξίσου ωραία, καλά και δίκαια, «μόνον οι άνθρωποι θεωρούν το ένα άδικο και το άλλο δίκαιο». Αυτός ο κόσμος, που υπήρχε ανέκαθεν και θα υπάρχει παντοτινά, είναι μια «αιώνια φωτιά, που αναβοσβήνει με μέτρο». Αυτή η φωτιά δεν είναι μια αρχέγονη ύλη, αλλά ο παγκόσμιος λόγος που εξουσιάζει τα πάντα, η παγκόσμια ψυχή που διέπει τη ζωή. Την ακριβή αναλογία ανάμεσα στη ζωή και τη φωτιά αποκάλυψε η σημερινή επιστήμη· η ανθρακούχα τροφή καίγεται στον οργανισμό, καθώς οξειδώνεται από το οξυγόνο που εισπνέεται.

Ο *Εμπεδοκλής* που πέθανε γύρω στο 430 π.Χ. έζησε στον Ακράγαντα της Κάτω Ιταλίας. Στην πολυθρύλητη ζωή του έκανε τον πολιτικό, τον γιατρό και τον θαυματοποιό. Σύμφωνα με ορισμένες δοξασίες αναλήφθηκε στους ουρανούς, ενώ σύμφωνα με άλλες πήδησε μέσα στην Αίτνα. Στη φιλοσοφία του ακολουθούσε πιστά τη μέθοδο των Ιώνων «φυσιολόγων». Συμφωνεί με τον Παρμενίδα ότι δε μπορεί να δημιουργηθεί ούτε να χαθεί τίποτα το πραγματικό και αποδίδει τις μεταβολές των πραγμάτων στη *μίξη* και στον *αποχωρισμό* τεσσάρων απαράλλακτων συστατικών, των *ριζωμάτων*, «αλλά οι άνθρωποι το ονομάζουν αυτό γίνεσθαι»: νερό, γη, αέρας, φωτιά. Σύμφωνα με τον Εμπεδοκλή αυτό που προκαλεί τη *μίξη* και τον *αποχωρισμό* των στοιχείων αυτών είναι η *φιλία* και το *νείκος*: η φιλία ενώνει, ενώ το νείκος χωρίζει τα ανόμοια στοιχεία. Η αντίληψη αυτή βρίσκει, στις μέρες μας, την επιστημονική της έκφραση στην έννοια της «χημικής συγγένειας». Εξάλλου προείδε, καθαρότερα απ' τον Αναξίμανδρο τον Δαρβινισμό.

Εκείνος, όμως, που διατύπωσε πιο συγκεκριμένα το προαίσθημα του Αναξίμανδρου για το νόμο της διατήρησης της ύλης ήταν ο *Αναξαγόρας*. Γεννήθηκε στις Κλαζομενές και μετανάστευσε το 460 π.Χ. περίπου στην Αθήνα, θεμελιώνοντας τη φιλοσοφική πρωτοκαθεδρία αυτής της πόλης, που διατηρήθηκε πάνω από 1000 χρόνια. Εξηγούσε την αισθητηριακή αντίληψη του ανθρώπου με το φαινόμενο της αντίθεσης: το σώμα πρέπει να είναι κρύο για να νιώσει ζέστη. Θεωρούσε κι αυτός ότι κάθε μεταβολή οφείλεται στη *μίξη* και τον *αποχωρισμό*, όχι όμως των τεσσάρων στοιχείων του Εμπεδοκλή, αλλά ενός μεγαλύτερου πλήθους από στοιχειώδεις ύλες, τα «σπέρματα», ή όπως ο Αριστοτέλης τα ονόμαζε, τα «ομοιομερή», αυτά δηλ. που αποτελούνταν από όμοια μέρη. Πρόκειται, απλούστατα, για τα στοιχεία της σύγχρονης χημείας. Στη θεωρία του για το «*νοῦς*» ο Αναξαγόρας είναι φυσιοκράτης. Ο νους είναι η παγκόσμια αρχή που κυβερνά τα πάντα, έπλασε τον κόσμο και ρύθμισε τις λει-

τουργίες του. Ο νους έχει στη σκέψη του υλικό περιεχόμενο, όπως ο ίδιος αναφέρει, είναι το ελαφρότερο και αμιγέστερο απ' όλα τα στοιχεία. Είναι πιθανό να εννοούσε με τον παγκόσμιο νου την αρχή της σκοπιμότητας που είναι έμφυτη στο καθετί.

Την ίδια εποχή με τον Σωκράτη έζησε ο **Δημόκριτος**, που ενσάρκωνε έναν διαφορετικού τύπου φιλόσοφο. Ήταν Αβδηρίτης, αλλά ήρθε μόνο μία φορά στην Αθήνα, όπου δεν τον ήξερε κανένας· φαίνεται πως η επιδειξιομανία των Σοφιστών, ακόμα και η ανήσυχη διαλεκτική του Σωκράτη τον απωθούσαν. Στα αποσπάσματα που σώθηκαν απ' το έργο του παρατηρούμε το προσωπικό του στιλπνό ύφος, η φυσική και η ηθική του. Έγραψε για τα μαθηματικά και την αστρονομία, τη γεωγραφία και την ορυκτολογία, τη ζωολογία και τη βοτανική, τη μουσική και τη ζωγραφική, την ποίηση και την γλωσσολογία, την γεωργία, την πολεμική τέχνη, την ιατρική και τη μετεωρολογία. Θεωρείται ο δημιουργός της ακριβούς επιστήμης. Πιστεύει ότι στον κόσμο κυριαρχεί η ανάγκη, δηλ. η μηχανική αιτιότητα. Η ύλη στη σκέψη του αποτελείται από **άτομα**, αδιαίρετες μονάδες που δεν διαφορές σε ποσοτικές. Στις βασικές αυτές θέσεις συνίσταται η **ατομική του θεωρία**, που επαναλήφθηκε ουσιαστικά απ' τον **Επίκουρο** και ανανεώθηκε στα μέσα του 17^{ου} αιώνα.

Η θεωρία του Δημόκριτου για την **αίσθηση** αρμόζει στην ατομική του θεωρία: από τα αντικείμενα ξεκολλούν συμπλέγματα ατόμων που μπαίνουν μέσα στα αισθητήρια όργανά μας, άποψη που θυμίζει τη νευτώνεια θεωρία της εκπομπής σύμφωνα με την οποία το φως αποτελείται από υλικά σωματίδια που εκπέμπονται από τα φωτεινά σώματα με ταχύτητα 300.000 χιλιόμετρα το δευτερόλεπτο.

Σύμφωνα με τον Δημόκριτο ακόμα και η ψυχή αποτελείται από άτομα, «τα άτομα της φωτιάς», κι αυτό που εμείς χαρακτηρίζουμε συναισθήματα και επιθυμίες είναι οι κινήσεις των ατόμων της φωτιάς. Στη βάση αυτής της υλιστικής ψυχολογίας ο Δημόκριτος ανέπτυξε την ιδεαλιστική του ηθική: οι αισθησιακές απολαύσεις, ισχυρίζεται, σημαίνουν για την αληθινή ηθική συμπεριφορά ό,τι και οι αισθητηριακές εντυπώσεις για την αληθινή γνώση· η ευτυχία και η δυστυχία δεν εξαρτώνται από εξωτερικούς παράγοντες, οι θεοί δεν δίνουν στους ανθρώπους παρά μόνον αγαθά, αλλά η ανθρώπινη μωρία τα μετατρέπει σε δεινά. Ο Δημόκριτος εντοπίζει την αληθινή ευτυχία στην ολιγάρκεια, στην αγνότητα της πράξης και του φρονήματος, στην καλλιέργεια του πνεύματος, και πάνω απ' όλα σε εκείνη την κατάσταση της χαρμόσυνης ψυχικής ηρεμίας, που την ονομάζει **γαλήνη**. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι ο Δημόκριτος μπορεί να ήταν θεωρητικός υλιστής, αλλά όχι και πρακτικός υλιστής. Μπορεί να είναι κανείς υλιστής, χωρίς αυτό να σημαίνει όμως ότι πιστεύει κατ' ανάγκη στην πραγματικότητα του κόσμου των φαινομένων. Παράδειγμα γι' αυτό είναι ο Δημόκριτος: αναγνωρίζει ως μοναδικές πραγματικές οντότητες τα άτομα και τον κενό χώρο, που δε μπορούν όμως να γίνουν αντιληπτά από τις αισθήσεις. «Στην πραγματικότητα, αναφέρει, δεν ξέρουμε τίποτα, γιατί η αλήθεια

κρύβεται στο βάθος». Μάλλον ήταν αγνωστικιστής θεωρώντας ότι η γνήσια γνώμη δε μπορεί ποτέ να προκύψει από τις παραπλανητικές εντυπώσεις των αισθήσεων, αλλά μόνον απ' το στοχασμό. Έχει λεχθεί ότι τα άτομα, στη σκέψη του, είναι στην ουσία ιδέες και η φυσική του δεν είναι λιγότερο μεταφυσική απ' ό,τι η πλατωνική και η αριστοτέλεια. Ίσως από τις απώλειες αρχαίων έργων αυτή των έργων του Δημοκρίτου να είναι η πιο λυπηρή, γιατί δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι ο Δημόκριτος ήταν ένα πνεύμα ισάξιο του Πλάτωνα.

Τον **Αναξαγόρα** και τον **Δημόκριτο** πρέπει να τους φανταστούμε ως γνήσιους επιστήμονες, όπως άλλωστε κι ολόκληρη η εποχή του Περικλή ήταν επιστημονική.

Εξετάζοντας γενικά τους Προσωκρατικούς θα διαπιστώσουμε ότι διατύπωσαν έχουν ποιοτικές ιδιότητες και διακρίνονται μεταξύ τους μόνο στο μέγεθος και στο σχήμα, τη διάταξη και τη θέση. Όλες οι διαφορές οφείλονται στην άνιση κατανομή, όλες οι αλλαγές στην πίεση και την ώθηση αυτών των ατόμων, που ο αριθμός τους είναι άπειρος και η κίνησή τους αιώνια. Η αιτία της κίνησης αυτής είναι κάτι δεδομένο που υπήρχε ανέκαθεν και θα υπάρχει παντοτινά. Έτσι όλα τα φαινόμενα ανάγονται στη μηχανική των ατόμων, όλες οι ποιοτικές σχεδόν όλες τις φιλοσοφικές ιδέες που αναπτύχθηκαν μετέπειτα: Όλοι οι μονιστές κατάγονται από τον Θαλή, οι υπέρμαχοι του «θεός ή φύση» από τον Ξενοφάνη, οι φαινομενοκράτες από τον Παρμενίδη, οι οπαδοί της «σύμπτωσης των αντιθέτων» από τον Ηράκλειτο· στον Αναξίμανδρο βρίσκουμε σε εμβρυακή μορφή το νόμο για τη διατήρηση της ενέργειας και τη θεωρία της βαρύτητας, στον Ζήνωνα τη θεωρία της σχετικότητας.

Έθεσαν τα θεμέλια ακόμα και στις θετικές επιστήμες. Ο Θαλής διατύπωσε πολλές σημαντικές γεωμετρικές προτάσεις. Ο Αναξίμενης γνώριζε ότι η σελήνη παίρνει φως από τον ήλιο και εντόπισε την αιτία των σεληνιακών εκλείψεων. Η γη στον Πυθαγόρα έχει γίνει σφαίρα και μάλιστα όχι στο κέντρο του σύμπαντος. Το περίφημο «πυθαγόρειο θεώρημα» το απέδειξε με εποπτικό τρόπο, αλλά και πολλά άλλα προβλήματα τα έλυναν οι Πυθαγόρειοι με γεωμετρικές πράξεις· η «γεωμετρική άλγεβρα» είναι μια γνήσια ελληνική επιστήμη. Το μεγαλύτερο, όμως, επίτευγμα των Πυθαγορείων είναι η ανακάλυψη του «ανορθολογικού-άρρητου» αριθμού.

II. Κλασική περίοδο (5ος, 4ος π.Χ. αιώνες):

Κορυφαίοι εκφραστές της οι **Σοφιστές**, ο **Σωκράτης**, ο **Πλάτων** και άλλοι σωκρατικοί, και ο **Αριστοτέλης**. Ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης έγραψαν τα πιο σημαντικά έργα που σώζονται και διαβάζονται ως σήμερα. Ο Αριστοτέλης δημιούργησε πρώτος τη Λογική, που εξετάζει πώς λειτουργεί το λογικό του ανθρώπου (τι είναι οι έννοιες, η κρίση, ο συλλογισμός).

Η σοφιστική γεννήθηκε στη Σικελία, στις αρχές του 5^{ου} αιώνα π.Χ. και αρχικά ήταν η επιστήμη του διαλογισμού, με ωφελιμιστικά κίνητρα, αργότερα όμως έγινε η πρακτική της επιχειρηματολογίας, την οποία δυνάμωναν λεκτικά

τεχνάσματα κατάλληλα να πείθουν. Οι σοφιστές έδρασαν κυρίως στην Αθήνα, όπου βρήκαν ένα εκλεκτό κοινό, αλλά ήταν σχεδόν όλοι ξένοι.

Οι σοφιστές χρησιμοποιούσαν όλη την κατακτηθείσα γνώση από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους, πολλές φορές αντιστρέφοντας ή διαστρέφοντας τα επιχειρήματα τους, όχι για να ασχοληθούν με την μελέτη της φύσεως αλλά με τα προβλήματα της πολιτείας, της πολιτικής, της κοινωνίας αλλά και της λογοτεχνικής παραδόσεως. Οι σοφιστές, χωρίς αμφιβολία, υπήρξαν οι πρώτοι εξειδικευμένοι διδάσκαλοι συγκεκριμένων τομέων της γνώσεως. Βασικό μέσο και βάση της διδασκαλίας τους ήταν η ρητορική, της οποίας δημιουργοί ήταν οι ίδιοι οι σοφιστές —εξ ανάγκης βέβαια, αφού στην πολιτική το μοναδικό μέσο επιτυχίας ήταν να πεισθούν οι ψηφοφόροι. Κύριος σκοπός της διδασκαλίας των σοφιστών ήταν, επομένως, να διδάξουν τους μαθητές τους πώς θα έπειθαν τους ακροατές, ανεξαρτήτως του σκοπού για τον οποίο εκφωνούσαν τον λόγο. Οι σοφιστές εισήγαγαν ως τρόπο διδασκαλίας το σύστημα της σειράς διαλέξεων αλλά και την συγγραφή διδακτικών εγχειριδίων. Ήταν κατ' εξοχήν πλανόδιοι διδάσκαλοι αλλά φρόντιζαν να ντύνονται πολυτελώς και επιδεικτικούς ενώ έπρεπε να αμείβονται αδρά από τους γονείς των μαθητών.

Ο κορυφαίος των σοφιστών ήταν ο **Πρωταγόρας (490/480-420)**, που πίστευε ότι το μέτρο για όλα τα πράγματα είναι ο άνθρωπος, όχι το ανθρώπινο γένος ως σύνολο αλλά το κάθε πρόσωπο ατομικά. *«Πάντων χρημάτων μέτρον ἄνθρωπος· τῶν μὲν ὄντων ὡς ἐστὶ, τῶν δὲ οὐκ ὄντων ὡς οὐκ ἐστὶν»*. Σ' αυτή τη γενική της διατύπωση η άποψη είναι μάλλον αδιαμφισβήτητη, αλλά φαίνεται ότι ο Πρωταγόρας ήθελε να προχωρήσει πολύ μακρύτερα: εννοούσε ότι μόνον η μεμονωμένη εντύπωση είναι αυθεντική. Γνώση είναι ό,τι φαίνεται κάθε φορά και ό,τι αισθάνομαι κάθε στιγμή, που μπορεί να είναι τελείως διαφορετικό από αυτό που φαινόταν ή αισθανόμουν πριν λίγο ή θα αισθανθώ στο μέλλον για το ίδιο πράγμα. Δεν υπάρχει μία καθολική αλήθεια αλλά πολλές διαφορετικές αλήθειες, όσες και οι άνθρωποι. Επομένως δε μπορεί να υπάρξει αντικειμενική γνώση και αλήθεια.

Με αυτές του τις σκέψεις έμεινε στον χώρο των αισθήσεων χωρίς να προχωρήσει στο πεδίο της νοήσεως. Αποδεχόταν το θρησκευτικό συναίσθημα αλλά αμφισβητούσε την ύπαρξη των θεών ενώ μάλλον πίστευε ότι το αίσθημα του δικαίου είναι θεϊκό δώρο, θέση που δείχνει ότι πρέπει να έπεφτε σε αντιφάσεις. Ο αρχαίος Έλληνας σοφιστής πίστευε, επίσης, ότι ο άνθρωπος προοδεύει πάντα προς μία ανώτερη και καλύτερη μορφή πολιτισμού.

Παράλληλα ο Πρωταγόρας διακήρυσσε ότι από δύο αντίθετες προτάσεις δεν είναι αληθινή μόνον η μία, αλλά και οι δύο, προαναγγέλλοντας έτσι την εγελιανή διαλεκτική. Ακόμα η η γνωστή του ρήση: «να κάνω το ασθενέστερο ισχυρότερο» δεν είχε σκοπό να χρησιμεύσει στη στρεψοδικία, αλλά στη διευκόλυνση του ψυχολογικού καθήκοντος να βλέπει κανείς τα πράγματα κι από την άλλη πλευρά. Χάρη σ' αυτήν την καταλυτική προβληματική ο Πρωταγόρας κατέληγε συχνά σε πολύ θετικά αποτελέσματα. Με τις έρευνές του π.χ. για

την αλήθεια της γλώσσας, έγινε ο θεμελιωτής της επιστημονικής γραμματικής.

Άλλος μεγάλος σοφιστής υπήρξε ο **Γοργίας** (483-376) από τους Λεοντίνο της Σικελίας. Ξεκίνησε με τις ιδέες των προσωκρατικών, δηλαδή την φιλοσοφία της φύσεως, αλλά γρήγορα ενώθηκε με τους σοφιστές ανταποκρινόμενος στις επιταγές του καιρού του.

Τα τρία βασικά αξιώματα της φιλοσοφίας του ήταν: δεν υπάρχει τίποτα· αν υπήρχε κάτι, θα ήταν αδιανόητο· αν υπήρχε κάτι και ήταν διανοητό, δεν θα μπορούσαμε να το μεταδώσουμε σ' άλλους. Ισχυριζόταν, δηλαδή, ότι τα μέσα με τα οποία κοινοποιούμε τις σκέψεις μας, οι λέξεις, είναι απλά σημαίνοντα («σημεία»), αλλά τα σημαίνοντα διαφέρουν πάντα απ' τα σημαινόμενα. Άρα καταλήγουμε στο πρωταγορικό αξίωμα ότι ο άνθρωπος είναι το μέτρο των πάντων. Θεωρήθηκε ο θεμελιωτής της έντεχνης αττικής πεζογραφίας, για την οποία έλεγε ότι από την άποψη των εκφραστικών μέσων πρέπει να είναι κοντά στην ποίηση. Ο Γοργίας καλλιέργησε την ρητορική σε τέτοιο βαθμό ώστε να θεωρείται δημιουργός της και ιδίως εισηγητής του Επιδεικτικού Λόγου ενώ συνέγραψε και εγχειρίδιο ρητορικής.

Δύο άλλοι σοφιστές ήταν ο **Ιππίας** από την Ήλιδα, ένα πολυμαθές πνεύμα που όχι μόνο κατείχε όλες τις επιστήμες αλλά και ίδρυσε μερικές νέες, όπως η αρχαιολογία, και ο **Πρόδικος** από την Κω. Για τη φήμη που απολάμβανε ο τελευταίος, αρκεί να αναφερθεί η ρήση: «Προδίκου σοφώτερος». Έγραψε συγγράμματα γύρω από σπουδαία ζητήματα και γύρω από τη διαφορά λέξεων που συγγενεύουν εννοιολογικά, θεμελιώνοντας έτσι την επιστήμη της συνωνυμικής.

Όταν κρίνουμε τους Σοφιστές, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι δεν έχει μείνει σχεδόν τίποτα από τα έργα τους.

Από την κοσμογονική αναζήτηση έως τον ορθολογικό σκεπτικισμό, αυτή είναι, με λίγα λόγια, η διαδρομή που ακολούθησε η φιλοσοφική σκέψη των Ελλήνων από τη γένεσή της μέχρι τη στιγμή που η διδασκαλία του Σωκράτη άρχισε να καρποφορεί.

Ο **Σωκράτης** (470/469-399), γεννήθηκε στην Αθήνα, υπήρξε ο πιο Αθηναίος απ' όλους τους Αθηναίους, γι' αυτό τον λόγο ασκούσε την πιο ανελέητη κριτική στους συμπατριώτες του. Υπήρξε ο διερευνητής της μιας και καθολικής αλήθειας. Σε όλη του την ζωή ήταν άμισθος δάσκαλος όσων ήθελαν να ακούσουν τις ιδέες του και τις διδαχές του και δεν φρόντισε να γράψει τίποτα. Όσο σαγήνευε τους συμπατριώτες του άλλο τόσο τους εκνεύριζε. Ο ίδιος θεωρούσε ότι καθήκον της ζωής του ήταν η «ανθρωπογνωσία». Με τον τρόπο αυτό δεν γινόταν και πολύ δημοφιλής, πολύ περισσότερο αφού χρησιμοποιούσε το μέσο της «ειρωνείας»: καμωνόταν, δηλαδή, πως τάχα αυτός ήταν ο ανήξερος που έψαχνε να βρει τη γνώση, εκμαιεύοντας την απάντηση που ήθελε από το συνομιλητή του. Η «μαιευτική» του ήταν συνέχεια της ειρωνείας του, οδηγώντας τους μαθητές του στη γνώση του εαυτού τους και της αλήθειας, χάρη στις εύ-

στοχες ερωτήσεις του. Όσα γνωρίζουμε για το άτομο του και τις ιδέες του προέρχονται κυρίως από τον Πλάτωνα και τον Ξενοφώντα.

Η φιλοσοφία του Σωκράτη αναδύεται κυρίως μέσα από τα γραπτά του Πλάτωνα. Το κύριο μέλημα του Σωκράτη ήταν να πείσει τους συμπολίτες του να ανυψώσουν το ηθικό τους επίπεδο και ιδιαίτερα την αρετή σε συνδυασμό με την αναζήτηση της μίας και μοναδικής αλήθειας. Ο Αθηναίος φιλόσοφος πίστευε ότι μόνο με την κατάκτηση των ανωτέρω αξιών οι άνθρωποι θα σκέφτονταν και θα έπρατταν το καλό και σωστό. Ο Σωκράτης δεν ασχολήθηκε με την ρητορική αλλά χρησιμοποίησε τον διάλογο για την εξερεύνηση της αλήθειας και της αρετής. Το υπέρτατο αγαθό για τον φιλόσοφο ήταν η ηθική τελειότητα του ανθρώπου. Χαρακτηριστικό της σκέψης του ήταν ο «ηθικός ορθολογισμός». Για τον Σωκράτη, το να «κατανοεί» κανείς κάτι δεν σημαίνει να το κατέχει με το ένστικτο, αλλά να έχει σαφή λογική αντίληψη γι' αυτό. Ενάρετος κατά τη γνώμη του είναι αυτός που ενεργεί σύμφωνα με σαφείς και εμπεδωμένες έννοιες· κάθε αρετή είναι διδακτή, γιατί είναι μια γνώση. Ο Σωκράτης επιδίωκε να πείσει τους συνανθρώπους του να αποκτήσουν αυτοσυνείδηση και αυτογνωσία, το «γνώθι σαυτόν» που ήταν χαραγμένο στον Ναό του Απόλλωνα στους Δελφούς. Το ανώτατο στάδιο τελειότητας για τον Σωκράτη ήταν ο σωστός τρόπος του να ζει κανείς, το να ζει κανείς με αρετή (ευ ζειν), ακόμη και εάν αυτός περιέκλειε τον κίνδυνο του θανάτου όταν δεν γινόταν αντιληπτός ως ηθική αξία από τους άλλους. Μέσω του διαλόγου, της διαλεκτικής ή της «τέχνης της μαιευτικής», όπως την ονόμασε ο ίδιος, προσπαθούσε να βοηθήσει τον συνομιλητή του να εκφράσει τις ιδέες του ενώ παράλληλα μέσω της ελεγκτικής ήλεγχε το αληθές των συλλογισμών του: *«τό γάρ ἐπισκοπεῖν καί ἐπιχειρεῖν ἐλέγχειν τάς ἀλλήλων φαντασίας τε καί δόξας»*. Ο Σωκράτης παρουσιαζόταν ως ανίδεος στον συνομιλητή του, πράγμα που φαινόταν ως ειρωνεία για κείνους που γνώριζαν ποιος ήταν, αλλά στην πραγματικότητα ήταν συνειδητή έκφραση αγνοίας έτσι ώστε να μάθει τις ιδέες του συνομιλητή του και να αναπτύξει τις δικές του. Μάλιστα φαίνεται ότι συνήθιζε να λέει ότι το μονό που γνώρισε ήταν ότι δεν γνώριζε τίποτα ενώ συνέστηνε στους νέους το *«μηδέν ἄγαν»*, την αποφυγή κάθε υπερβολής.

Ο Σωκράτης θεωρούσε ότι η αναζήτηση της παγκόσμιας αρχής είναι μάταιη και ούτε καν τόσο σημαντική· το αληθινό καθήκον της φιλοσοφίας, κατά την άποψή του, είναι η διαφώτιση του εαυτού μας και η αποκρυστάλλωση της θέλησής μας, δηλαδή η γνώση του εαυτού μας και του καλού.

Σ' όλη του τη ζωή φιλοσοφεί και επομένως η σχέση του με τη φιλοσοφία είναι βιωματική.

Ο ανιδιοτελής και λιτοδίαιτος Σωκράτης, κυρίαρχη μορφή στα τέλη του 5^{ου} αιώνα, με πηγαία γοητεία που αφυπνίζει τους Αθηναίους, υποστηρίζει μια συμπαντική και αιώνια ηθική, έναν κώδικα οδοιπορίας προς την αλήθεια, ταυτόσημη με τον ορθό λόγο. Η σωκρατική ηθική είναι ανεξάρτητη από το κράτος, αυτονόητη και σεβαστή οργάνωση της ανθρώπινης κοινωνίας. Με τη σκέψη του αποδεσμεύεται η ηθική από τη θρησκεία και καθίσταται επιστήμη.

Ο μαθητής του Σωκράτη Πλάτων υπήρξε ένας από τους μεγαλύτερους φιλοσόφους της Αρχαίας Ελλάδας. Ο Πλάτων (περ. 427-347) γεννήθηκε στην Αθήνα από αριστοκρατική οικογένεια. Αρχικά μαθήτευσε κοντά στον Σωκράτη ενώ μετά ταξίδευσε στην Κάτω Ιταλία και στην Σικελία, όπου προσπάθησε ανεπιτυχώς να πείσει τους διοικούντες για την πρακτική εφαρμογή των ιδεών του.

Υπήρξε αρκετά παραγωγικός και το πλούσιο έργο του κατόρθωσε να σωθεί ολόκληρο. Κατά γενική παραδοχή τα έργα του, μαζί με τα έπη του Ομήρου, αντιπροσώπευαν τα ωραιότερα δημιουργήματα του Ελληνισμού. Οι νεότεροι μελετητές έχουν κατατάξει χρονολογικά τα έργα του.

Η ακτινοβολία του Πλάτωνα απλώθηκε μέσα από τα έργα του, αλλά και από τη διδασκαλία του: δίδασκε από το 387 π.Χ. στο γυμνάσιο που ήταν αφιερωμένο στον ήρωα Ακάδημο, σε μικρή απόσταση βορειοδυτικά από την πόρτα του Διπύλου, κοντά στην Αθήνα.

Οι πρώτοι του διάλογοι είναι πιστοί στη μέθοδο του Σωκράτη και μας δίνουν μια ικανοποιητική εικόνα της διδασκαλίας του. Αργότερα αναπτύσσει τις προσωπικές του ιδέες με το στόμα του δασκάλου του, που παραμένει ο κύριος συνομιλητής στους διαλόγους του.

Ο Πλάτων διατύπωσε τις ιδέες του στους διαλόγους και στους Νόμους. Τα έργα του χαρακτηρίζονται από δύο στοιχεία: τον μύθο και τον έρωτα. Ο μύθος χρησιμοποιείται κυρίως όταν αναλύονται μεταφυσικά προβλήματα, όπως η ψυχή, η αθανασία, ο έρωτας, η ελευθερία, η ύπαρξη του θεού. Ο έρωτας είναι η φιλοσοφία, δηλαδή η πνευματική δημιουργία. Ο πλατωνικός έρωτας, βέβαια, δεν έχει σχέση με την σαρκική επαφή και ιδίως με την παιδεραστία, η οποία καταδικάζεται από τον Πλάτωνα.

Στα ενδιαφέροντα, ηθικού περιεχομένου, έργα του έρχονται να προστεθούν ευρύτερες αναζητήσεις: η κατανόηση του σύμπαντος μέσα από τη θεωρία των Ιδεών (εδώ η σκέψη του συνδέεται με την οντολογία των Προσωκρατικών), η κατανόηση της φύσης της αθάνατης ψυχής, και τέλος η δημιουργία των νόμων που θα διέπουν την ιδανική πολιτεία, γιατί, όπως θεωρούσε, η μεταφυσική και η ψυχολογία καταλήγουν μοιραία στην πολιτική, που οφείλει να μεταφράζει σε πράξη την ορθότητα της σκέψης.

Το κύριο γνώρισμα της πλατωνικής φιλοσοφίας είναι η θεωρία των ιδεών, δηλαδή η ουσία της αρετής ή η ιδέα της αρετής. Οι ιδέες είναι οι ανώτατες αρχές και αξίες του πνεύματος και ο φιλόσοφος στήριζε την θεωρία του

στις ιδέες της δικαιοσύνης και της σωφροσύνης. Με τις πλατωνικές «ιδέες» η γνήσια πραγματικότητα του κόσμου των φαινομένων εκφράζεται με άφθαρτα αρχέτυπα, που περιέχουν συμπυκνωμένες όλες τις επί μέρους μορφές. Οι ιδέες είναι *πρότυπα* και τα φαινόμενα είναι *ομοιώματα* ή *μιμήματα*, αντίγραφα που φυσικά είναι τόσο τελειότερα όσο περισσότερο πλησιάζουν στο αρχέτυπο. Το πλατωνικό σύστημα ιδεών είχε ως αρχή την ιδέα του αγαθού (αγαθόν) το οποίο γεννάται από την γνώση και την αλήθεια. Οι τρεις ιδέες μαζί, αγαθόν, γνώση και αλήθεια, ανήκουν στην σφαίρα των νοητών, δηλαδή είναι αισθητές μόνο στην νόηση. Παραδείγματα αυτής της θεωρίας είναι οι ιδέες του ωραίου, του καλού και της δικαιοσύνης, οι οποίες είναι άφθαρτες, αιώνιες και αμετάβλητες. Στην άλλη πλευρά ανήκουν τα αισθητά πράγματα, τα οποία είναι φθαρτά και μεταβλητά και δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο της αληθινής γνώσεως.

Για τον Πλάτωνα υπάρχουν *δύο κόσμοι* που χωρίζονται από σαφή όρια: ο κόσμος αυτού που γίνεται και ποτέ δεν είναι και ο κόσμος αυτού που είναι και ποτέ δεν γίνεται.

Ο χωρισμός των ιδεών από τον κόσμο των πραγμάτων δεν είναι απολύτως ακριβής διότι ο κόσμος των ιδεών μας βοηθά να κατανοήσουμε τον εμπειρικό κόσμο. Η συνδυαστική έννοια ανάμεσα στους δύο κόσμους ονομάζεται από τον Πλάτωνα *μέθεξις* ή *μίμησις*, όταν θεωρείται από την πλευρά του εμπειρικού κόσμου. Όταν θεωρείται από την πλευρά των ιδεών ονομάζεται παρουσία ή κοινωνία των ιδεών με τον εμπειρικό κόσμο. Όταν ένας αγγειοπλάστης κατασκευάζει ένα πιθάρι, για παράδειγμα, αρχικά έχει στο νου του την ιδέα του πιθαριού. Όταν όμως το κατασκευάσει, παράγει ένα υλικό αντίγραφο της ιδέας του πιθαριού, η οποία παραμένει ως πρωτότυπο. Η αληθινή γνώση, η σύλληψη της ιδέας είναι ζήτημα φαντασίας, για την οποία ο Καντ είπε ότι δεν πρέπει, βέβαια, να καλπάζει ατίθαση, αλλά να ραψωδεί κάτω από την αυστηρή επίβλεψη της λογικής, και η δίψα γι αυτή τη γνώση, ο φιλοσοφικός ενθουσιασμός, είναι ένα είδος μανίας σαν κι αυτή της Πυθίας. Όταν κάποτε ο Αντισθένης είπε στον Πλάτωνα: «Το άλογο το βλέπω, αλλά την αλογότητα όχι», ο Πλάτων του απάντησε: «Αυτό συμβαίνει γιατί έχεις το μάτι με το οποίο βλέπει κανείς το άλογο, αλλά το μάτι με το οποίο βλέπει κανείς την αλογότητα δεν το έχεις ακόμα».

Κατά τον Πλάτωνα, ο κόσμος δημιουργήθηκε από προϋπάρχουσα ύλη, από τον δημιουργό. Εκείνος δημιούργησε τον κόσμο χρησιμοποιώντας τον νου και την μαθηματική τάξη.

Η κορωνίδα του κόσμου των ιδεών είναι η ιδέα του αγαθού, αυτή είναι το φως στη σπηλιά, και όπως ο ήλιος, είναι η αιτία που κάνει ορατά τα επίγεια πράγματα και τους δίνει ζωή.

Για τον Πλάτωνα κάθε αληθινή γνώση σημαίνει την ανάμνηση των ιδεών, που μας έχουν εμφυσηθεί σε μια προγενέστερη κι ανώτερη ζωή. Γι' αυτό πρέπει να πιστέψουμε ότι η ψυχή προϋπάρχει και είναι άφθαρτη.

Η τέχνη του τον βοηθάει να ζωντανεύει όλες τις πτυχές της μεγαλοφυΐας του: το οφείλει στον τρόπο γραφής του, στο ύφος του που είναι απόλυτα ευέλικτο, που μπορεί να εκφράσει την ειρωνεία, αλλά και την αφαίρεση, την ποιητική ανάπλαση ενός τοπίου ή ενός μύθου, ακόμη και να μιμηθεί έναν σοφιστή ή έναν ρήτορα. Η γλώσσα του Πλάτωνα παραμένει ένα αξεπέραστο πρότυπο του αττικού πεζού λόγου: είναι βέβαιο ότι δεν υπήρξε ποτέ εργαλείο του λόγου τόσο εκλεπτυσμένο στη διάθεση της ανθρώπινης σκέψης.

Ο Πλάτων, οπαδός της πολιτειακής ενότητας και της κοινοκτησίας, εμπιστεύεται την αγωγή του πολίτη και την καταπολέμηση των αντικοινωνικών ενστίκτων στο κράτος, που πρέπει να εγγυάται δικαιοσύνη.

Ο Αριστοτέλης είναι αντίθετος στην πολιτειακή ενότητα και την κοινοκτησία του Πλάτωνος. Παραδέχεται την ενότητα της πόλης, αποτελούμενης από οικογένειες με διαφορετικά συμφέροντα και από άτομα με ποικίλους περιορισμούς.

Ο Αριστοτέλης (περ. 384-322) συμπληρώνει το τρίπτυχο των μεγάλων Αρχαίων Ελλήνων Φιλοσόφων, που άρχισε με τον Σωκράτη και συνεχίστηκε με τον Πλάτωνα. και είναι αυτός που εξειδίκευσε τις ιδέες του τελευταίου, του οποίου άλλωστε υπήρξε και μαθητής. Με μια έννοια μπορεί να θεωρηθεί συνεχιστής του Πλάτωνα, ενώ εξ ίσου καλά μπορεί να χαρακτηριστεί και ως ο φιλοσοφικός του αντίποδας. Γεννήθηκε στα Στάγिरα της Χαλκιδικής και ο πατέρας του διατηρούσε φιλικές σχέσεις με τον Μακεδόνα βασιλιά Αμύντα Γ' (393-370). Σε ηλικία δέκα οκτώ ετών εισήλθε στην Ακαδημία του Πλάτωνα και αφού ολοκλήρωσε τον κύκλο των σπουδών του μετέβη στην Άσσο της Τρωάδας. Σκοπός του ήταν να ιδρύσει παράρτημα της Ακαδημίας στον Ελλήσποντο και να πείσει τον τοπικό άρχοντα Ερμία να δεχθεί την πρακτική εφαρμογή των πλατωνικών ιδεών στην διακυβέρνηση του. Τελικά, μετά από τρία χρόνια, πήγε να διδάξει στην Μυτιλήνη αλλά σε δύο χρόνια προσκλήθηκε από τον Φίλιππο Β' της Μακεδονίας να αναλάβει την αγωγή του νεαρού Αλέξανδρου. Ορισμένοι ιστορικοί εικάζουν ότι είτε ο Φίλιππος σχεδίαζε κοινή εκστρατεία με τον Ερμία, είτε ήθελε να προετοιμάσει τον γιο του σωματικά αλλά και πνευματικά για μια εκστρατεία εναντίον των Περσών εμβαπτίζοντας τον στον ελληνικό πολιτισμό. Ίσως όμως και ο φιλόσοφος να πίστεψε στην ελληνική ισχύ υπό την μακεδονική ηγεσία, ιδίως όταν γνώρισε τον Φίλιππο από κοντά. Παρά τις διάφορες εικασίες, αναμφισβήτητο παραμένει το γεγονός ότι για τον Αριστοτέλη ήταν μια καταπληκτική ευκαιρία να μορφώσει έναν μελλοντικό ηγέτη εμψυώνοντας του τις σωκρατικές, τις πλατωνικές αλλά και τις δικές του ιδέες.

Ο Αριστοτέλης δίδαξε τον Αλέξανδρο από το 343 μέχρι το 341 και μετά αποσύρθηκε στα Στάγिरα. Ο Αλέξανδρος άρχισε την εκστρατεία του εναντίον των Περσών και σύντομα εφήρμοσε την εξομοίωση Ελλήνων και βαρβάρων, με την οποία δεν συμφωνούσε ο Αριστοτέλης. Η τελική ρήξη με τον νεαρό βασι-

λιά ήρθε όταν εκτελέσθηκε ο ανιψιός του φιλοσόφου, Καλλισθένης, που ακολουθούσε την εκστρατεία ως επιστημονικό μέλος, μάλλον διότι κατηγορήθηκε άδικα ότι συνωμοτούσε εναντίον του Αλεξάνδρου. Το 335 ο Αριστοτέλης επέστρεψε στην Αθήνα και ίδρυσε την δική του σχολή, το Λύκειο, για να διδάξει πλέον τις δικές του ιδέες. Η σχολή πρέπει να λειτουργούσε ως μελετητικό και ερευνητικό κέντρο, εάν κρίνει κανείς από το εύρος των έργων του Αριστοτέλη που προϋπέθεταν μεγάλο αριθμό συνεργατών. Όταν η είδηση του θανάτου του Αλεξάνδρου το 323 έφθασε στην Αθήνα, όπου ήταν μισητός, επακολουθήσαν διώξεις όσων σχετίζονταν με τον Μακεδόνα βασιλιά, συμπεριλαμβανομένου και του μεγάλου φιλοσόφου. Ο Αριστοτέλης κατέφυγε στην Χαλκιδική, όπου πέθανε το 322 από αρρώστια. Αν θα έπρεπε κανείς να περιγράψει την συμβολή του Αριστοτέλη στον Ελληνικό, Ευρωπαϊκό και, φυσικά, Παγκόσμιο Πολιτισμό με μία φράση, θα μπορούσε, απλώς να πει ότι ο Σταγειρίτης εφηύρε την επιστημονική μέθοδο και έθεσε τα θεμέλια των σύγχρονων επιστημών.

Τα σωζόμενα έργα του Αριστοτέλη χωρίζονται σε διάλογους και διδακτικά συγγράμματα και μας παρουσιάζουν ένα μόνο μέρος των συστηματικών μελετών του και κυρίως της φιλοσοφικής και επιστημονικής του εργασίας. Ο όγκος και η θεματολογική ευρύτητα του έργου του μαρτυρούν ότι ο Αριστοτέλης πρέπει να ενεργούσε συστηματικά, συλλέγοντας, παρατηρώντας, ταξινομώντας, ερευνώντας και ερμηνεύοντας το υλικό του και γι' αυτό θεωρείται ο «μεγαλύτερος συστηματικός νους του κόσμου». Ο Αριστοτέλης πρώτα συνήθως εκθέτει και κρίνει, στα συγγράμματα του, τις γνώμες προγενέστερων διανοητών επί του θέματος που συζητά και μετά αναπτύσσει τους δικούς του συλλογισμούς. Με αυτόν τον τρόπο, το έργο του περιλαμβάνει και την ιστορική θεώρηση των διαφόρων θεμάτων που διαπραγματεύεται ο φιλόσοφος, ενώ ουσιαστικά εισαγάγει την ιδέα και τα πρώτα δοκίμια της Ιστορίας της Φιλοσοφίας.

Ο Αριστοτέλης χωρίζει την φιλοσοφία σε Αναλυτική (Λογική). Φυσική και Ηθική αλλά και σε θεωρητική, Πρακτική και Ποιητική. Η θεωρητική φιλοσοφία έχει ως σκοπό την αλήθεια και περιλαμβάνει την Φυσική Φιλοσοφία, την Μαθηματική και την Πρώτη Φιλοσοφία ή Μεταφυσική. Η Πρακτική φιλοσοφία, που έχει ως στόχο την πράξη ή ηθική λειτουργία του ανθρώπου, χωρίζεται σε Ηθική, Οικονομική και Πολιτική. Η τρίτη κατηγορία, η Ποιητική, συγγενεύει με αυτό που ονομάζουμε σήμερα Αισθητική. Ακόμη, κατά πάσα πιθανότητα, ο φιλόσοφος θεωρούσε ότι η Λογική και η Ρητορική αποτελούν προπαιδευτικές επιστήμες για την είσοδο των φιλοσοφούντων στην καθεαυτό φιλοσοφία.

Η Λογική ή Αναλυτική Φιλοσοφία, όπως την ονομάζει ο Αριστοτέλης, αναλύει την επιστημονική σκέψη ή γνώση. Η γνώση χωρίζεται πρώτα σε περιεχόμενο και μορφή και μετά εξετάζεται εάν το περιεχόμενο και η μορφή, χωριστά, συμφωνούν με την πραγματικότητα. Η πραγματική όμως συμβολή του Αριστοτέλη στην Λογική είναι ο συλλογισμός, ο οποίος αποτελείται από κρί-

σεις (ισχυρισμούς) και έννοιες. Οι κρίσεις είναι είτε αληθείς είτε ψευδείς και συνίστανται από την έννοια του υποκειμένου και την έννοια του κατηγορούμενου. Τα δύο αυτά στοιχεία υπάγονται, με την σειρά τους, σε μία από τις εξής κατηγορίες: ουσία, ποσόν, ποιόν, σχέση (προς τι), χώρος (πού), χρόνος (πότε), κατάσταση (κείσθαι), τρόπος (έχειν), ενεργεία (ποιείν) και πάθημα (πάσχειν). Παραδείγματος χάριν, ως ουσία μπορεί να χαρακτηριστεί ο άνθρωπος ή ο ίππος ενώ για τις υπόλοιπες κατηγορίες θα μπορούσαν να αναφερθούν το δίτηχο (ποσό), ο λευκός (ποιόν), το διπλάσιο (προς τι), η έκφραση «εν Λυκείω» (κείσθαι), όπλισται (έχειν), καίειν (ποιείν) και καίεται (πάσχειν). Βασική αρχή στην αριστοτελική φιλοσοφία είναι η αρχή της αντιφάσεως. Δεν μπορεί κάτι να είναι και να μην είναι και ες αυτού συνάγεται ότι μόνο μία πρόταση μπορεί να είναι αληθής. Ο συλλογισμός, κατά τον φιλόσοφο, είναι μία σκέψη που ξεκινά από το γενικό και προχωρεί στο ειδικό ενώ η επαγωγή είναι το ακριβώς αντίθετο, δηλαδή από το ειδικό προς το γενικό.

Αφού κανείς κατανοήσει την Αναλυτική (Λογική) πρέπει να εντρυφήσει λίγο και στην Ρητορική. Στην ανάλυση του έργου του περί Ρητορικής, ο Αριστοτέλης διακρίνει τον Συμβουλευτικό, τον Δικανικό και τον Επιδεικτικό λόγο. Ο Συμβουλευτικός ασχολείται με το τι είναι ωφέλιμο και τι βλαβερό, ο Δικανικός με την κατηγορία ή την απολογία και ο Επιδεικτικός με τον έπαινο και τον ψόγο. Επειδή κάθε ρήτορας, βέβαια, χρησιμοποιεί ιδιαίτερες μεθόδους για την επιτυχία των λόγων του, ο Αριστοτέλης δίνει περισσότερες πρακτικές συμβουλές παρά αναλύσει θεωρητικά το ζήτημα της ρητορικής.

Εκτός από την Ρητορική του, ο Αριστοτέλης συνέθεσε και έργο περί Ποιητικής, στο οποίο μελετάει τις Τέχνες. Ο φιλόσοφος υποστηρίζει ότι η ποίηση και οι άλλες τέχνες δεν είναι παρά μία «μίμησης» ή εξιδανίκευση της πραγματικότητας από τον καλλιτέχνη. Ο Αριστοτέλης εξηγεί την έννοια της μιμήσεως στον ορισμό του για την τραγωδία: «*ἔστιν οὖν τραγωδία μίμησις πράξεως σπουδαίας καί τελείας*». Η τραγωδία είναι, συνεπώς, αναπαράσταση δραμάτων οποία προκαλούν κάθαρση ψυχής. Με αυτές τις προκαταρκτικές αλλά εντελώς απαραίτητες έννοιες, ο Αριστοτέλης, μάλλον εισήγαγε τους μαθητές του στον κυρίως κορμό της φιλοσοφίας του.

Πρωταρχική σημασία στην αριστοτελική φιλοσοφία κατέχει η έννοια της «Πρώτης Φιλοσοφίας» ή της Μεταφυσικής (Μετά τα Φυσικά), η οποία είναι η γνώση των αρχών και των αιτίων όλων των πραγμάτων, δηλαδή η σοφία. Η σοφία είναι χωρίς πρακτική αξία και είναι ουσιαστικά η γνώση για την γνώση. Η Πρώτη Φιλοσοφία αναζητά τις αρχές του Όντος ως Όντος και ο Αριστοτέλης διακρίνει τέσσερις αρχές: την ουσία, την ύλη, την κίνηση και το ου ένεκα (τέλος γενέσεως και κάθε κινήσεως). Ο κόσμος είναι αιώνιος και άφθαρτος, χωρίς αρχή και τέλος, ενώ ο θεός είναι το πρώτο κινούν ακίνητο. Η κίνηση συνδυάζεται με τον χρόνο, ο οποίος είναι επίσης αιώνιος. Συνάγεται, λοιπόν, ότι η κίνηση του κόσμου και η αιωνιότητα του χρόνου οφείλονται στον θεό, ο οποίος είναι αδιαίρετος και χωρίς μέγεθος. Ο θεός όμως δεν είναι δημιουργός του κό-

σμου αλλά υπήρξε η αιτία της αρχικής κινήσεως. Ο Αριστοτέλης υποστήριζε ότι ο κόσμος υφίσταται ακριβώς διότι το Είναι, η ύπαρξη, είναι καλύτερο από το Μη-Είναι, το Ζην καλύτερο από το Μη-Ζην και το Έμψυχο καλύτερο από το Άψυχο. Ο Αριστοτέλης πίστευε, επίσης, ότι δύο ιδέες συνιστούν το γίνεσθαι: η ύλη και η μορφή, οι οποίες είναι αγέννητες και άφθαρτες, ενώ ταυτοχρόνως υφίσταται μια κίνηση από την δυνατότητα στην πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, όλο το γίνεσθαι είναι η κίνηση από το «δυνάμει» Ον στο «ενεργεία» Ον και, επομένως, η διαδικασία της γενέσεως κινείται πάντα προς την πραγμάτωση ενός συγκεκριμένου Όντος. Ο Αριστοτέλης διαφωνεί με τον Πλάτωνα ως προς την θεωρία των ιδεών. Ο Αριστοτέλης μεταμόρφωσε την ιδέα του Πλάτωνα από άυλη σε ένυλη, σε μορφή των πραγμάτων. Η ουσία, δηλαδή, προσδιορίζεται από έναν συνδυασμό ύλης και μορφής, όπως εξηγήθηκε στο γίνεσθαι. Κατά τον Αριστοτέλη, ο κόσμος αποτελείται από επάλληλες σφαίρες και όσο μεταβαίνει κανείς από την μία στην άλλη, τόσο εξαϋλώνεται. Η μόνη αυλή ουσία είναι ο θεός, ο οποίος είναι μορφή χωρίς ύλη, καθαρή ενέργεια χωρίς καμία μορφή αρχικού «δυνάμει» Όντος. Ο θεός είναι η πρώτη αρχή ουσίας, τέλειος, αιώνιος και μοναδικός.

Φύση ονομάζει ο Αριστοτέλης όλα τα πράγματα που μεταβάλλομαι ενώ την επιστήμη που τα μελετά την καλεί Φυσική Επιστήμη ή Φυσική Φιλοσοφία. Το Είναι διαιρείται σε τέσσερα στοιχεία: γη, ύδωρ, αήρ, πυρ. τα οποία είναι συστατικά του κόσμου των αντικειμένων. Τα στοιχεία μπορούν να αλλάξουν από το ένα στο άλλο αλλά αφού πρώτα μετασχηματισθούν σε κάτι ενδιάμεσο, που δεν μπορεί να είναι παρά πάλι ένα από τα ίδια τα στοιχεία. Παραδείγματος χάριν, το ύδωρ γίνεται πρώτα αήρ και μετά μπορεί να γίνει πυρ. Τα στοιχεία έχουν επίσης τις ιδιότητες του θερμού και του ψυχρού καθώς και του υγρού και του ξηρού, του ελαφρού και του βαρέως. Κατά την διαδικασία της μεταλλαγής από την μια κατάσταση στην άλλη, ορισμένες ιδιότητες είναι παθητικές ενώ άλλες ενεργητικές. Γενικώς, η φύση, κατά τον Αριστοτέλη, είναι σύνολο βαθμίδων από σώματα ατελή που σταδιακά τελειοποιούνται. Τα φυτά αποτελούν τους κατώτερους οργανισμούς, μετά υπάρχει μια ενδιάμεση κατηγορία και η τελειοποίηση ολοκληρώνεται στα ζώα. Ο Έλληνας φιλόσοφος ασχολήθηκε ακόμη με την Αστρονομία και την Κοσμογραφία. Ο Αριστοτέλης διατύπωσε την θεωρία ότι η γη είναι σφαιρική, βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος και είναι ακίνητη. Ατυχώς, εισήγαγε στην Αστρονομία την εσφαλμένη ιδέα του γεωκεντρικού συστήματος (η γη βρίσκεται στο κέντρο του σύμπαντος ακίνητη) και ανέτρεψε την θεωρία των Πυθαγορείων περί κυκλικής κινήσεως της γης. Εάν είχε επικρατήσει η δεύτερη άποψη θα μπορούσε να είχε οδηγήσει στο ορθό ηλιοκεντρικό σύστημα (η γη περιστρέφεται γύρω από τον ήλιο) πολύ πριν την επιστημονική διατύπωση του από τον Κοπέρνικο στις αρχές του 16ου αιώνα μ.Χ., αν και φαίνεται ότι ο Αρίσταρχος ο Σάμιος είχε πρώτος αναφερθεί στο ηλιοκεντρικό σύστημα στις αρχές του 7' αιώνα π.Χ. Κατά τον Αριστοτέλη, η γη και όλα τα ουράνια σώματα περιβάλλονται από τον αιθέρα, ο οποίος είναι άφ-

θαρτος και αυλός, ενώ το σύμπαν είναι πεπερασμένο και κανένα σώμα δεν είναι άπειρο.

Ένα ακόμη σημαντικό τμήμα της αριστοτελικής διανοήσεως είναι η Ψυχολογία. Ο φιλόσοφος ανέπτυξε την θεωρία του στο έργο του *Περί Ψυχής*. Ψυχή έχουν οι άνθρωποι αλλά και τα ζώα και τα φυτά. Η ψυχή είναι αυλή και στα έμβια όντα ταυτίζεται με την μορφή και όχι με την ύλη. Δεν μπορεί να υπάρξει ψυχή στο σώμα χωρίς ζωή και άρα η ψυχή είναι η «εντελέχεια», έχει δηλαδή μέσα της την δύναμη να φθάσει στην ολοκλήρωση της. Η ψυχή ζει όσο ζει το σώμα και δεν μπορεί να ζήσει χωρίς σώμα. Η ψυχή κατευθύνει την θρέψη, τις αισθήσεις αλλά και την νόηση. Ο νους χωρίζεται σε πρακτικός και θεωρητικός, όπου ο πρώτος καταγίνεται με τα πράγματα που δεν αλλάζουν ενώ ο δεύτερος εμπεριέχει την αλλαγή.

Το σημαντικότερο φιλοσοφικό ζήτημα που επεξεργάστηκε όμως ο Αριστοτέλης ήταν η Ηθική και η Πολιτική, την σχέση των οποίων ο φιλόσοφος δεν ξεκαθαρίζει. Η Ηθική στον Αριστοτέλη συνδέεται με το μοναδικό έργο που έχει να φέρει σε πέρας ο άνθρωπος, το οποίο άλλωστε τον ξεχωρίζει από τα άλλα όντα, την τελειοποίηση του νου του. Το όπλο του ανθρώπου είναι ο νους και σκοπός της ζωής πρέπει να είναι η τελειοποίηση του, πράγμα το οποίο κυρίως αποτελεί την πηγή της ευδαιμονίας του ανθρώπου. Η ευδαιμονία είναι συνδεδεμένη με την αρετή και την φρόνηση ενώ ο θεός έχει την απόλυτη ευδαιμονία, χωρίς κανένα υλικό αγαθό. Η ηθική αρετή συνίσταται στην τήρηση του μέτρου, στην «μεσότητα», όπως την ονομάζει ο φιλόσοφος. Η Ηθική συνδέεται με την πολιτική. Ο Αριστοτέλης ορίζει τον άνθρωπο ως «*φύσει πολιτικόν ζῷον*» και υποστηρίζει ότι η πολιτεία πηγάζει από την φύση. Όποιος δεν συμμετέχει σε μια κοινότητα ανθρώπων είναι «ή θηρίον ή θεός». Η Πολιτεία ως ολότητα είναι πάνω από τα άτομα που την αποτελούν. Ο φιλόσοφος πίστευε στην ιδανική Πολιτεία αλλά ήταν αντίθετος στις ιδέες του Πλάτωνα περί κοινοκτημοσύνης των γυναικών διότι δεν οδηγούν στην ηθική πρόοδο του ανθρώπου, καθώς μάλιστα η κοινοκτημοσύνη αγαθών προκαλεί έριδες. Η Πολιτεία δεν πρέπει να είναι πολυπληθής και η άμβλωση γίνεται αποδεκτή ως μέτρο περιορισμού του αριθμού των ανθρώπων. Όλοι οι πολίτες πρέπει να συμμετέχουν στην αρετή και στην ευδαιμονία της κοινότητας ενώ ο πόλεμος είναι μόνο αμυντικός και μόνο για να προφυλάξει την αρετή και την ευδαιμονία των πολιτευμάτων. Ο Αριστοτέλης επαναλαμβάνει τα είδη πολιτευμάτων κατά Πλάτωνα και τονίζει πως αν παρακμάσουν· μπορεί να έχουν κακές συνέπειες για τον λαό. Η καλύτερη μορφή Πολιτείας είναι η μοναρχία, όπου ο μονάρχης υπερέχει στην αρετή και οι άλλοι πολίτες προσπαθούν να ακολουθήσουν το παράδειγμα του. Δεύτερο καλύτερο είναι η αριστοκρατία, όπου πρέπει να κυβερνούν οι άριστοι με την έννοια της αρετής. Τρίτο στην σειρά έρχεται η «πολιτεία», όπου κυβερνούν οι πολλοί.

Ο Αριστοτέλης υπήρξε ο τελευταίος μεγάλος φιλόσοφος του Αρχαίου Ελληνικού Κόσμου και το ορόσημο για το τέλος της Κλασικής Εποχής στην δι-

ανόηση. Η συμβολή του στην πρόοδο της ανθρώπινης πνευματικότητας έγκειται στην συστηματοποίηση της γνώσεως και στην πρόοδο της φιλοσοφικής σκέψεως σε σχέση με τους Προσωκρατικούς και τον Πλάτωνα. Ο Αριστοτέλης και η φιλοσοφία του θα αποτελέσουν αργότερα τον συνδετικό κρίκο ανάμεσα στην πνευματική Αρχαία Ελλάδα και στους Άραβες και, σημαντικότερο όλων, θα γίνουν τελικά ο φορέας των ιδεών της Αρχαίας Ελληνικής Κλασικής Εποχής για την Αναγέννηση και την Επιστημονική Επανάσταση, μετά τον 15ο αιώνα μ.Χ..

III. Ελληνιστική περίοδο (τέλη του 4ου π.Χ. αιώνα ως την υποταγή του Ελληνιστικού Κόσμου στη Ρώμη).

Κύριοι εκπρόσωποι: ο *Επίκουρος από τη Σάμο*, ο *Ζήνων από το Κίτιο της Κύπρου*, οι *Σκεπτικοί*.

Ιστοριογραφία

Το γεγονός ότι οι πρώτοι πεζογράφοι είναι μεταγενέστεροι από τους ποιητές εξηγείται απ' την ίδια τη χρήση του πεζού λόγου. Ο πεζός λόγος, που δεν έχει όλα τα ποικίλματα του ποιητικού καθώς και τη στήριξη που προσφέρει στη μνήμη ο στίχος, παρουσιάζει μια σημαντική πρόοδο στην άσκηση της ορθολογιστικής σκέψης και εκφράζει το πρωταρχικό ενδιαφέρον να αναζητηθεί και να εκτεθεί η αλήθεια. Η αναζήτηση αυτή στην Ελλάδα εκφράστηκε με την ιστορία, που αρχικά ήταν συνδεδεμένη με τη γεωγραφία. Η μέριμνα για άμεση πληροφόρηση περί της καταγωγής των γενών και έλλογη κριτική των ανθρωπίνων πράξεων ώθησαν τους πρώτους συγγραφείς (λογογράφους) να ασχοληθούν με την καταγραφή του ανθρώπινου παρελθόντος. Γενικότερα, η αφήγηση κατορθωμάτων του παρελθόντος, λ.χ. οι θρύλοι για τον ομηρικό Οδυσσέα, τον πολυμήχανο, αποτελεί ευχάριστη ακρόαση ή ανάγνωση και πηγή έμπνευσης για τους νεότερους.

Οι πρώτοι Έλληνες ιστορικοί ήσαν οι *λογογράφοι*, που προσπαθούσαν να μεταπλάσσουν τους πλούσιους λαϊκούς θρύλους σε συναρπαστικά αφηγήματα, ακολουθώντας το πρότυπο του Ομήρου, αλλά σε λόγο πεζό.

Ο σπουδαιότερος μεταξύ των λογογράφων ήταν ο *Εκαταίος ο Μιλήσιος* που συμπλήρωσε και διόρθωσε με μεγάλη παρατηρητικότητα, πλούσιες γνώσεις και άγρυπνη κριτική διάθεση την εικόνα που είχαν οι σύγχρονοί του για τη γη. Σ' αυτό τον βοήθησαν τα συχνά και μακρινά του ταξίδια. Το κύριο έργο του «*Γης περίοδος*», που γράφτηκε στα τελευταία χρόνια του 6^{ου} π. Χ. αιώνα, αποτελούνταν από δύο βιβλία: *Ευρώπη* και *Ασία*. Σ' αυτά ο Εκαταίος πραγματευόταν όχι μόνο τα βουνά και τα ποτάμια, τα φυτά και τα ζώα, το κλίμα και τις εδαφικές συνθήκες, αλλά και τις φορεσιές και τα όπλα, τα ήθη και τα έθιμα,

τις θυσίες και τους θεούς, δηλ. περίπου αυτό που ως τον 19^ο αιώνα αποτελούσε αντικείμενο της «πολιτιστικής ιστορίας». Από τα αποσπάσματα του έργου του που έχουν σωθεί, είναι φανερό ότι ενδιαφερόταν πολύ για την εθνογραφία και ότι είχε κάποια κριτική σκέψη. Είχε αρκετούς μιμητές κατά τον 5^ο αιώνα.

Στην Ιωνία γίνονται οι πρώτες ανιχνεύσεις στο χώρο της Ιστοριογραφίας. Ερευνάται η ιστορία των πόλεων και το παρελθόν μακρινών ξένων χωρών από τους λογογράφους.

Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο αρκετά νωρίς η αφήγηση για το παρελθόν των ανθρώπων πήρε μορφή επιστημονική και εξελίχτηκε σε μία πολύ ενδιαφέρουσα επιστήμη, την **Ιστορία**. Ο **Ηρόδοτος** (480-425 π.Χ.) έθεσε στο προσκήνιο των **Ιστοριών** του ως ένα από τους κύριους στόχους του να αφηγηθεί και την **αιτία** που οδήγησε Έλληνες και Πέρσες σε πόλεμο μεταξύ τους. Το έργο του Ηροδότου είναι μια σύνθεση που εμπεριέχει ιστορικά, εθνογραφικά, γεωγραφικά και θρησκευολογικά στοιχεία, η ανάμειξη των οποίων δικαιολογείται από την μεταβατική, κατά τη συγγραφή της Ιστορίας του, περίοδο από τους παραδοσιακούς λογογράφους στους καθ' εαυτό Ιστορικούς. Έχει σκοπό να διασκεδάσει και να μορφώσει συγχρόνως, αλλά οι προθέσεις αυτές υπονοούνται, ενώ ο κανόνας είναι η αντικειμενικότητα. Στην περίπτωση που δίστανται οι πηγές ή η παράδοση στερείται αληθοφάνειας, ο συγγραφέας ασκεί την κριτική του και κάνει τις επιλογές του, σύμφωνα με τα κριτήρια που θεωρεί σωστά. Τα κριτήρια αυτά δεν είναι αυτά που θεωρούμε σήμερα ως καλύτερα, το σημαντικό όμως είναι ότι έχουν ορθολογικό χαρακτήρα. Φαίνεται ότι σκοπός του Ηροδότου δεν ήταν να γράψει Ιστορία όπως την εννοούμε σήμερα αλλά να διηγηθεί με γλαφυρό και ευχάριστο τρόπο όλα τα θαυμαστά που είχε δει στα ταξίδια του, όλα αυτά που είχε μάθει και φυσικά τα συνταρακτικά γεγονότα της εποχής του. Το ύφος του είναι έκδηλα επικό και απευθύνεται σε ακροατές. Στα μεγάλα ταξίδια που έκανε λειτούργησε σαν ένας παρατηρητής που του αρέσει αφ' ενός να συγκεντρώνει πληροφορίες κι εντυπώσεις, αφ' ετέρου όμως γνωρίζει να επεξεργάζεται κριτικά αυτά που βλέπει και ακούει. Ως γνήσιος Έλληνας αναζητά παντού αναλογίες, χωρίς να παραβλέπει τις ιδιαιτερότητες των άλλων λαών. Έτσι γίνεται ο θεμελιωτής της συγκριτικής ιστορίας. Στο έργο του η ιστορία, η γεωγραφία και η εθνογραφία δεν είναι ακόμα ξεχωριστοί τομείς του επιστητού. Κυρίως αφηγείται και δευτερευόντως αξιολογεί. Αναμφισβήτητα, όλες οι πληροφορίες που μας δίνει ο Ηρόδοτος για τον γνωστό κόσμο της εποχής του είναι εξαιρετικής σημασίας και, άλλωστε, ο Έλληνας ιστορικός είναι ο πρώτος που έγραψε μια πραγματική Παγκόσμια Ιστορία.

Η ευσυνείδητη αποκατάσταση της αλήθειας, η διερεύνηση της σχέσης αιτίων – αποτελεσμάτων, η παρουσίαση εθίμων των εθνών, η υπογράμμιση σπουδαίων και αξιομνημόνευτων πράξεων αποτελούν τους βασικούς από τους στόχους του ιστορικού από την Αλικαρνασσό. Θεωρήθηκε ο «πατέρας της Ι-

στορίας».

Ο Ηρόδοτος, πάντως, πιστεύει ακόμα στην εξουσία των θεών και το θρησκευτικό του κοσμοείδωλο δε διαφέρει καθόλου από εκείνο της ποίησης.

Λίγο αργότερα, ο **Θουκυδίδης** (460-399 π.Χ.), γράφοντας σύγχρονη ιστορία (γνωστή ως **Ξυγγραφή**, Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου) επισήμανε πόσο δύσκολη είναι η αναζήτηση και παρουσίαση της αλήθειας. Το έργο του έρχεται σε αντίθεση μ' αυτό του Ηροδότου όχι τόσο ως προς το σκοπό και τη μέθοδο που υιοθετεί, αλλά ως προς την ανθρώπινη ιδιοσυγκρασία και τις βαθιές τάσεις της σκέψης του.

Αποφεύγει συστηματικά τις παρεκβάσεις και τα ανέκδοτα. Αντίθετα, ακολουθεί μιαν αυστηρή χρονολογική αφήγηση, με βάση τις εποχές, αφού δεν υπάρχει σωστό αστικό ημερολόγιο. Τον διακρίνει μια συνεχής πνευματική ένταση, που θέλει να κατανοήσει τα γεγονότα, να φωτίσει τη λογική τους συνένεια και τις αιτίες τους, όπου και αν αυτές οφείλονται - σε πρόσωπα, σε κοινωνίες, στη φύση ή στην οικονομία. Ακόμη, είναι ακριβής και αμερόληπτος στην παρουσίαση των γεγονότων, πού τα βλέπει με το ψυχρό μάτι ενός ειδικού στη στρατιωτική τακτική ή ενός στρατηγού, χωρίς την αναζήτηση του γραφικού ή του τερπνού. Από αυτή τη στεγνότητα δημιουργείται μια δραματική ατμόσφαιρα -ωστόσο, μάλλον σε σπάνιες περιπτώσεις - όπως στην περιγραφή της πανούκλας στην Αθήνα ή της αιχμαλωσίας των Αθηναίων ύστερα από την καταστροφή της Σικελίας. Αυτή την εκπληκτική ενάργεια την υπηρετεί ένα ύφος επεξεργασμένο και λεπτό, που αποφεύγει τη συμμετρία αλλά δεν αρνείται το ανακόλουθο σχήμα και υπονοεί πολλά πράγματα με λίγα λόγια: αυτό το πρώτο μνημείο του αττικού πεζού λόγου δείχνει, Ιδιαίτερα μέσα από τους ρητορικούς λόγους των πρωταγωνιστών, πόσο θαυμάσιο πνευματικό εργαλείο θα ήταν από τότε η διάλεκτος των Αθηνών.

Η ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη περιλαμβάνει μόνο τα πρώτα είκοσι χρόνια του πολέμου (431 – 411) και το έργο τελειώνει τόσο απότομα ώστε και η τελευταία φράση να είναι ημιτελής: «**καί άφικόμενος πρώτον ές Έφεσον θυσίαν έποίησας τή Άρτέμειδι [...]**». Ο συγγραφέας βασίζει την αφήγηση του σε συνθήκες μεταξύ Πόλεων, σε επιτόπια έρευνα και σε προφορικές πληροφορίες και από τις δύο πλευρές των αντιμαχομένων, τις οποίες κατάφερε να αποσπάσει λόγω της εξορίας του. Επίσης στηρίζεται στην προσωπική συμμετοχή και σε περιγραφές αυτόπτων μαρτύρων. Προσπάθησε να διασταυρώσει όλες τις πληροφορίες του ρωτώντας και αξιολογώντας τις απαντήσεις και κρατώντας στάση αμερόληπτη για να φθάσει στην αλήθεια. Ο Θουκυδίδης δεν είναι ένας απλός καταγραφέας γεγονότων αλλά, αφού κρίνει τα δεδομένα, συνθέτει τις πληροφορίες που νομίζει ως αξιόπιστες, στην πρώτη επιστημονικώς ιστορική καταγραφή. Με αυτόν τον τρόπο, βαπτίζεται ως ο πρώτος επιστήμων ιστορικός.

Η αντικειμενικότητά του είναι υποδειγματική, αφού στο έργο του δεν δίνει καθόλου την εντύπωση ότι πολέμησε στο πλευρό των Αθηναίων. Δεν ηθι-

κολογεί ποτέ, όπως επίσης ποτέ δεν αναφέρει περιττά στοιχεία.

Η τεχνική του είναι δραματική: περιγράφει το παρόν, αφήνοντας τα γεγονότα να συμβαίνουν ή βάζοντας τους πρωταγωνιστές των να μιλούν οι ίδιοι. Αυτές είναι οι περίφημες *δημηγορίες*. Αποτελούν τέχνασμα του συγγραφέα για ν' αφήνει τη φιλοσοφία των γεγονότων να μιλάει, χωρίς ο ίδιος να επεμβαίνει.

Στο έργο του δεν αμφισβητείται η ύπαρξη του κόσμου των θεών, αλλά παντού διαφαίνεται η πεποίθηση ότι δεν αφορά καθόλου τον ιστορικό. Η μοίρα είναι ο άνθρωπος. Αντίληψη που θυμίζει τον Ευριπίδη.

Η συγγραφή του Αθηναίου ιστορικού δεν είναι εύπεπτο υλικό ούτε γράφτηκε για να ευχαριστήσει τον αναγνώστη, όπως η ιστορία του Ηροδότου. Για τον Θουκυδίδη ήταν αρκετό το έργο του να «κρίνουν ωφέλιμο όσοι θελήσουν να έχουν ακριβή αντίληψη όσων έχουν ήδη γίνει αλλά και εκείνων τα οποία κατά την φύση του ανθρώπου πρόκειται να συμβούν περίπου ίδια. Διότι την ιστορία μου», γράφει ο Αθηναίος ιστορικός, «την έγγραψα για να είναι παντοτινή κληρονομιά και όχι για να υποβληθεί σε διαγωνισμό όπου θα διαβασθεί και θα λησμονηθεί.» Με αυτά τα λόγια, ο Θουκυδίδης σφράγισε την παγκόσμια ιστοριογραφία. Στις μέρες μας βέβαια, ο ιστορικός πρέπει να συνδυάζει την επιστημονική συνείδηση του Θουκυδίδα αλλά και την γλαφυρή αφήγηση του Ηροδότου χωρίς, από την άλλη πλευρά να αλλοιώνει ή να εξωραϊίζει τα γεγονότα.

Ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης γράφουν Ιστορία, ο πρώτος στην Ιωνική ο δεύτερος στην Αττική διάλεκτο, στηριζόμενοι στην ανθρώπινη πείρα και όχι στο μύθο, στην οξυδερkeιά τους και όχι στις προκαταλήψεις.

Ότι το έργο του Θουκυδίδα συνολικά αποτελεί διεισδυτική ανάλυση της συλλογικής και ατομικής συμπεριφοράς των ανθρώπων είναι διαπίστωση και ομολογία πολλών μεταγενέστερων μελετητών. Όπως και ότι η επίδραση του στη νεότερη Ιστοριογραφία, υπήρξε καταλυτική. Απομένει ωστόσο μια άλλη δυσκολία για τον ιστορικό: να γράψει την ιστορία αντικειμενικά για φίλους και εχθρούς.

Είναι το περίφημο πρόβλημα του ήθους, του *ιστορικού ήθους*, για το οποίο έδωσε υποδειγματική απάντηση ένας τρίτος ιστορικός της αρχαιότητας, ο *Πολύβιος* (204 / 202-118 π.Χ.).

Άλλοι γνωστοί ιστορικοί της ελληνικής αρχαιότητας υπήρξαν οι: *Ξενοφών ο Αθηναίος* (με το έργο του *Ελληνικά* αφηγήθηκε τα γεγονότα των τελευταίων χρόνων του Πελοποννησιακού Πολέμου και των πρώτων δεκαετιών του 4ου αιώνα π.Χ. ως τη μάχη της Μαντινείας). Ο Αθηναίος ιστορικός είναι υποδεέστερος του Θουκυδίδα, σε καμία περίπτωση δε μπορεί να συγκριθεί με τον προκατόχό του. Το έργο του δεν έχει την επιστημονική εμβρίθεια, αμεροληψία και συνοχή της Ιστορίας του Θουκυδίδα, ιδίως στην περιγραφή των γεγονότων

μετά το τέλος του Πελοποννησιακού Πολέμου, οπότε η συμπάθεια του για τους Σπαρτιάτες, τους οποίους και υπηρέτησε, το προσωπικό ύφος και οι μονομερείς κρίσεις είναι έντονα ορατές. Το έργο του διακρίνεται από σαφήνεια, ζωντάνια και ικανοποιητική πληροφόρηση· όμως οι πνευματικές του απαιτήσεις είναι περιορισμένες: δεν ερευνά τα βαθύτερα αίτια, η ψυχολογία του είναι περιληπτική, εξιδανικεύει εύκολα τα πρόσωπα που συμπαθεί και γενικά το έργο του δεν χαρακτηρίζεται από βάθος και πυκνότητα νοημάτων.

Τέλος, ο **Διόδωρος** Σικελός (το έργο του *Ιστορική Βιβλιοθήκη* αποτελεί για την εποχή του ό,τι ονομάζουμε σήμερα Παγκόσμια Ιστορία, από τους μυθικούς χρόνους ως περίπου το τέλος της προχριστιανικής εποχής).

Ρητορεία

Η ρητορεία, δηλαδή η ευφράδεια, η δεξιοτεχνία στο χειρισμό του λόγου, αποσκοπεί στην ακουστική απόλαυση ή την πειθώ. Διακρίνεται σε φυσική και έντεχνη. Οι Έλληνες αγάπησαν την ομορφιά του λόγου. Ακόμα και μέσα από τις σελίδες των ομηρικών επών προβάλλονται και εκθειάζονται ρήτορες (π.χ. Νέστορας). Ως λογοτεχνικό είδος (ρητορική) εμφανίστηκε στην Αθήνα ύστερα από τις μεταρρυθμίσεις του Εφιάλτη (462 π.Χ.) και στις Συρακούσες μετά την πτώση της τυραννίας (467 π.Χ.) Είναι δηλαδή δημιούργημα της δημοκρατικής ζωής και δράσης. Σύμφωνα με την παράδοση, γεννήθηκε από τη στιγμή που ο Συρακούσιος **Κόρακας** θέλησε να διδάξει στους συμπολίτες του πώς να υποστηρίζουν τα δίκαια τους αποτελεσματικότερα στα δημοκρατικά δικαστήρια.

Ο 4^{ος} αιώνας ήταν η εποχή που άνθισε η ρητορική τέχνη στην Αθήνα, και ολόκληρος ο ελληνισμός ήταν διαποτισμένος από αυτήν. Οι μεγάλοι ρήτορες ήταν ένας συνδυασμός δικηγόρου, βουλευτή και λιβελογράφου, κι όλα αυτά στην ύψιστη τελείωση. Ο ρήτορας δε μιλούσε από χειρόγραφο αλλά πάντα ελεύθερα, εξάλλου οι ακροατές του δεν περίμεναν απ' αυτόν μόνον απαγγελία, αλλά και υπόκριση.

Σύμφωνα με την δικονομία της αρχαία Αθήνας, ο ενάγων ή εναγόμενος έπρεπε να υπερασπίσει μόνος τις απόψεις του, πράγμα που δείχνει πόση εμπιστοσύνη είχε το κράτος στη ρητορική δεινότητα του μέσου πολίτη· υπήρχαν όμως και λογογράφοι, που έγραφαν μίαν αποτελεσματική αγόρευση για τον πελάτη τους και τον βοηθούσαν να τη μάθει απ' έξω, πράγμα που προϋπέθετε ότι ο λογογράφος είχε το χάρισμα να προσαρμόζεται στον χαρακτήρα, στο πνεύμα και στον τρόπο έκφρασης του πελάτη του.

Η ρητορική διακρίνεται σε τρία είδη:

—**Το συμβουλευτικό**: Λόγοι που εκφωνούσαν, κατά κανόνα, πολιτικοί άνδρες στη Βουλή ή στην Εκκλησία του Δήμου (*δημηγορίες*). Το περιεχόμενο τους αναφερόταν, κυρίως, στο μέλλον. Ο ρήτορας στόχευε να υποδείξει αυτό που, κατά τη γνώμη του, συνέφερε την πόλη του. Κύριος εκπρόσωπος του ρητορικού

αυτού είδους αναδείχτηκε ο **Δημοσθένης**.

— **Το δικανικό**: Λόγοι πού εκφωνούνταν στα δικαστήρια, αναφέρονταν στο παρελθόν και αποσκοπούσαν στην προάσπιση του, κατά περίπτωση, δικαίου. Κύριοι αντιπρόσωποι του είδους υπήρξαν οι **Λυσίας και Ισαίος**.

Ο μέτοικος Λυσίας, καταρρακωμένος από τους παράνομους φόρους των Τριάκοντα, κέρδιζε τη ζωή του προμηθεύοντας τους διαδίκους, έναντι αμοιβής, με έτοιμους λόγους που αυτοί διάβαζαν στο δικαστήριο· όσοι λόγοι του διασώθηκαν λάμπουν από την καθαρότητα της γλώσσας, την ευστροφία των επιχειρημάτων και την απόλυτη φυσικότητά τους.

— **Το επιδεικτικό (πανηγυρικό)**: Λόγοι που εκφωνούσαν γνωστοί, συνήθως, άνδρες σε δημόσιες συγκεντρώσεις, τοπικές ή πανελλήνιες, αναφέρονταν κυρίως στο παρόν και επαινούσαν ή κατηγορούσαν άτομα ή καταστάσεις. Κύριος εκφραστής του είδους αυτού υπήρξε ο **Ισοκράτης**.

Ο ρήτορας Ισοκράτης, που πέθανε εκατό χρονών το 338 π.Χ., υπήρξε εκείνος που προβληματίστηκε περισσότερο από όλους τους ρήτορες σχετικά με την τέχνη του. Επειδή είχε αδύνατη φωνή και εύθραυστη υγεία, πού τον εμπόδιζε να μιλάει ο ίδιος, έγραψε, όπως ο Λυσίας, δικανικούς λόγους για άλλους ανθρώπους. Προπαντός όμως αφιερώθηκε στη διδασκαλία της ρητορικής, οπού είχε λαμπρή επιτυχία, και ήταν το αντίβαρο της επιρροής πού ασκούσε ή Ακαδημία του Πλάτωνα επάνω στους νεαρούς Αθηναίους. Στους λόγους πού έγραψε για μεγάλες επετείους, αλλά πού δεν τους απήγγειλε, όπως τον *Πανηγυρικό* (πού ονομάστηκε έτσι γιατί προοριζόταν για την πανηγύρι, δηλαδή τη συγκέντρωση των Ελλήνων στον εορτασμό των Ολυμπιακών αγώνων του 380 π.Χ.), χειρίζεται επιδέξια τα επιχειρήματα του και τα διανθίζει με όλες τις δυνατότητες μιας αρμονικής γλώσσας γεμάτης ρυθμό: το εγκώμιο πού έπλεξε στην πατρίδα του την Αθήνα στον *Πανηγυρικό* γνώρισε τέτοια επιτυχία, ώστε ο τίτλος του λόγου αυτού να έχει την έννοια του «εγκωμίου» πού του αποδίδουμε σήμερα. Ο Ισοκράτης, άλλωστε, είχε μια πρωτότυπη πολιτική σκέψη. Είχε συνειδητοποιήσει ότι ή Ελλάδα εξασθενούσε από τις εσωτερικές διαμάχες της και θεωρούσε σωστό ότι έπρεπε να σταματήσει τις διχόνοιες για να επιχειρήσει κάτω από μια μοναδική αρχηγία την κατάκτηση της περσικής Ασίας. Όταν κατάλαβε ότι η Αθήνα δεν ήταν σε θέση να παίξει το ρόλο του αρχηγού που είχε Ονειρευτεί γι' αυτήν, έστρεψε τις ελπίδες του προς τον Φίλιππο τον Μακεδόνα: σ' ένα δράμα πραγματικά προφητικό, είχε συλλάβει από πριν το μεγάλο σχέδιο του Αλεξάνδρου.

Δεν θα μπορούσαμε να σκεφθούμε πιο απόλυτη αντίθεση από αυτήν του **Ισοκράτη** και του **Δημοσθένη**. Ο ένας είναι άνθρωπος της σκέψης, ο άλλος της δράσης. Ο ένας διαμορφώνει όπως θέλει εκλεπτυσμένες φράσεις, ο άλλος παρασύρεται σε μια ρητορεία γεμάτη φλόγα. Ο ένας πίστευε για πολύ καιρό ότι ο βασιλιάς της Μακεδονίας θα έσωζε τον ελληνισμό από την παρακμή, ο άλλος αντιτάχθηκε στην πολιτική του Φιλίππου με βίαη ενεργητικότητα. Ήταν και οι δύο προσκολλημένοι, με διαφορετικό τρόπο, στο μεγαλείο της κοινής

τους πατρίδας. Στο τέλος η ιστορία δικαίωσε τον δάσκαλο και όχι τον πολιτικό: λέγεται όμως ότι ο Ισοκράτης πέθανε από τον ηθικό κλονισμό πού του έφερε η είδηση της ήττας στην Χαιρώνεια, ενώ ο Δημοσθένης, αλύγιστος μπροστά στην πανωλεθρία, δέχθηκε τη μεγάλη τιμή να βγάλει τον επικήδειο λόγο και να πλέξει το εγκώμιο των στρατιωτών πού σκοτώθηκαν στον πόλεμο. Ο αυστηρός και υπερήφανος υπέρμαχος της αθηναϊκής ανεξαρτησίας, κατά τη διάρκεια της διαμάχης, βρήκε μερικούς από τους ωραιότερους τόνους που η αγάπη για την πατρίδα και το πάθος για το κοινό καλό μπορούν να εμπνεύσουν στον άνθρωπο: δεν μειώνεται η δόξα του γιατί βρέθηκε τελικά στο στρατόπεδο των ηττημένων. Όταν με πύρινα λόγια μαστίγωνε τη δειλία, τη ραθυμία, την αναζήτηση ηδονής και την τυφλή επιπολαιότητα των συμπολιτών του, χάριζε στα έθνη του μέλλοντος ένα παράδειγμα πού θα είναι πάντοτε χρήσιμο, όταν το σκέφτονται.

Μπροστά σ' αυτή την άμεση και συχνά κεραυνοβόλα ευγλωττία, που είναι καρπός μιας τέλειας τεχνικής, τα έργα των άλλων πολιτικών ρητόρων της εποχής του είναι ωχρά, παρ' όλη τους την αξία: ο *Αισχίνης*, ο μεγάλος αντίπαλος του Δημοσθένη, ο *Υπερείδης* και ο *Λυκούργος*, των οποίων διασώζονται μερικά έργα, είναι δεξιοτέχνες, εύγλωττοι, ζωηροί, ακόμη και γεμάτοι πάθος. Κανείς όμως δεν συγκινεί όπως ο Δημοσθένης.

2. Τέχνες

Η πρώτη γνήσια ελληνική τέχνη δημιουργήθηκε κατά τη γεωμετρική εποχή (11^{ος} - 8ος αι. π.Χ.). Κύρια χαρακτηριστικά της είναι η δύναμη και η πειθαρχία. Πάνω στη σταθερή βάση της στηρίχτηκε η αρχαϊκή τέχνη (7ος, 6ος αι. π.Χ.) και ακολούθησε μια αξιόλογη εξελικτική πορεία. Κορύφωση ή λογική κατάληξη της πολιτιστικής αυτής πορείας ήταν τα αριστουργήματα των κλασικών χρόνων (5ος, 4ος αι. π.Χ.): Αρχιτέκτονες, αγγειοπλάστες, αγγειογράφοι, γλύπτες και ζωγράφοι προσπάθησαν να εγγίσουν την τελειότητα και πολλές φορές το πέτυχαν. Όσα από τα έργα τους σώζονται έως σήμερα το επιβεβαιώνουν.

Η συνθετική δύναμη είναι η προσφορά της κλασικής τέχνης. Το όλο δεν είναι πια η συνολική εικόνα ισότιμων μελών, αλλά η σύνθεση, η νομοτέλεια που ισορροπεί τις αντίρροπες δυνάμεις.

Εισαγωγικά

Τα αριστουργήματα της λογοτεχνίας και της σκέψης των Ελλήνων, παραμένουν δυσπρόσιτα στους περισσότερους από τους συγχρόνους μας, εξαιτίας του προβλήματος της γλώσσας. Αντίθετα, τα αριστουργήματα της τέχνης που βρίσκονται στα μουσεία, όπου τα εκθέτουν συνήθως με εξαιρετικό τρόπο, μας φέρνουν σε άμεση επαφή με την ελληνική μεγαλοφυΐα που τα επινόησε και τα δημιούργησε. Από τον πρώτο ενθουσιασμό που έδειξαν ο Winckelmann και οι συνάδελφοί του, τα ελληνικά γλυπτά, τα κεραμικά, τα νομίσματα και τα κοσμήματα δεν έπαψαν να ασκούν μεγάλη γοητεία στους φιλότεχνους, που μεταφράζεται εύγλωττα στις ημέρες μας από τις υψηλές τιμές στις οποίες φθάνουν τα αντικείμενα αυτά όταν γίνεται δημοπρασία. Το μικρότερο μυκηναϊκό αγγείο, το ταπεινότερο γεωμετρικό αγγαματάκι, ένα νόμισμα ασημένιο, ένα ανάγλυφο, πωλούνται σε αστρονομικές τιμές στις αγορές του Λονδίνου, της Βασιλείας ή της Νέας Υόρκης. Τι να κοστίζουν λοιπόν τα μεγάλα έργα τέχνης, αρχαϊκά και κλασικά, έργα από μάρμαρο ή χαλκό, ερυθρόμορφα αγγεία που ζωγράφισε ένας γνωστός τεχνίτης; Η αξία τους ξεπερνάει σήμερα οποιαδήποτε τιμή. Αυτός ο ενθουσιασμός δείχνει πόσο ή ελληνική τέχνη μιλάει ακόμη στις προτιμήσεις και την ευαισθησία μας. Δεν πρέπει όμως να νομίζουμε ότι αποτελεί μια μαρτυρία του πολιτισμού στον οποίο ανήκει, ιδιαίτερα κατανοητή. Αν εμφανίζεται σε μας κάτω από γνωστά σχήματα, η οικειότητα αυτή είναι μόνο φαινομενική. Η απλή γοητεία που το ελληνικό έργο ασκεί στο μάτι μας, συνηθισμένο να τη δέχεται ύστερα από αιώνες κλασικής παράδοσης, δεν

μας μεταδίδει το ίδιο άμεσα και το νόημα του μηνύματος πού περιέχει. Γιατί αυτό το έργο τέχνης έχει ένα νόημα: κατά κανόνα δεν προοριζόταν μόνο για την αισθητική ικανοποίηση, αλλά είχε ένα σκοπό πρακτικό ή θρησκευτικό, που έπρεπε πρώτα να εκπληρώσει. Πρέπει λοιπόν αρχικά να καταλάβουμε τη βαθύτερη πρόθεση του καλλιτέχνη, αλλιώς κινδυνεύουμε να παρερμηνεύσουμε το έργο του. Δύο παραδείγματα είναι αρκετά και αφορούν πολύ γνωστά μνημεία. Το φημισμένο ανάγλυφο της μελαγχολικής Αθηνάς, πού χρονολογείται στο μέσο του 5ου αιώνα π.Χ., ήταν αιτία να χυθεί πολύ μελάνι από την ώρα πού βρέθηκε στην Ακρόπολη των Αθηνών το 1888. Πόσες ποικίλες ερμηνείες δεν προκάλεσε. Η θεά, φορώντας την περικεφαλαία, ακουμπισμένη επάνω στη λόγχη της, σκύβει προς έναν μικρό ορθογώνιο κίονα, πού παρατηρεί κάπως αψηχημένη. Υπέθεσαν ότι ή Αθηνά διάβαζε (σε μια άβολη στάση είναι αλήθεια!) μια στήλη πού φέρει επιγραφή. Ίσως ήταν ο λογαριασμός του ιερού θησαυρού από τους θησαυροφύλακες ή ένας κατάλογος των στρατιωτών πού σκοτώθηκαν στο πεδίο της τιμής. Άλλοι υπέθεσαν ότι ένα αντικείμενο ή ένα πρόσωπο υπήρχε στον κίονα, ζωγραφισμένο επάνω στο λείο μάρμαρο και όχι σκαλισμένο όπως ή υπόλοιπη σκηνή, και ότι ή λεπτομέρεια αυτή είχε σβησθεί με τον καιρό. Άλλος νόμισε ότι αναγνώρισε στον κίονα μια απλουστευμένη απεικόνιση του τοίχου της Ακρόπολης, όπως τον είχε εν μέρει ανακατασκευάσει ο Κίμων. Άλλοι, τέλος, τον θεώρησαν σαν μιαν οριοθέτηση του ιερού της θεάς, που επισήμαινε με τη λόγχη της τα καθορισμένα σύνορα του ιερού χώρου της. Όλες αυτές οι ερμηνείες ήταν λανθασμένες, όπως απέδειξε τελευταία η μόνη σίγουρη μέθοδος, εκείνη που συγκρίνει το μνημείο με μια σειρά ανάλογων στοιχείων πού έχουν απόλυτα αναγνωρισθεί. Πολλές εικονογραφήσεις αγγείων της ίδιας εποχής με αυτή την ανάγλυφη αναπαράσταση, βοηθούν να ερμηνεύσουμε σωστά τη στήλη πού αναφέραμε ως ένα ορόσημο, ή το τέρμα πού, μέσα σ' ένα στάδιο, υποδεικνύει τη γραμμή εκκίνησης και τη γραμμή άφιξης σε αγώνα ταχύτητας. Αυτό το τέρμα είναι πού προσελκύει την προσοχή της Αθηνάς, αφού οι Παναθηναϊκοί αγώνες διοργανώνονταν για να την τιμήσουν άλλωστε, σύμφωνα με τον μύθο, ή Αθηνά είχε διαγωνισθεί στο τρέξιμο. Η θεά λοιπόν δεν είναι καθόλου μελαγχολική και το μνημείο δεν είναι τίποτε άλλο παρά ένα ανάθημα κάποιου νικητή στον αγώνα δρόμου του σταδίου, πού ζήτησε να αναπαραστήσουν τη θεϊκή προστάτιδα των αγώνων μπροστά στο τέρμα, σύμβολο του αθλήματος στο οποίο αυτός είχε θριαμβεύσει. Αυτή η πολύ πεζή ερμηνεία αλλάζει φυσικά εντελώς την πνευματική μας διάθεση σχετικά με το ανάγλυφο αυτό, ώστε να χάνει το μυστήριο πού αιχμαλύνει πριν την περιέργεια μας. Δεν μπορούμε πια να ονειροπολούμε επάνω στην υποτιθέμενη μελαγχολία της Αθηνάς: δεν είναι όμως προτιμότερο να καταλάβουμε το πραγματικό νόημα ενός έργου, παρά να χανόμαστε μέσα στην απατηλή φαντασία;

Υπάρχει άλλο ενο παράδειγμα εξίσου έντονο. Το περίφημο χάλκινο άγαλμα του Μουσείου των Αθηνών, πού ονομάζεται Έφηβος τον Μαραθώνα, δεν

έπαψε να προκαλεί το ενδιαφέρον και τον θαυμασμό των ειδικών, από την ώρα που κάποιοι ψαράδες το ανέσυραν μέσα στα δίχτυα τους στη βορειοανατολική ακτή της Αττικής, λίγα χρόνια μετά τον Α' Παγκόσμιο πόλεμο. Παριστάνει έναν έφηβο, ακόμη πολύ νέο, σε μίαν άβολη στάση, να έχει την παλάμη του αριστερού χεριού του τεντωμένη και στραμμένη προς τα επάνω σαν να κρατούσε ένα αντικείμενο σήμερα χαμένο, και το δεξί χέρι σηκωμένο με ενωμένους τον αντίχειρα και τον δείκτη. Ποιος θεός ή θνητός εικονιζόταν σ' αυτό το αριστούργημα της γλυπτικής του 4ου αιώνα π.Χ., πού από τη χαλαρή του κομψότητα μας θυμίζει τον Πραξιτέλη; Πρόκειται άραγε για ένα αγόρι πού διασκεδάζει παίζοντας με το σπάγκο του παιχνιδιού πού αποτελείται από δύο κολλημένους δίσκους, γνωστού στους αρχαίους, και πού ονομάζεται στην εποχή μας πολύ απλά γιό-γιό; Πρόκειται ίσως για έναν νεαρό νικητή στους αγώνες, πού τραβάει με το ένα χέρι την κορδέλα, το σύμβολο της νίκης του, από ένα κουτί πού κρατάει στο άλλο του χέρι; Γυρίζει με σπάγκο μια σβούρα πού βρίσκεται στην παλάμη του αριστερού του χεριού; Πρόκειται για κάποιον πού κόβει φρούτα ή για οινοχόο πού προσφέρει κρασί; Ή σωστή λύση διατυπώθηκε λίγο μετά την εύρεση και επιβεβαιώθηκε από αξιόπιστα επιχειρήματα: πρόκειται για το νεαρό Έρμη πού, σύμφωνα με το κείμενο του Ομηρικού Ύμνου προς τιμήν του θεού αυτού, βρήκε στο δρόμο του μια χελώνα. Την τοποθέτησε επάνω στο αριστερό του χέρι και κροταλίζει στον αέρα τα δάχτυλα του σηκωμένου δεξιού χεριού, μια εκφραστική χειρονομία πού οι Νεοέλληνες χρησιμοποιούν και σήμερα αυθόρμητα για να εκδηλώσουν τη χαρά τους. Καθώς σκέπτεται ότι σε ένα λεπτό θα δημιουργήσει τη λύρα, για την οποία θα χρησιμοποιήσει το κέλυφος της χελώνας ως ηχείο, ο νέος θεός εκφράζει με αφέλεια τον ενθουσιασμό της δημιουργικής φαντασίας. Ή ερμηνεία αυτή, πού επιβεβαιώνουν πολλές συγκλίνουσες παρατηρήσεις, επιτρέπει να σχολιάσουμε το άγαλμα με βάση τον Ομηρικό ύμνο. Η ερμηνεία επαναφέρει την ποιητική και ιερή ατμόσφαιρα μέσα στην οποία δημιουργήθηκε το άγαλμα: το έργο δεν γοητεύει μόνο το βλέμμα μας, είναι προπαντός μια μαρτυρία για το θρησκευτικό στοχασμό της εποχής του.

Τα παραδείγματα της μελαγχολικής Αθηνάς και του Ερμή του Μαραθώνα αποδεικνύουν ότι η ελληνική τέχνη, στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή, δεν επιζητεί μόνο το θαυμασμό μας, αλλά και την κατανόηση μας. Δεν είναι καθόλου μια τέχνη χωρίς σκοπό, μια απόλαυση των καλλιεργημένων, πού σκοπεύει μόνο να τέρψει το πνεύμα και τις αισθήσεις. Το έργο τέχνης περιέχει ένα νόημα, και ανταποκρίνεται σε ανάγκες και σε προθέσεις συγκεκριμένες. Επί πλέον έχει την αισθητική ποιότητα, αλλά είναι μεγάλο λάθος να πιστεύουμε ότι ο καλλιτέχνης είχε ως πρωταρχικό σκοπό να δημιουργήσει κάτι το ωραίο. Στην πραγματικότητα, θέλησε να κατασκευάσει ένα αντικείμενο κατάλληλο για τον προορισμό του: ένας ναός είναι ο οίκος του θεού, κι έπειτα είναι μνημείο αρχιτεκτονικής. Ένα άγαλμα είναι μια προσφορά, κι έπειτα ένα έργο αισθητικής. Ένα κύπελλο είναι πρώτα ένα σκεύος για να πίνει κανείς κι

έπειτα το υλικό και ο διάκοσμος του προσθέτουν αξία. Ο Stendhal είπε πολύ ωραία: «*Στους αρχαίους, το ωραίο είναι το στολίδι του χρήσιμου*». Η τέχνη για την τέχνη είναι μια θεωρία ξένη στην ελληνική συνείδηση.

α. Αρχιτεκτονική:

Τα δαιδαλώδη και πολυόροφα ανάκτορα της *Κνωσού, της Φαιστού* κ.ά. μας δίνουν δείγματα της μινωικής αρχιτεκτονικής, ενώ τα εξίσου μεγαλόπρεπα αλλά απλουστέρα των *Μυκηνών, της Τίρυνθα*; κ.ά. της μυκηναϊκής. Μετά από προσπάθειες πολλών ετών διαμορφώθηκαν κατά την αρχαϊκή περίοδο (7ος, 6ος π.Χ. αιώνας) δυο αρχιτεκτονικοί ρυθμοί για τα δημόσια κτίσματα: ο *δωρικός και ο ιωνικός*. Οι κύριες διαφορές τους βρίσκονταν στην εξωτερική εμφάνιση των κτιρίων και ιδίως στους κίονες. Η ναϊκή αρχιτεκτονική κυριάρχησε εξ αρχής και έδωσε θαυμάσια δείγματα (ο ναός της Αφαίας στην Αίγινα είναι ένα από αυτά).

Κατά τον Ε' και Δ' αιώνα δεν υφίστανται μεταβολές των βασικών στοιχείων στην κατασκευή των ναών αλλά παρατηρείται ειδική διακόσμηση για να επιτευχθεί η ανύψωση της θρησκευτικής σημασίας του κτιρίου. Η κλασική εποχή στην αρχιτεκτονική εμφανίσθηκε σε όλα τα γεωγραφικά πλάτη και μήκη που κατοικούσαν Έλληνες, δηλαδή από την Μεγάλη Ελλάδα μέχρι τα δυτικά παράλια της Μικρής Ασίας.

Κατά την περίοδο αυτή η αρχιτεκτονική συνέχισε την εξελικτική πορεία της. Στα κτίσματα της μπορεί να διακρίνει κανείς ανάγλυφα τα διάφορα ιδεολογικά ρεύματα και τους πολιτικούς νεωτερισμούς της εποχής. Η Αθήνα παρέλαβε σταδιακά τα σκήπτρα. Οι πόλεις της Μεγάλης Ελλάδας, αφού για ένα διάστημα πρωτοστάτησαν με εντυπωσιακά έργα (*Ολυμπιέιον* του Ακράγαντος, ναός *Ήρας* στον Σελινούντα και στην Ποσειδώνια), αργότερα έδειξαν κάμψη της δημιουργικής ορμής τους. Πολλά από τα αριστουργήματα που θαύμασε και θαυμάζει η ανθρωπότητα ορθώνονται ακόμα επιβλητικά ως υποδείγματα αρχιτεκτονικής τελειότητας και καλαισθησίας.

Ο *Ικτίνος*, ο *Καλλικράτης* και ο *Μνησικλής* αποτύπωσαν στα κτίσματα της Ακρόπολης την πνευματικότητα του «κλεινού άστεως», συνενώνοντας αρμονικά τη δωρική αυστηρότητα με την ιωνική χάρη. Ο Παρθενώνας, ειδικά, αποτελεί διαχρονικό και παγκόσμιο πρότυπο αρχιτεκτονικού έργου με: απόλυτη αρμονία στις αναλογίες, τέλεια προσαρμογή στον περιβάλλοντα χώρο και χρησιμοποίηση καμπύλης αντί ευθείας γραμμής.

Το λαμπρότερο αυτό κτίριο του ιερού βράχου της Ακροπόλεως, ήταν αφιερωμένο στην θεά Αθηνά. Το οικοδόμημα εκπροσωπούσε την Αθήνα ως πόλη αλλά αποτελούσε και την πεμπτουςία της εκφράσεως της δυνάμεως της Αθηναϊκής Δημοκρατίας. Ο Παρθενώνας είναι έργο του Ικτίνου και του Καλλικράτη αλλά και του Φειδία και συνδυάζει τον δωρικό και τον ιωνικό ρυθμό με

τρόπο αριστουργηματικό. Ο κυρίως ναός ολοκληρώθηκε σε, εννέα χρόνια (447-438) και υψώνεται μεγαλοπρεπής στο υψηλότερο σημείο του βράχου έτσι ώστε να νομίζει κανείς ότι απλώς ακουμπά στο έδαφος, ότι είναι αέρινος και έτοιμος να υψωθεί στον ουρανό. Χρειάστηκαν ακόμη έξι χρόνια για να ετοιμασθούν και να τοποθετηθούν οι 92 ανάγλυφες μετόπες, μοναδικές σε όλη την αρχαιότητα. Η ταχύτητα με την οποία ολοκληρώθηκε ο ναός σε συνδυασμό με την απaráμιλλη καλλιτεχνία και τις νέες αρχιτεκτονικές ιδέες στην κατασκευή του τον καθιστούν μοναδικό επίτευγμα στην παγκόσμια Ιστορία της Τέχνης. Ο ναός εμπεριέχει πλήθος μοναδικών χαρακτηριστικών σε σύγκριση με όλους τους άλλους της αρχαιότητας. Με διαστάσεις στυλοβάτη 30.88 μ. επί 69.50 μ., κατασκευή εξ ολοκλήρου από μάρμαρο¹⁸ και 92 ανάγλυφες μετόπες αποτελεί τον μεγαλύτερο, ολοκληρωμένο, μαρμάρινο και μοναδικά διακοσμημένο δωρικό ναό. Δεν είναι μόνο τα ιδιαίτερα στοιχεία κατασκευής του οικοδομήματος που μας συγκινούν αλλά περισσότερο η σύλληψη του τρόπου δομήσεως, κατά την οποία η υλική κατασκευή εξαυλώνεται όταν ο επισκέπτης συνειδητοποιεί την θρησκευτική λειτουργία του κτιρίου. Η επιβλητικότητα του ναού προσδιορίζει τον εσωτερικό χώρο ως ιερό αλλά και αντιστρόφως ολόκληρος ο βράχος της Ακροπόλεως μετατρέπεται σε τόπο ιερό.

Η εσωτερική διαμόρφωση του ναού υπαγορεύθηκε από την ανάγκη να τοποθετηθεί το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, ύψους 12 μέτρων και έργο του Φειδία, σε τέτοια θέση έτσι ώστε να υποβάλλει τον πιστό. Η κατασκευή, λοιπόν, έγινε με πρόναο και πρόστυλο οπισθόδομο (όχι εν παραστάσει) και με πτερό αποτελούμενο από 8 επί 17 κίονες. Επίσης, από 6 κίονες τοποθετήθηκαν στον πρόναο και στον οπισθόδομο ενώ πίσω από τον σηκό σχεδιάσθηκαν 4 κίονες στις γωνίες ενός νοητού παραλληλόγραμμου. Στο εσωτερικό του σηκού τοποθετήθηκαν δύο παράλληλες κιονοστοιχίες από 10 κίονες που ενώθηκαν στο πίσω μέρος και ακριβώς πίσω από το άγαλμα με μία εγκάρσια κιονοστοιχία με 5 κίονες έτσι ώστε να τονίζεται το πλάτος του ναού αλλά και να δημιουργείται ένας άνετος χώρος μπροστά από το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς. Εάν ο επισκέπτης εισερχόταν στον ναό από την δυτική πλευρά, αυτή που έβλεπε οπός ερχόταν από τα Προπύλαια, τότε έμπαινε στον κλειστό οπισθόδομο όπου βρίσκονταν οι τέσσερις, σε σχήμα παραλληλογράμμου, κίονες. Η κεντρική είσοδος του ναού ήταν από την ανατολική πλευρά, την οπίσθια, όπου ήταν τοποθετημένο και το άγαλμα της Αθηνάς. Όλες αυτές οι ιδέες για την σχεδίαση του ναού δεν θα είχαν καμία αξία εάν δεν συνδυάζονταν με την μαθηματική ιδέα της χρυσής τομής, δηλαδή μια τέλεια μαθηματική σχέση. Η σχέση μήκους προς πλάτος του στυλοβάτη είναι 9 προς 4, η διάμετρος κίωνων προς μεταξόνιο 4 προς 9, το ύψος του ναού προς το πλάτος του 4 προς 9 αλλά και το πλάτος του ναού προς το ύψος του 16 προς 18 ή 4^2 προς 9^2 . Επιπλέον, ο

¹⁸ Ο τρόπος κατασκευής του Παρθενώνα έχει μελετηθεί με όλες τις λεπτομέρειες από τον τελευταίο αναστηλωτή στο Μανώλης Κορρές, *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα* (Αθήνα: Μέλισσα, 1993)

αριθμός των ΚΙΟΝΙΔΩΝ του πτερού υποτάσσεται στην μαθηματική σχέση 8 προς 8 επί 2 συν 1 ($\alpha : 2^n + 1$). Οι αρχιτέκτονες θέλησαν να δημιουργήσουν μεγάλη πυκνότητα κίωνων για να δοθεί ανάταση στο σχήμα του ναού και έτσι κατασκεύασαν λεπτούς κίονες με σχέση διαμέτρου προς ύψος 1 μ. προς 5,48 μ., πολύ κοντά τον έναν στον άλλον, με μεταξόνια που είναι μόλις 2,25 διάμετροι βάσεως κίωνων και θριγκό που έχει ύψος μόλις 1,73 διαμέτρους (3,295 μ.). Η πυκνότητα της κιονοστοιχίας του πτερού επιτείνεται περισσότερο με την πολύ μικρή απόσταση των εσωτερικών τοίχων από τους κίονες και δίνει την εντύπωση ότι δημιουργείται ένα ενιαίο σύνολο.

Η ιδιοφυής σύλληψη της κατασκευής διακρίνεται και στις γραμμές του όλου κτιρίου όπου δεν βρέθηκαν απόλυτες ευθείες αλλά κλίσεις και καμπύλες. Ο στυλοβάτης, το επιστύλιο, τα τρίγλυφα, το γείσο, τα αετώματα, είναι κατασκευασμένα έτσι ώστε στο μέσο των μακρών πλευρών να υπάρχει διαφορά ύψους από την οριζόντιο 0,11 μ. ενώ στις στενές πλευρές 0,06 μ. Οι κίονες του πτερού έχουν κλίση προς το εσωτερικό κατά 0,07 μ. από την κάθετο ενώ οι κίονες στις τέσσερις γωνίες κατά 0,10 μ. Οι κίονες, μάλιστα, φαίνονται περιέργα διογκωμένοι στο 1/3 του ύψους τους ακριβώς για να δείξουν την δύναμη της οικοδομής προς τα επάνω. Οι εσωτερικοί τοίχοι είναι όλοι καμπύλοι στην εξωτερική τους πλευρά ενώ κάθετοι στην εσωτερική. Εάν ήταν δυνατόν να προεκταθούν νοητά όλες οι κάθετες γραμμές του κτιρίου τότε θα συναντιόνταν κάπου ψηλά στον ουρανό σε μια κορυφή, επινόηση που δίνει στο κτίριο την αέρινη όψη του. Εξ αιτίας της μεθόδου δομήσεως, κάθε τμήμα μαρμάρου από το οποίο είναι κατασκευασμένος ο Παρθενώνας έχει μοναδικό σχήμα και θέση στο κτίριο ακριβώς διότι έπρεπε να διαθέτει συγκεκριμένη καμπυλότητα. Αυτό και μόνο το γεγονός κάνει το κτίριο να είναι άθλος αρχιτεκτονικής και καλλιτεχνικής δημιουργίας πόσο μάλλον εάν κανείς σκεφθεί και την ταχύτητα κατασκευής του.

Τα Προπύλαια, ο ναός της Αθηνάς Νίκης, το Ερεχθείο και ο Παρθενώνας συνιστούν τα τέσσερα σημεία αναφοράς στον ιερό βράχο της Ακροπόλεως. Ο επισκέπτης προϋδεάζεται από τα Προπύλαια και τον ναό της Αθηνάς Νίκης, προβληματίζεται από την παράξενη αλλά αρμονική κατασκευή του Ερεχθείου και των Καρυάτιδων του αλλά μαγνητίζεται από τον Παρθενώνα. Η Ακρόπολη των Αθηνών με τα τέσσερα αυτά αριστουργήματα αρχιτεκτονικής και γλυπτικής αποτελεί το σημαντικότερο και αξεπέραστο πολιτιστικό μνημείο της ανθρωπότητας στην αιωνιότητα. Μπορούμε με βεβαιότητα να υπογραμμίσουμε ότι δεν υπήρξε ούτε πρόκειται να υπάρξει μνημείο παρομοίου κάλλους, συλλήψεως και εκτελέσεως κατασκευής. Αν πιστέψουμε κιόλας τον Πλούταρχο, που υπονοεί ότι για την κατασκευή των κτιρίων στην Ακρόπολη χρησιμοποιήθηκαν χρήματα από το ταμείο της Αθηναϊκής Συμμαχίας που είχε μεταφερθεί στην Αθήνα, τότε τα καίρια αυτά δεν κτίστηκαν μόνο από τους Αθηναίους αλλά και με την οικονομική συνδρομή πολλών άλλων Ελλήνων.

Ο Φειδίας δημιούργησε στον Παρθενώνα ένα έργο ολοκληρωμένο, από κάθε άποψη, κτίζοντας και διακοσμώντας με μεγάλη προσοχή και επιμέλεια κάθε τμήμα του ναού. Ο ναός ο ίδιος σχεδιάστηκε αρχιτεκτονικά με βάση την μαθηματική έννοια της χρυσής τομής (δες παρακάτω) ενώ υπήρχε θεματολογική ενότητα σε ολόκληρη την διακόσμηση, σχετιζόμενη με την θεά Αθηνά αλλά και τον ήρωα της πόλεως Θησέα. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, στα αετώματα απεικονίζονταν η γέννηση της Αθηνάς και η διαμάχη Αθηνάς και Ποσειδώνα, στις μετώπες τέσσερις μυθολογικοί κύκλοι που σχετίζονται με την Αθηνά (γιγαντομαχία, άλωση Τροίας) και τον ήρωα Θησέα (κενταυρομαχία, αμαζονομαχία) και στην ζωφόρο η μεγαλύτερη γιορτή της πόλεως για την προστάτιδα Αθηνά, τα Παναθήναια. Ήταν φυσικό, λοιπόν, ότι κάθε λεπτομέρεια, από την επιλογή του θέματος στα αετώματα, στις μετόπες και στην ζωφόρο μέχρι την ακριβή θέση των μορφών στα αετώματα και των ολόγλυφων και ανάγλυφων πλακών στις μετόπες και στην ζωφόρο, είχε μελετηθεί και σχεδιασθεί με μεγάλη προσοχή. Ο Φειδίας και οι αρχιτέκτονες πρέπει να γνώριζαν ότι κατασκεύαζαν το μέτρο για κάθε καλλιτεχνικό δημιούργημα στο παρελθόν και στο μέλλον, έφτιαχναν το τέλειο έργο τέχνης ως μέτρο συγκρίσεως, αρχίζοντας και τελειώνοντας την παγκόσμια πεμπτουσία της καλλιτεχνικής δημιουργίας σε ένα έργο: τον Παρθενώνα. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι η λέξη τέλειος, στα ελληνικά, είναι συγγενής της λέξεως τέλος. Οι Έλληνες δημιουργοί, με τον Παρθενώνα, έβαλαν τελεία στην αέναη προσπάθεια του ανθρώπου να κατασκευάσει το τέλειο έργο.

Την ίδια εποχή χτίστηκαν και οι δωρικοί ναοί του **Ηφαίστου** (Ηφαίστειον) στην Αθήνα, και του **Ποσειδώνα στο Σούνιο**. Αλλά και εκτός Αττικής χτίστηκαν αξιόλογοι ναοί: του **Δία στην Ολυμπία**, της **Ήρας στο Αργός**, της **Αρτέμιδος στην Έφεσσο** (είναι αυτός που πυρπόλησε ο Ηρόστρατος), του **Επικούρων Απόλλωνα στις Βάσσες** κ.ά.

Και δεν ήταν μόνο οι ναοί και τα προπύλαια, που κόσμησαν τις ελληνικές πόλεις, αλλά και άλλα οικοδομήματα: η **Ποικίλη Στοά** και το **Πομπείον** στην Αθήνα, το **Θερσίλειον** (βουλευτήριο) στη Μεγαλόπολη, το **Μανσωλείον** στην Αλικαρνασσό κ.ά.

Σε αντίθεση προς τη μνημειώδη αρχιτεκτονική των ναών και των δημόσιων κτιρίων, όπου ως πρώτη ύλη κυριαρχούσε το μάρμαρο, η αρχιτεκτονική των ιδιωτικών κατοικιών ήταν λιτή και φτωχή. Στην Αθήνα, για παράδειγμα, τα περισσότερα σπίτια ήταν μικρά και άκομψα. Οι τοίχοι τους ήταν χτισμένοι με ξύλο, κεραμίδι, άχυρα ή χαλίκια δεμένα με πηλό. Γι' αυτό εύκολα μπορούσε να τους τρουπήσει κανείς. Οι κλέφτες (τοιχωρύχοι; τοίχος+ορύσσω) το συνήθιζαν. Οι στέγες ήταν επίπεδες και τα παράθυρα, όταν υπήρχαν, ήταν μικρά. Πολυτελή σπίτια υπήρχαν αλλά ήταν ελάχιστα. Οι πλούσιοι συνήθως έμεναν στα κτήματα τους. Όλα τα παραπάνω ίσχυαν ως τον 4ο αιώνα, την περίοδο

δηλαδή που το μεγαλύτερο ενδιαφέρον των πόλεων ήταν στραμμένο στην ίδρυση ναών και δημόσιων κτιρίων, προκειμένου να υπερισχύσουν έναντι των άλλων πόλεων με επίδειξη πλούτου και με μεγαλοπρέπεια. Ανάλογοι με τα σπίτια ήταν και οι δρόμοι: στενοί οι περισσότεροι και κακοφτιαγμένοι. Με τη φροντίδα της επισκευής των δρόμων ήταν επιφορτισμένοι οι «οδοποιοί» και με τη συντήρηση των ναών και των δημόσιων κτιρίων ο Γενικός Αρχιτέκτονας.

Κατά τα τέλη του 4ου αιώνα π.Χ. άλλαξε το σκηνικό: τα δημόσια κτίσματα παραμελήθηκαν, ενώ η φροντίδα για πλούσιες ιδιωτικές κατοικίες αυξήθηκε. Έτσι, άρχισαν να χτίζονται «μικρά ιδιωτικά ανάκτορα».

Τους αρχαίους ναϊκούς αρχιτεκτονικούς ρυθμούς υιοθέτησαν και εφάρμοσαν πολλά νεότερα ευρωπαϊκά κράτη σε δημόσια κτίσματα τους: το Κοινοβούλιο της Βιέννης, το Μουσείο Αρχαίων Αγγείων του Μονάχου και το Βρετανικό Μουσείο αποτελούν μερικά μόνο δείγματα.

Δίνονται πρωτοποριακές λύσεις στην εμφάνιση και διαρρύθμιση των μεγάλων πρεπων ναών και των δημόσιων κτηρίων.

Όλο και πιο στενή γίνεται η σχέση ανάμεσα στην αρχιτεκτονική και τη γλυπτική. Οι δύο, συνεργαζόμενες, όπως στην περίπτωση του Παρθενώνα, αποτελούν ενότητα μοναδική κατά τον 5^ο π.Χ. αιώνα.

Καθώς όμως προχωρεί ο 4^{ος} αιώνας π.Χ., η τέχνη κλίνει προς την ατομικότητα. Αν τα κλασικά έργα του 5^{ου} αιώνα υπάκουαν σ' ένα ιδεατό πρότυπο αρμονίας και ομορφιάς, τώρα αποδίδουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ανθρώπου που απεικονίζουν.

β. Κεραμική:

Τα πήλινα αγγεία, ως σκεύη πρώτης ανάγκης και αντικείμενα εμπορίου, είχαν ιδιαίτερη σημασία από τα νεολιθικά χρόνια στον ελλαδικό χώρο. Περιώνυμα για τη λεπτότητα των τοιχωμάτων τους (ωοκέλυφα) και τις αγγειογραφίες τους είναι αυτά της μινωικής εποχής (καμαραϊκά κ.ά.), επίσης γνωστά είναι τα κυκλαδικά (Φυλακωπής Μήλου, θήρας κ.ά.), τα θεσσαλικά (από το Διμήνι και το Σέσκλο), τα κυπριακά και τα μυκηναϊκά (αγγείο πολεμιστών κ.ά.).

Τυπικό παράδειγμα της κεραμικής των Γεωμετρικών χρόνων, στην εξελιγμένη μορφή της, αποτελούν τα αγγεία του Δίπυλου. Κοσμούνται με γεωμετρικά σχήματα και μορφές ζώων ή ανθρώπων σχηματοποιημένες.

Τα γεωμετρικά μοτίβα διακόσμησης ενισχύθηκαν κατά τις πρώτες δεκαετίες της αρχαϊκής εποχής (ανατολίζουσα φάση) με νέα, που ήταν δάνεια από την τέχνη των ανατολικών λαών. Σ' αυτά, κυρίαρχη θέση είχαν περίεργες μορφές ανθρώπων και ζώων ανάμεσα στους γεωμετρικούς μαιάνδρους και τα άλλα γραμμικά σχήματα. Τα πιο γνωστά αγγεία της περιόδου αυτής είναι τα κορινθιακά, τα πρώιμα αττικά, τα μηλιακά και τα ροδιακά. Σταδιακά η αρχαϊ-

κή τέχνη απέβαλε τα ανατολικά δάνεια και ο χαρακτήρας της διακόσμησης των αγγείων έγινε διηγηματικός με σκηνές, κατά κανόνα, από την ελληνική μυθολογία (**μελανόμορφος ρυθμός** = πάνω στον πηλό ζωγραφίζουν τις παραστάσεις με μαύρο χρώμα). Στην Αθήνα κατά τα τέλη της αρχαϊκής περιόδου επινοήθηκε ο **ερυθρόμορφος ρυθμός** (μαύρο φόντο, παραστάσεις στο χρώμα του πηλού), ο οποίος σταδιακά παραμέρισε το μελανόμορφο. Ο τελευταίος θα εξακολουθήσει να χρησιμοποιείται μόνο στους **παναθηναϊκούς αμφορείς** [σκεύη λαδιού με δύο χειρολαβές (αμφι-φέρω, αμφι-φορέυς) για τους νικητές των Παναθηναίων].

Η μετάβαση της ελληνικής αγγειογραφίας από την Αρχαϊκή Εποχή στην Πρώιμη Κλασική δεν είναι πάντοτε ευδιάκριτη, ούτε χαρακτηρίζεται από σημαντικές αλλαγές τεχνοτροπίας που να αναγνωρίζονται σε όλους τους αγγειογράφους. Αντιθέτως, σε πολλές περιπτώσεις, παρατηρείται οι τεχνίτες της Πρώιμης Κλασικής Εποχής να αντιγράφουν αρχαϊκά διακοσμητικά, σαν να επρόκειτο να τυποποιήσουν την παραγωγή τους. Σε αυτήν την μεταβατική περίοδο, ακριβώς στο μεταίχμιο ανάμεσα στις δύο εποχές, μπορούμε να διακρίνουμε ορισμένους καλλιτέχνες που ξεχωρίζουν.

Κατά τους κλασικούς χρόνους ο **ερυθρόμορφος ρυθμός** ήταν σε διαρκή εξέλιξη. Οι αγγειογράφοι προσπαθούσαν να αποδώσουν τις σκιάσεις και τις πτυχώσεις στους χιτώνες των μορφών που ζωγράφιζαν. Τα περισσότερα θέματα τους ήταν σκηνές από τη μυθολογία ή την καθημερινή ζωή (σχολείο, εργαστήριο χαλκοπλάστη, ιατρείο κ.ά.).

Πολλοί αγγειοπλάστες και αγγειογράφοι αναδείχτηκαν σε πραγματικούς καλλιτέχνες (Σωσίας, Ιερών, Μακρών, Δούρις, Μειδιάς κ.ά.).

Την ίδια περίοδο τα λεγόμενα **λευκά αττικά αγγεία** ακολουθούσαν μια άλλη τεχνοτροπία: άσπρο φόντο και παραστάσεις με μαύρο κυρίως χρώμα. Τα χρησιμοποιούσαν ως ελαιοδοχεία ή μυροδοχεία (**λευκές λήκυθοι**), για να αλείφουν με το περιεχόμενο τους τους νεκρούς. Κατά τον τέταρτο αιώνα οι λευκές λήκυθοι δεν κατασκευάζονταν πια και γενικά η αγγειογραφία άρχισε να φθίνει. Σ' αυτό συνετέλεσε και η άνοδος της λεγόμενης μεγάλης ζωγραφικής που τελικά επικράτησε στον εικαστικό χώρο. Νεότεροι Ευρωπαίοι ζωγράφοι, όπως ο Νταβίντ, που θεωρούσαν τις παραστάσεις της ελληνικής αγγειογραφίας ως πρότυπα, επέβαλλαν στους μαθητές τους να τις μιμούνται.

γ. Πλαστική

Από τις μινωικές **θεές των όφρων** και τα μαρμάρινα αγαλμάτια των Κυκλάδων έως τους αρχαϊκούς **κούρους** και τις **κόρες** η πλαστική (αγάλματα και ανάγλυφα) είχε πολλές διακυμάνσεις χωρίς να ακολουθεί μια σταθερή εξελικτική πορεία. Κατά την κλασική περίοδο, όμως, γνώρισε τόσο μεγάλη άνθηση, ώστε οι γλύπτες να καταλάβουν την κορυφή της πυραμίδας των καλλιτεχνικών

κών δημιουργών. Πολλά από τα έργα τους έγιναν πρότυπα για τους κατοπινούς γλύπτες.

Θα περιοριστούμε εδώ στους πέντε πιο γνωστούς γλύπτες της ελληνικής κλασικής αρχαιότητας, **Φειδία**, **Μύρωνα**, **Πολύκλειτο** (του 5ου αιώνα π.Χ.), και **Πραξιτέλη**, **Σκόπα** (του 4ου αιώνα π.Χ.).

Κορυφαίος όλων των γλυπτών, βέβαια, αποδεικνύεται ο Φειδίας. «Δεν θα ήταν λάθος εάν λέγαμε πως ο Φειδίας ενσαρκώνει για την κλασική τέχνη ό,τι ο Περικλής για την αθηναϊκή δημοκρατία». Ο Φειδίας φαίνεται ότι κατάφερε να μετουσιώσει την άψυχη πέτρα σε κυψέλη ιδεών. συναισθημάτων, ζωντανών εικόνων. Τα κορυφαία του έργα, τα χρυσελεφάντινα αγάλματα της Αθηνάς και του Δία, τα οποία γνωρίζουμε μόνο από περιγραφές, είναι για πάντα χαμένα και κάθε απόπειρα απεικονίσεώς τους από μεταγενέστερους υπήρξε τελείως ανεπιτυχής. Το ίδιο αποκαρδιωτική είναι και η κατάσταση με τα υπόλοιπα έργα του Φειδία ή του εργαστηρίου του, δηλαδή τα αγάλματα από τα αετώματα του Παρθενώνα, τις μετόπες και την ζωφόρο, εκ των οποίων πολλά τμήματα λείπουν.

— Τρία αγάλματα της Αθηνάς έστησε ο Φειδίας στην Ακρόπολη: την **Πρόμαχο**, τη **Λημνία** και τη **Χρυσελεφάντινη**. Τα δύο πρώτα ήταν ορειχάλκινα. Το τρίτο, που κοσμούσε το εσωτερικό του Παρθενώνα, είχε το σκελετό ξύλινο, τα γυμνά μέρη του σώματος από ελεφαντόδοντο και τα ντυμένα από φύλλα χρυσού (το βάρος του χρυσού υπολογίζεται σε έναν τόνο). Στη θέση των ματιών ήταν τοποθετημένοι πολύτιμοι λίθοι. Είχε ύψος 12 μέτρων. Η πνευματική ομορφιά που ανέδυε το άγαλμα γοήτευε τους πάντες. Σε ένα αρχαίο επίγραμμα αναφέρεται: όταν δει κανείς την Κνιδία Αφροδίτη του Πραξιτέλη, θα συμφωνήσει με την κρίση του Πάρη (που, σύμφωνα με το γνωστό μύθο, είχε προσφέρει στην Αφροδίτη το «μήλον της έριδος», κρίνοντας την πιο όμορφη στα θεϊκά «καλλιστεία»), αν όμως αντικρίσει, στη συνέχεια, την Αθηνά του Φειδία, θα θεωρήσει τον κριτή άξεστο χωριάτη! Όμοιο σε μέγεθος και υλικά κατασκευής ήταν και το άγαλμα του χρυσελεφάντινου **Δίο της Ολυμπίας**, έργο του ίδιου γλύπτη και ένα από τα επτά θαύματα του αρχαίου κόσμου. Οι αρχαίοι, για να δείξουν το θαυμασμό τους, συνήθιζαν να λένε ότι: όποιος αντίκριζε το άγαλμα αυτό απαλλασσόταν ως δια μαγείας από κάθε στενοχώρια. Και ότι όποιος δεν το είχε δει ποτέ είχε γεννηθεί μάταια.

— Η ζωντάνια, η κίνηση και η φυσικότητα χαρακτήριζαν τα έργα του **Μύρωνα**: **Ο Δισκοβόλος** πριν από τη βολή, με ανέκφραστο από την αυτοσυγκέντρωση το πρόσωπο και τους μυς όλους του σώματος σε κίνηση. Ο **δρομέας Λαδάς** καθώς σωριαζόταν νεκρός τη στιγμή της νίκης του, και η **Αγελάδα** του, που έμοιαζε τόσο με ζωντανή ώστε να ξεγελά ανθρώπους και ζώα, ήταν μερικά από τα γνωστότερα δημιουργήματα του.

— Η δωρική αυστηρότητα, η λιτότητα, η τελειότητα των αναλογιών και η αρενωπότητα του πάθους διακρίνονται στα έργα του **Πολυκλείτου**: ο **Δορυφόρος**, ο **Διαδούμενος** και η **πληγωμένη Αμαζόνα** ήταν τα γνωστότερα. «Πρόκειται για

μοντέλα με την αιώνια ισχύ αλλά και την εξωπραγματικότητα των οικουμενικών υποδειγμάτων».

— Για να αντιληφθεί κανείς την ομορφιά της τέχνης του **Πραξιτέλη**, αρκεί νομίζω να τονίσουμε ότι: το αριστουργηματικό του έργο **Ερμής**, που κοσμεί σήμερα το μουσείο της Ολυμπίας και το θαυμάζει όλος ο κόσμος, ήταν, κατά την αρχαιότητα, ένα από τα άσημα έργα του. Μόνο ο Πausanías το αναφέρει με λίγες λέξεις. Τα πιο γνωστά έργα του ήταν **η Κνιδία Αφροδίτη, η Αφροδίτη της Κω και ο Σαυροκτόνος Απόλλων**.

Ο μεγάλος αυτός καλλιτέχνης γνώριζε να μεταβάλλει την επιφάνεια του μαρμάρου σε απαλή επιδερμίδα που αποτύπωνε τους λεπτότατους κυματισμούς των μελών του σώματος και προξενούσε την αίσθηση θερμής, ζωντανής σάρκας. Το υγρό βλέμμα της γυμνής Κνιδίας Αφροδίτης αντικατόπτριζε τα ερωτικά συναισθήματα που η θεά ήθελε να δημιουργήσει στους ανθρώπους και που την κυριεύαν και την ίδια. Σύμφωνα με αρχαίο επίγραμμα, το έργο του **ο Έρως των Θεσπιών** πλήγωνε το θεατή όχι με τα βέλη του αλλά με τη θέαση του.

— Η Πελοπόννησος, πολλές μικρασιατικές πόλεις και η Αθήνα αποτέλεσαν τα κύρια πεδία δράσης του Πάριου γλύπτη και αρχιτέκτονα **Σκόπα**. Τα έργα του παρίσταναν σχεδόν αποκλειστικά θεούς ή ήρωες. Στις μορφές τους είχε τη δυνατότητα να αποτυπώνει όχι μόνο την ισχυρή πνοή εσωτερικής ζωής αλλά και τόσο πάθος όσο κανείς πριν από αυτόν δεν μπόρεσε να εμφυσήσει στην πέτρα. Η **Πάνδημος Αφροδίτη** στην Ήλιδα, ο **Σμινθέυς** (σμίνθος = ποντικός) **Απόλλων** στη Χρυσή της Προποντίδας, και η **Αφροδίτη με τον Πόθο** στη Σαμοθράκη ήταν μερικά από τα έργα του.

Κατά την ελληνιστική εποχή η ηρεμία της κλασικής τέχνης σταδιακά υποχωρεί και προσαρμόζεται στη νέα πολιτικοκοινωνική κατάσταση.

δ. Ζωγραφική:

Οι τοιχογραφίες που συναντάμε στα μινωικά ανάκτορα μπορούμε να πούμε ότι αποτελούν τα πρώτα αξιόλογα δείγματα της ευρωπαϊκής ζωγραφικής. Τα ανδρικά σώματα χρωματίζονταν κόκκινα και τα γυναικεία λευκά. Επικρατούσε νατουραλισμός και πολυχρωμία. Ο **κροκοσυλλεκτής, η «παριζιάνα»** και τα **ταυροκαθάψια** από τα ανάκτορα της Κνωσού, οι σκηνές στις πλευρές της **λίθινης σαρκοφάγου από το ανάκτορο της Αγίας Τριάδας** κ.ά. πείθουν για την υψηλή στάθμη της μινωικής ζωγραφικής.

Στα ίχνη της μινωικής βρισκόταν και η κυκλαδική ζωγραφική. Στο **Ακρωτήρι της θήρας** και στη **Φυλακωπή της Μήλου** βρέθηκαν πολλές τοιχογραφίες με θέματα όπως: παιδική πυγμαχία, ψαράδες με ορμαθούς ψάρια, καράβια, γυναίκες, χελιδόνια, θαλασσογραφίες κ.ά.

Οι Μυκηναίοι στη ζωγραφική τους ακολούθησαν, κατά κανόνα, τους

Κρήτες. Στις τοιχογραφίες των ανακτόρων τους (Μυκήνες, Τίρυνθα, Θήβα κ.ά.) βλέπουμε ότι πρόσθετο στοιχείο ήταν κυρίως οι **πολεμικές σκηνές**.

Στους αιώνες που ακολούθησαν (γεωμετρικούς και αρχαϊκούς) τη ζωγραφική μονοπώλησε σχεδόν η αγγειογραφία. Λένε ότι στη Σικυώνα ή στην Κόρινθο αποσπάστηκε και διαφοροποιήθηκε η ζωγραφική από την αγγειογραφία. Για να συναντήσουμε, πάντως, πραγματική ζωγραφική και αξιόλογους ζωγράφους πρέπει να φτάσουμε στον 5ο π.Χ. αιώνα. Τότε ο **Κίμων ο Κλεωναίος** προχώρησε σε νεωτερισμούς: απεικόνισε με επιτυχία τις πτυχές των ενδυμάτων όπως και τις αρθρώσεις και τις φλέβες του σώματος.

Ο Πολύγνωτος ο θάσιος και ο Μίκων ο Αθηναίος ζωγράφισαν στο θησείο, στην Ποικίλη Στοά και στο Ανάκαιο. Δύο πίνακες του Πολύγνωτου βρίσκονταν στην πινακοθήκη των Προπυλαίων. Ένας άλλος ζωγράφος, ο **Διονύσιος ο Κολοφώνιος**, σύμφωνα με πληροφορία του Αριστοτέλη, ζωγράφιζε τους ανθρώπους όπως ακριβώς ήταν (ρεαλισμός) και όχι ιδανικούς, όπως τους ζωγράφιζε ο Πολύγνωτος.

Την εποχή του Περικλή λάμπρυναν με τα έργα τους μεγάλοι ζωγράφοι. Η νωπογραφία υποσκελίστηκε από το φορητό πίνακα, που μπορούσαν να προμηθεύονται οι πλούσιοι ιδιώτες και οι βασιλιάδες. Τα θέματα ήταν συνήθως: μάχες, αλληγορίες, σκηνές καθημερινής ζωής, πορτραίτα κ.ά. Πρώτος ο **Απολλόδωρος ο Αθηναίος** χρησιμοποίησε ξύλινους πίνακες που επέχρισε με λευκό κονίαμα. Ο **Τιμάνθης ο Κύθνιος** κατόρθωνε να αποτυπώνει στα πρόσωπα τα ψυχικά τους συναισθήματα. Οι πιο γνωστοί πάντως από τους ζωγράφους που έζησαν στην Αθήνα την περίοδο αυτή ήταν οι Ζεύξις και **Παρράσιος**. Ο Ζεύξις ήταν από την Ηράκλεια και λένε ότι τα έργα του, παρά την ασυμμετρία που τα χαρακτήριζε, είχαν τόση φυσικότητα, ώστε μπορούσαν να ξεγελάσουν τους θεατές-επισκέπτες: σε έναν πίνακα του που εικονίζε παιδί να κρατά σταφύλια, συχνά τα πουλιά πετούσαν για να τσιμπήσουν (τα σταφύλια). Τα πιο γνωστά έργα του ήταν: **ο Ηρακλής και τα φίδια και η οικογένεια Κενταύρων**. Η φήμη του είχε απλωθεί και στη Μακεδονία. Ο βασιλιάς Αρχέλαος τον κάλεσε για να διακοσμήσει το ανάκτορο του στην Πέλλα.

Ο Παρράσιος καταγόταν από την Έφεσσο. Το έργο του χαρακτηριζε η ακρίβεια, η πλαστικότητα και η συμμετρία των μορφών. (Παραδίδεται ότι ζωγράφιζε ένα ύφασμα με τόση φυσικότητα, ώστε και ο Ζεύξις το νόμιζε αληθινό).

Κατά το δεύτερο μισό του 4ου π.Χ. αιώνα έζησε ο ζωγράφος **Απελλής** από την Κολοφώνα. Αφού μαθήτευσε για πολλά χρόνια στην περίφημη σχολή της Σικυώνας, εγκαταστάθηκε στην αυλή των μακεδόνων βασιλιάδων Φιλίππου και Μ. Αλεξάνδρου. Τα πορτραίτα του ενθουσίασαν τόσο πολύ τον Αλέξανδρο, ώστε από τότε τον ονόμασε επίσημο ζωγράφο του. Το πιο γνωστό έργο του ήταν: η **αναδυόμενη Αφροδίτη** (είχε τοποθετηθεί στο Ασκληπιείο της Κω μέχρι που ο Οκταβιανός τη μετέφερε στη Ρώμη, μειώνοντας για αντάλλαγμα κατά 100 τάλαντα το φόρο των Κώνων).

Τα λίγα έργα ελληνικής ζωγραφικής που έφθασαν ως τις μέρες μας δεν ικανοποιούν την περιέργεια μας για την περιγραφόμενη από τους αρχαίους συγγραφείς εξάισια κλασική ζωγραφική. Παρ' όλα αυτά, η ταφική ζωγραφική των μακεδονικών τάφων μας υποδεικνύει ότι οι Έλληνες ζωγράφοι της Κλασικής Εποχής δεν υπολείπονταν καθόλου των αρχιτεκτόνων, των γλυπτών αλλά και των αγγειογράφων.

ε. μουσική

Η αρχαία Ελληνική μουσική είναι στενά συνδεδεμένη, ταυτισμένη θα λέγαμε με τη λυρική ποίηση. Η Ιωνία είναι η πατρίδα της. Τα εθνικά όργανα των Ελλήνων ήταν τα έγχορδα, με τις τρεις κύριες μορφές τους: **α) τη λύρα, β) την κιθάρα και γ) την άρπα.**

Σ' αυτά πρέπει να προσθέσουμε τα τρία πνευστά όργανα: **τη σύριγγα, τον αυλό και τη σάλπιγγα.** Το πρώτο αντιστοιχούσε στη δική μας φλογέρα, το δεύτερο περίπου στο κλαρινέτο, ενώ το τρίτο, η τρομπέτα, εχρησιμοποιείτο μόνο για τη μετάδοση σημάτων. Υπήρχε κιθαρωδία και αυλωδία, δηλαδή τραγούδι με κιθάρα και αυλό, αλλά και κιθαριστική και αυλιστική, δηλαδή παίξιμο της κιθάρας και του αυλού χωρίς τραγούδι. Το τραγούδι εκτελούσε είτε ένας σολίστας είτε μια χορωδία από άνδρες ή αγόρια και παρθένες, που τραγουδούσαν μονοφωνικά ή σε απλές οκτάβες. Η δεύτερη φωνή, το ακόρντο, η αντίστιξη, η πολυφωνική ορχήστρα ήταν άγνωστα πράγματα. Οι Έλληνες είχαν διαφορετική αντίληψη για την αρμονία απ' ότι εμείς σήμερα. Για εκείνους, αρμονία σήμαινε μάλλον αυτό που εμείς θα ονομάζαμε «αναλογία»: συμφωνία των μερών με το όλο και μεταξύ τους, με το μέτρο τους. Αλλά η αρμονία είχε τεράστια σημασία, γιατί κυριαρχούσε σ' ολόκληρη την κοσμοαντίληψη των αρχαίων Ελλήνων. Ήταν μια έννοια κοσμική και μαθηματική, αρχιτεκτονική και φυσιολογική, πολιτική και ηθική.

Η διδασκαλία του Πυθαγόρα, αποτυπωμένη σε σύγγραμμα του Φιλολάου (540 π.Χ.), είναι το αρχαιότερο θεωρητικό έργο μουσικής που κατέχουμε.

Αν και για την αρχαία ελληνική μουσική έχουμε δυστυχώς ελάχιστες πηγές, γνωρίζουμε αρκετούς από τους απογόνους των παλαιών μουσικών οργάνων. Λόγου χάρη, οι κιθάρες και τα μαντολίνα που συνόδεψαν την πρώτη Αθηναϊκή Μανδολινάτα που σχηματίστηκε τον Μάιο του 1900 με 18 όργανα από τον Ν. Λάβδα, αποτελούν εξέλιξη καθαρά ελληνικών αρχαιοτάτων οργάνων. Η κιθάρα αντιστοιχεί προς τη **λύρα** ή **κίθαριν**, το δε μαντολίνο προς τον **λυροφοίνικα**, ο οποίος παριστάνεται στο περίφημο ανάγλυφο των Μουσικών Αγώνων που βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο. Η **ύδραυλις**, που βρέθηκε στο Δίον, ήταν πρόγονος του αρμόνιου και αντίγραφο της χρησιμοποιού-

νται τώρα σε συναυλίες. Ο *λυροφοίνιξ* των αρχαίων, που συνόδευε τα χορικά του Σοφοκλή και του Ευριπίδη, ακολούθησε όλες τις περιπέτειες των Ελλήνων, παρουσιαζόμενος ως «λουθ» στον Μεσαίωνα, ως «νταβίρα» στους Άραβες, μετά ως «μαντολίνο» στην Ισπανία και ακολούθως στην Ιταλία στα χρόνια της Αναγέννησης. Ο Μότσαρτ μεταχειρίστηκε το μαντολίνο στον «Δον Ζουάν» του, ο Βέρντι στον «Οθέλλο» του κι ο Μπετόβεν σε μια παθητική σονάτα του. Η βεντέτα των οργάνων, ο *αυλός*, το σπουδαιότερο πνευστό όργανο της αρχαίας Ελλάδας, ξεκίνησε στην Ανατολή και συνδέθηκε με τις οργιαστικές ιεροτελεστίες του Διονύσου, δεν είναι όμως το φλάουτο, όπως συχνά αναφέρεται, αλλά ένα οξύηχο όμποε που με τα συγγενικά του αγγλικό κόρνο, φαγκότο (βαρύαυλος) και κόντρα-φαγκότο στολίζει άφθονες ορχήστρες. Στις ανασκαφές του Ηραίου της Σάμου ανακαλύφθηκε ένα αρχαιότατο *σείστρο* (που εκτίθεται στο εκεί Μουσείο) παρόμοιο με το σημερινό ντέφι, όπως αυτό που χρησιμοποιούσαν οι Αιγύπτιοι για τη λατρεία της θεάς Ίσιδος.

Γενικά ο ρόλος της μουσικής στην αρχαιοελληνική ζωή ήταν σπουδαίος. Η δεκτικότητα και η ευαισθησία των αρχαίων Ελλήνων στη δύναμη των ήχων φαίνεται να ήταν παθολογική.

Η οικοδομική τους τέχνη ήταν μαρμαρωμένη μουσική, η ρητορική τους τέχνη ομιλούμενη μουσική.

Τα τρία είδη μουσικού ύφους που διέκριναν οι Έλληνες:

- Μουσική που προτρέπει σε ηρωικές πράξεις
- Μουσική που αποκαθιστά την ψυχική ισορροπία
- Μουσική που εκστασιάζει

δείχνουν πόσο σπουδαία θεωρούσαν οι Έλληνες τη δύναμη των ήχων.

3. Επιστήμες

Σήμερα, όταν αναφερόμαστε στους διάφορους τομείς γνώσης, χρησιμοποιούμε τον όρο επιστήμη / επιστήμες (π.χ. φυσική, ιατρική, ιστορία, βιολογία).

Σε κάθε τέτοια περίπτωση εννοούμε ένα σύνολο γνώσεων ομοειδών, μεθοδικά ταξινομημένων. Η Γεωμετρία, λόγου χάρη, κάνει λόγο για ευθεία γραμμή, για τρίγωνα και άλλα σχήματα που σχηματίζονται με ευθείες γραμμές, όλα ομοειδή και ταξινομημένα, έτσι ώστε η γνώση του ενός να ανοίγει το δρόμο για τη γνώση του επόμενου: μετά την ευθεία γραμμή μαθαίνουμε για τη γωνία, ύστερα από τη γωνία για το τρίγωνο και μετά για το τετράπλευρο που αποτελείται από δύο τρίγωνα κτλ. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τις άλλες επιστήμες. Επιπλέον, κάθε επιστήμη έχει διαμορφώσει κάποιους τρόπους έρευνας (για παράδειγμα η Φυσική την παρατήρηση και το πείραμα) και τρόπους σκέψης και διατύπωσης των συμπερασμάτων της. Όλοι αυτοί οι τρόποι αποτελούν τη μέθοδο κάθε επιστήμης.

Τα παραπάνω επιστημονικά βήματα έγιναν στο παρελθόν και τα επιστημονικά επιτεύγματα είναι έτοιμα για μας σήμερα. Κάποτε όμως οι άνθρωποι αγνοούσαν ότι εμείς ονομάζουμε επιστήμη και το αξιοποιούμε για την εξυπηρέτηση μας. Για τις ανάγκες που αντιμετωπίζουμε σήμερα, σύμφωνα με τις οδηγίες του επιστήμονα γιατρού, μετεωρολόγου, μηχανικού κ.ά., οι παλαιοί στηρίζονταν στη μυθολογία και οι πιο πρακτικοί στην εμπειρία, (χρησιμοποιούσαν, για παράδειγμα, κάποια βότανα για θεραπευτικούς σκοπούς) και σταδιακά προχώρησαν από την απλή και τυχαία αποκτημένη πείρα στην προσεκτική και συστηματική παρατήρηση (και αργότερα στο πείραμα και στην επινόηση ειδικών εργαλείων γι' αυτό). Με τα συμπεράσματα που έβγαζαν από πολλές παρατηρήσεις άρχισαν να συσσωρεύουν γνώσεις ομοειδείς και να οικοδομούν βήμα βήμα τις επιστήμες. Πολλά από τα πρώτα βήματα πολλών επιστημών (λ.χ. της Ιατρικής, της Φυσικής, της Βοτανικής, της Ιστορίας) και της επιστημονικής σκέψης πραγματοποιήθηκαν από τους Αρχαίους Έλληνες, πρώτα σε κείνους τους τομείς στους οποίους πίεζαν οι ανάγκες της ζωής ή στους οποίους ωθούσε τον άνθρωπο η περιέργεια να γνωρίσει τον κόσμο του, τη φύση, την κοινωνία, τον εαυτό του. Αυτονόητο είναι ότι, παράλληλα ή και προγενέστερα από τους Αρχαίους Έλληνες, και άλλοι λαοί έκαναν τα δικά τους «επιστημονικά βήματα». Εξάλλου, οι Αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς με παρρησία και ειλικρίνεια σημείωσαν συχνά ότι τις βασικές γνώσεις για διάφορα θέματα τις πήραν από άλλους λαούς, ανατολικούς. Εμείς θα καταγράψουμε εδώ μερικά βήματα του επιστημονικού λόγου που πραγματοποίησαν οι αρχαίοι προγονοί μας, χωρίς να παρασιωπούμε τη συμβολή -όπου υπάρχει- άλλων λαών της αρχαιότητας.

α. Ναυσιπλοΐα, ουρανογραφία, αστρολογία, αστρονομία

Μια θάλασσα σχεδόν κλειστή, σπαρμένη με νησιά, όπως είναι το Αιγαίο, δε χωρίζει τους λαούς που ζουν στις ακτές της, αλλά τους διευκολύνει στην επικοινωνία τους και τους ενθαρρύνει για μεγαλύτερα ταξίδια, τους κάνει θαλασσοπόρους. Η γνώση της ναυπηγικής ήταν απαραίτητη. Ξεκινώντας από την απλή σχεδία κατέληξαν στην πολεμική τριήρη των κλασικών χρόνων.

Ενδιαφέρθηκαν για τα μετεωρολογικά φαινόμενα που επηρέαζαν τα θαλασσινά ταξίδια τους. Έμαθαν και από λαούς της ανατολικής πλευράς της Μεσογείου ότι εκείνοι παρατηρούσαν ως αστρολόγοι. Και με τον καιρό διαμόρφωσαν την **αστρονομία**. Η μελέτη των ουράνιων σωμάτων συνεχίστηκε με εντεινόμενο ενδιαφέρον και κάποτε (περί το 280 π.Χ.) ο **Αρίσταρχος ο Σάμιος** διατύπωσε την πιο τολμηρή υπόθεση: «Υπέθετο τον ήλιον μένειν ακίνητον την δε γην φέρεσθαι περί τον ήλιον κατά λοξού κύκλου περιφέρειαν»!

Με τα αστρονομικά, βέβαια, εργαλεία της εποχής του δεν μπορούσε να το αποδείξει. Άλλωστε για πολλούς αιώνες οι άνθρωποι κολακεύονταν να πιστεύουν ότι η Γη είναι το κέντρο του κόσμου (γαιοκεντρική θεωρία). Λέγεται ότι πολύ πριν από τον Αρίσταρχο οι Πυθαγόρειοι πίστευαν στην ηλιοκεντρική θεωρία.

Μόλις το 16ο αιώνα μ.Χ., μέσα σε κλίμα έντονης επιστημονικής αναζήτησης, ο Πολωνός **Νικόλαος Κοπέρνικος** ξανάφερε στην επιφάνεια την ηλιοκεντρική θεωρία, που επιστημονικά είναι δεκτή σήμερα. Οι υποθέσεις του Αρίσταρχου και η πίστη των Πυθαγορείων αποτέλεσαν βάση και αφετηρία του επιτεύγματος του.

β. Ιατρική

Οι άνθρωποι θεωρούσαν πάντα την υγεία τους ως πρώτο αγαθό και την **ίαση** (θεραπεία) των ασθενών ως πρώτη φροντίδα. Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο που η **ιατρική τέχνη** (αρχικά εμπειρική) εξελίχτηκε πρώτη σε **επιστήμη**, δηλαδή σε συστηματική έρευνα για την αναζήτηση της **αιτίας** των ασθενειών, των νοσημάτων και της θεραπείας τους, με κατάλληλη αγωγή ή φάρμακα.

Κατά την εποχή των Προσωκρατικών αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες ιδέες περί πραγματικά επιστημονικής ιατρικής επιστήμης και τελικά οι πρώτοι ιατροί. Τον ΣΤ' αιώνα φαίνεται ότι ιδρύθηκε στον Κρότωνα ιατρική σχολή με σημαντικότερο γιατρό τον Δημοκρήδη.

Αυτό το σημαντικό βήμα από την απλή εμπειρία προς την οργανωμένη **επιστημονική γνώση** πραγματοποίησαν στην αρχαία Ελλάδα ο **Ιπποκράτης** από την Κω και οι μαθητές-συνεχιστές του. Ένα χαρακτηριστικό έργο της **ιπποκρατικής σχολής** είναι το **Περί Ιερής Νούσου** που αρχίζει με τα παρακάτω λόγια: «Η λεγόμενη ιερή νόσος (επιληψία) δε μου φαίνεται καθόλου πιο θεϊκή ή

πιο ιερή από τις άλλες. Έχει και αυτή φυσιολογικά αίτια και συμπτώματα, αλλά οι άνθρωποι νόμισαν ότι είναι κάτι θεόσταλτο από άγνοια ή γιατί τους φάνηκε ότι έχει κάτι το θαυμαστό, το ανεξήγητο». Ο Ιπποκράτης και οι μαθητές του αναγνώρισαν ότι οι ασθένειες οφείλονται μόνο σε φυσικά αίτια, κατανόησαν την αξία των διαφόρων μεθόδων διαγνώσεως, δηλαδή επισκόπηση, ψηλάφηση, ακρόαση, και εξήγησαν την σημασία της δίαιτας. Οι ιπποκρατικοί πίστευαν ότι το σώμα συντίθεται από τέσσερις χυμούς: αίμα, φλέγμα, ξανθή χολή και μαύρη χολή και ότι κάθε παρέκκλιση από την σωστή αναλογία των χυμών προκαλούσε ασθένεια. Διατύπωσαν επίσης την θεωρία ότι στις ασθένειες διακρίνονται τρία στάδια: απεψία, κατά την οποία γίνεται η διαταραχή της αναλογίας των χυμών, πέψη, οπότε ο οργανισμός αντιδρά με πυρετό, και κρίση, κατά την διάρκεια της οποίας ο ασθενής αναρρώνει ή πεθαίνει. Αναμφισβήτητα, δεν έχουμε, να κάνουμε, με καθαρή επιστημονική ιατρική αλλά με τα πρώτα στάδια της αναπτύξεως της επιστήμης.

Στην ιατρική τέχνη ως επαγγελματική δραστηριότητα διαμορφώθηκε αντίστοιχος **κώδικας επαγγελματικής δεοντολογίας**. Οι γιατροί που ήθελαν να μπουν στην «ιπποκρατική ομάδα» όφειλαν να δώσουν πρώτα το γνωστό **«όρκο του Ιπποκράτη»**. Πρόκειται για ένα είδος ηθικού κώδικα που καθόριζε και καθορίζει έως σήμερα τη σωστή συμπεριφορά του γιατρού. Παραπλήσιο όρκο δίνουν και οι σημερινοί γιατροί.

Ορκίζομαι στον γιατρό Απόλλωνα και στον Ασκληπιό και στην Υγεία και στην Πανάκεια και σε όλους τους θεούς και τις θεές, επικαλούμενος την μαρτυρία τους, ότι θα επιτέλεσα) το έργο μου όσο δύναμαι και κατά την κρίση μου, τον όρκο λοιπόν και την συμφωνία:

Να θεωρώ αυτόν που μου δίδαξε την ιατρική ισάξιο με τους γονείς μου και κοινωνό του βίου μου. [...] Να μεταδίδω τις γνώσεις μου και τις μεθόδους ιατρικής ακρόασεως και όσα άλλα γνωρίζω στους γιους μου και στους γιους του δασκάλου μου και στους εγγεγραμμένους μαθητές που έχουν δώσει τον ιατρικό όρκο αλλά σε κανέναν άλλο. Θα χρησιμοποιήσω) θεραπεία για να βοηθήσω τους ασθενείς όσο μπορώ και κατά την κρίση μου αλλά ποτέ για να βλάψω ή να αδικήσω κανέναν. Δεν θα δώσω σε, κανέναν φάρμακο θανατερό αν μου ζητήσει ούτε θα τον συμβούλευσα) να το πάρει. Παρομοίως, δεν θα δώσω σε έγκυο γυναίκα τίποτα για να ρίξει το παιδί της. Θα διατηρήσω αγνή και όσια την ζωή μου και την τέχνη μου. [...] Όσα ακούω που δεν πρέπει να μαθευτούν, είτε καθ' όσον διαρκεί η θεραπεία είτε στην καθημερινή μου ζωή όταν δεν εξασκώ το επάγγελμα μου, δεν θα τα διαδώσω παραέξω, θεωρώντας τα μυστικά. [...]

Μετά τον Ιπποκράτη παρουσιάστηκαν πολλοί αξιόλογοι γιατροί (Ηρόφιλος Χαλκηδόνιος, Ερασίστρατος ο Κείος). Ο **Ασκληπιάδης από την Προύσα** (περύιου 130-40 π.Χ.), τον οποίο θα γνωρίσουμε και ως φυσικό, χρησιμοποίησε την ατομική θεωρία του Δημόκριτου στην ιατρική, υποστηρίζοντας ότι οι διά-

φορες ασθένειες προκαλούνται από τη συστολή και τη χαλάρωση των στερεών μορίων του σώματος. Και ότι η αρμονία τους θα μπορούσε να αποκατασταθεί με τον καθαρό αέρα, το φως, την άσκηση, την υδροθεραπεία και τη σωστή διατροφή.

Ένας σύγχρονος του Πυθαγόρα, ήταν ο **Αλκμέων**, που καταγόταν απ' τον Κρότωνα και με βάση ζωοτομές και παρατηρήσεις σε διαταραχές βλαμμένων τμημάτων του εγκεφάλου εντόπισε σ' αυτό το μέρος του σώματος το κεντρικό όργανο της σκέψης και, εκτός απ' αυτό, ανακάλυψε τα αισθητήρια νεύρα που τα ονόμασε «πόρους». Οι «Κροτωνιάτες» είχαν μεγάλη φήμη και ως χειρουργοί, ενώ ως οδοντογιατροί ήταν εξοικειωμένοι με γέφυρες, βιδωτά δόντια και χρυσά σφραγίσματα.

Το τελευταίο μεγάλο σύγγραμμα της αρχαίας ιατρικής γράφτηκε κατά τους ελληνιστικούς χρόνους (2ο μ.Χ. αιώνα) από τον **Κλαύδιο Γαληνό**, γιατρό από την Πέργαμο. Ο τίτλος του είναι: **«Περί φυσικῶν (= φυσιολογικῶν) δυνάμεων»** και αρχίζει με τούτη την παρατήρηση: Επειδή το μὲν αισθάνεσθαι τε και κινεῖσθαι κατὰ **προαίρεσιν** ἴδια των ζώων ἐστί, το δ' αυξάνεσθαι τε και τρέφεσθαι κοινά και τοις φυτοῖς, εἴη αν τα μὲν πρότερα της ψυχῆς, τα δε δεύτερα της φύσεως ἔργα (= Επειδή η αἴσθηση και η κατὰ βούληση κίνηση είναι χαρακτηριστικά των ζώων, ενώ η αύξηση και η τροφή είναι κοινά και στα φυτά, μπορούν να θεωρηθούν τα πρώτα ἔργα της ψυχῆς και τα δεύτερα της φύσης).

γ. Μαθηματικά

Οι Σουμερίοι, οι Αιγύπτιοι και οι Βαβυλώνιοι, από τους αρχαίους λαούς, ασχολήθηκαν με την **αριθμητική** και τη **γεωμετρία**. Οι Μινωίτες, όπως αποδεικνύεται από τις επιγραφές της Κνωσού, γνώριζαν το δεκαδικό σύστημα και διατηρούσαν λογιστικά βιβλία. Αυτοί όμως που ανακάλυψαν τις πιο σημαντικές μαθηματικές και γεωμετρικές αλήθειες ήταν οι Αρχαίοι Έλληνες. Φυσικά, με τους Προσωκρατικούς οι Έλληνες μετέτρεψαν τις, λίγο πολύ, πρακτικές μαθηματικές σκέψεις και ιδέες των προγενέστερων λαών σε φιλοσοφία, δηλαδή σε θεωρητικά ερωτήματα. Αυτοί πέρασαν από τις προσπάθειες για λύση πρακτικών προβλημάτων στην οικοδόμηση των πιο τολμηρών και των πιο επιτυχημένων θεωρητικών δομών. Αυτοί έδειξαν στις κατοπινές γενιές τις μεθόδους έρευνας και πραγματικά δημιούργησαν την ορολογία που υιοθετήθηκε αργότερα από όλο τον κόσμο. Τον 6ο π.Χ. αιώνα δέσποζε η μορφή του **Πυθαγόρα** και των μαθητών του.

Κατά τον Ε' αιώνα Έλληνες μαθηματικοί άρχισαν να διατυπώνουν πλέον μαθηματικά θεωρήματα, θέτοντας τα θεμέλια των συγχρόνων Μαθηματικών Επιστημών. Τα σπουδαιότερα προβλήματα που απασχόλησαν κατά τον 5ο αιώνα π.Χ. τους Έλληνες μαθηματικούς ήταν η τριχοτόμηση των γωνιών, ο τετραγωνισμός του κύκλου, ο διπλασιασμός του κύβου (Δήλιο πρόβλημα) κ.ά.

Ο *Ιππίας ο Ηλείος* (δεύτερο μισό 5ου π.Χ. αιώνα), ο *Ιπποκράτης ο Χίος* (470-400 π.Χ.) ο *Δημόκριτος* (460-360 π.Χ.), ο *Αρχύτας ο Ταραντίνος* (440-360 π.Χ.) και ο δάσκαλος του Πλάτωνα *Θεόδωρος* έδωσαν σ' αυτά τις δικές τους λύσεις. Ο *Πλάτων* συνιστούσε στους πολιτικούς τη μελέτη των αριθμών και της γεωμετρίας. Οι μαθηματικές ανησυχίες των Ελλήνων συνεχίσθηκαν και τον Δ' αιώνα με πρώτο σημαντικό μαθηματικό τον Αθηναίο Θεαίτητο (περ. 415-369). Ο *Θεαίτητος* θεωρείται ο θεμελιωτής της στερεομετρίας και ήταν αυτός που έγραψε για τα πέντε κανονικά στερεά: πυραμίδα, κύβος, οκτάεδρο, δωδεκάεδρο, εικοσάεδρο. Ο *Εύδοξος ο Κνίδιος* (408-355) θεωρήθηκε ως θεμελιωτής της μαθηματικής έρευνας. Η εργασία του περιλαμβάνει δύο σημαντικότερους μαθηματικούς τομείς: την θεωρία της αναλογίας και την μέθοδο της εξαντλήσεως. Η θεωρία της αναλογίας σχετίζεται με μεγέθη των οποίων ο λόγος (εάν διαιρεθούν μεταξύ τους) δεν ισούνται με το πηλίκον δύο ακεραίων. Τέτοιο παράδειγμα είναι η περιφέρεια και η διάμετρος του κύκλου. Ο *Ευκλείδης* (4ος-3ος π.Χ. αιώνας), ο «Φειδίας της Γεωμετρίας», όπως χαρακτηρίστηκε από ξένο συγγραφέα, συμπεριέλαβε στα 13 βιβλία των «*Στοιχείων*» του όλα τα επιτεύγματα της αρχαίας ελληνικής επιστήμης στη γεωμετρία και στη θεωρία των αριθμών από την εποχή του Θαλή έως την εποχή του. Το έργο του που αριθμεί περίπου 1.900 εκδόσεις (μόνο η Αγία Γραφή έχει περισσότερες) διδάσκεται έως και σήμερα ως μέρος αναγκαίο της γενικής παιδείας του ανθρώπου.

Η εξέλιξη των Μαθηματικών συνεχίστηκε αμείωτη και κατά τους επόμενους αιώνες. Ο *Αρίσταρχος ο Σάμιος* (310-230 π.Χ.) χρησιμοποίησε τις γεωμετρικές μεθόδους στην Αστρονομία και ο *Αρχιμήδης από τις Συρακούσες* (287-212 π.Χ.) προχώρησε στην πρακτική εφαρμογή των Μαθηματικών, ο *Ερατοσθένης* (275-194 π.Χ.) ασχολήθηκε με το δήλιο πρόβλημα, ο *Απολλώνιος από την Πέργη της Παμφυλίας* (262-190 π.Χ.) διέπρεψε στη Γεωμετρία και ο *Ίππαρχος ο Νικαεύς* (160-125) ανέπτυξε τις μεθόδους της Τριγωνομετρίας.

δ. Γεωγραφία

Οι αποικισμοί και το ανήσυχο ελληνικό πνεύμα είχαν οδηγήσει τους Έλληνες σε μεμονωμένες εξερευνητικές προσπάθειες έως τον 5ο π.Χ. αιώνα. Το περιεχόμενο της Β ραψωδίας της Ιλιάδας αποδεικνύει ότι κατά την περίοδο της συγγραφής του έργου οι Έλληνες γνώριζαν καλά μόνο τις γειτονικές τους χώρες της Ανατολικής Μεσογείου. Κατά το δεύτερο μισό του 6ου π.Χ. αιώνα, με βάση τις έως τότε εξερευνήσεις Ελλήνων και Καρχηδονίων, ο *Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος* σχεδίασε έναν πρώτο παγκόσμιο χάρτη: ο γήινος κύκλος είχε τριγύρω τον Ωκεανό και χωριζόταν στα δύο από τη «Μέση θάλασσα». Το παράδειγμα του ακολούθησε και ο συμπολίτης του *Εκαταίος*, ο οποίος σχεδίασε δικό του χάρτη και έδωσε τις σχετικές επεξηγήσεις με το έργο του «*Γης Περίοδος*». Την ίδια εποχή ο *Πυθαγόρας* ο Σάμιος κατέληγε στην ιδέα της σφαιρικότητας της

γης. Κατά τον 5ο αιώνα η ιδέα του Πυθαγόρα είχε γίνει αποδεκτή και τη χρησιμοποιούσαν για την εξήγηση των εποχιακών κύκλων. Τους επόμενους προχριστιανικούς αιώνες οι εξερευνητικές και χαρτογραφικές προσπάθειες συνεχίστηκαν: ο μαθητής του Αριστοτέλη **Δικαίαρχος από τη Μεσσήνη** της Σικελίας περιέλαβε στο έργο του «**Γης Περίοδος**» πολλούς γεωγραφικούς πίνακες. Ο **Νέαρχος** εξερεύνησε μέρος του Ινδικού (με εντολή του Μ. Αλεξάνδρου), ο **Ανδροσθένης ο Θάσιος** την Αραβία, ο **Πάτροκλος** την Κασπία, ο **Πυθέας ο Μασσαλιώτης** την Ανατολική Βρετανία και τη Βόρεια Γερμανία, ενώ αργότερα ο **Ενδοξος ο Κυζικηνός** προσπάθησε να περιπλεύσει την Αφρική (95 π.Χ.).

Η Επιστημονική Γεωγραφία υπήρξε δημιούργημα του **Πυθέα** από την Μασσαλία και του **Δικαίαρχου** από την Μεσσήνη της Σικελίας, που έζησαν τον Δ' αιώνα. Ο Πυθέας πρέπει να ταξίδεψε πέρα από τις Ηράκλειες Πύλες, δηλαδή το Γιβραλτάρ, να περιέπλευσε τις ακτές της σημερινής Πορτογαλίας και Γαλλίας, να έφθασε στην Βρετανία και να πλησίασε την Βαλτική θάλασσα, στην Βόρεια Ευρώπη. Ίσως ακόμη να προχώρησε και βορειότερα μέχρι τις ακτές της Νορβηγίας και να άκουσε για τις αρκτικές περιοχές και την μεγάλη επιμήκυνση της ημέρας σε σχέση με την νύχτα για εκείνα τα πλάτη. Επίσης, με την χρήση του γνώμονα κατάφερε να υπολογίσει επακριβώς το γεωγραφικό πλάτος της Μασσαλίας και να συνδέσει τις κινήσεις του φεγγαριού με τις παλίρροιας.

Ο **Ερατοσθένης ο Κυρηναίος** (275-194 π.Χ.), για να γράψει το έργο του «**Γεωγραφικά**», έλαβε υπόψη τις ανακαλύψεις όλων των προηγούμενων γεωγράφων και εξερευνητών. Κατάφερε μάλιστα σ' αυτό, με μεγάλη προσέγγιση, να υπολογίσει το μέγεθος της γης.

Ο Αλεξανδρινός Έλληνας **Κλαύδιος Πτολεμαίος** κατά το δεύτερο π.Χ. αιώνα έγραψε το έργο «**Γεωγραφίας Υφήγησις**». Αυτός πρώτος επινόησε τις συντεταγμένες για κάθε τοπωνυμία (το σημερινό γεωγραφικό πλάτος και μήκος) και σχεδίασε, με βάση τις συντεταγμένες αυτές, κάποιο παγκόσμιο χάρτη (με Ευρώπη, Αφρική και Ασία). Η Γεωγραφία του μεταφράστηκε στα λατινικά το 15ο μ.Χ. αιώνα από τον Εμμανουήλ Χρυσολωρά και το μαθητή του J. Vicenza, και κυκλοφόρησε σε πολλές εκδόσεις.

Τον πρώτο π.Χ. αιώνα λάμπρυνε το χώρο της Γεωγραφίας ο **Στράβων**, Έλληνας από την Αμάσεια του Πόντου. Στο έργο του «**Γεωγραφικά**» περιγράφονται (περιγραφική γεωγραφία) πολλές περιοχές του τότε γνωστού κόσμου. Σ' αυτό κατέκρινε τον Ερατοσθένη για τις ελλείψεις που παρουσίαζε το έργο του στην περιγραφή της Γης.

Οι χάρτες των Ελλήνων και η θεωρία τους για τη **σφαιρικότητα** της γης ήταν δύο από τις βασικές θέσεις που οδήγησαν, κατά την περίοδο της Αναγέννησης, στις ανακαλύψεις των νέων χωρών. Ο Κολόμβος, για παράδειγμα, λέγεται ότι χρησιμοποίησε στα ταξίδια του το χάρτη του Πτολεμαίου.

Οι γεωγραφικές αυτές γνώσεις των Ελλήνων είχαν ως αποτέλεσμα πολύ μεγαλύτερη κατανόηση του κόσμου από αυτήν που είχαν προηγούμενοι

λαοί. Ακόμη, οι Έλληνες έγιναν οι δεύτεροι μεγάλοι εξερευνητές στην Αρχαιότητα, μετά τον περίπλου της Αφρικής από τους Φοίνικες, ανακαλύπτοντας μάλιστα την δυτική και βόρεια Ευρώπη. Και στον τομέα της Γεωγραφίας, συνεπώς, οι Έλληνες έθεσαν τα επιστημονικά θεμέλια ξεκινώντας από απλές περιγραφές τόπων και καταλήγοντας σε επιστημονικές εξερευνήσεις και μετρήσεις.

ε. Φυσικές επιστήμες

Η πανίδα και η χλωρίδα του ελλαδικού τόπου απασχόλησαν πολλούς αρχαίους συγγραφείς. Πρώτος ο **Αριστοτέλης** (384-322 π.Χ.) στο έργο του «Των περί τα ζώα ιστοριών» περιγράφει 50 είδη ζώων, ενώ στα έργα του «Περί ζώων γενέσεως» και «Περί ζώων μορίων» εκθέτει τα σχετικά με την αναπαραγωγή και τα μέλη του σώματος τους. Ο μαθητής του **Θεόφραστος** (372-287 π.Χ.), από την Ερεσό της Λέσβου, στο έργο του «Περί φυτικών ιστοριών» ασχολήθηκε με τα φυτά. Βοτανολόγος ήταν και ο **Νίκανδρος** από τον Κολοφώνα που έγραψε τα «Γεωργικά».

Η προσπάθεια πολλών αρχαίων στοχαστών να λύσουν το μυστήριο της κοσμογονίας, εισχωρώντας στα μυστικά της ύλης, οδήγησε σε πολλές θαυμάσιες θεωρίες. Ο **Λεύκιππος** από τα Άβδηρα πρώτος διατύπωσε την υπόθεση για την ύπαρξη των «ατόμων». Τη σχετική «ατομική θεωρία» συστηματοποίησε περισσότερο ο μαθητής και συμπολίτης του **Δημόκριτος** (460-370 π.Χ.). Αυτός υποστήριξε ότι τα άτομα, που είναι ομογενή αλλά με διαφορετικό σχήμα και μέγεθος, καθώς βρίσκονται σε διαρκή κίνηση, άλλοτε ενώνονται μεταξύ τους και σχηματίζουν τα πράγματα και άλλοτε συγκρούονται και δημιουργούν τα φαινόμενα. Ο **Επίκουρος** από τη Σάμο (341-271 π.Χ.) συμφωνούσε με το Δημόκριτο για τα άτομα και την αέναη κίνηση τους, προσθέτοντας ότι:

- στο κοσμικό κενό υπάρχουν άπειροι κόσμοι, από τους οποίους εμείς γνωρίζουμε μόνον ένα,
- η ψυχή, που αποτελείται από τα πιο λεπτά άτομα, ζει και πεθαίνει μαζί με το σώμα, και
- κάθε σώμα εκπέμπει μικρές εικόνες (είδωλα), που ερεθίζουν τα αισθητήρια όργανα και δημιουργούν ό,τι ονομάζουμε δεδομένα των αισθήσεων.

Αργότερα ο γιατρός **Ασκληπιάδης** από την Προύσα (130-40 π.Χ.) προχώρησε ακόμα περισσότερο διατυπώνοντας τη θεωρία ότι τα άτομα που αποτελούν το ανθρώπινο σώμα έχουν μεταξύ τους πόρους. Όταν οι πόροι αυτοί έχουν το σωστό μέγεθος και τα άτομα είναι στο σωστό αριθμό και κινούνται κανονικά, ο οργανισμός είναι υγιής. Όταν όμως η κίνηση τους είναι αντικοινωνική ή φράξουν οι πόροι τους, ο οργανισμός αρρωσταίνει. (Εμμεσα δηλαδή με την ύπαρξη πόρων υποστήριξε ότι και τα άτομα μπορούν να διαιεσθούν / διασπασθούν).

Εκτός από αυτούς υπήρχαν και άλλοι στοχαστές, προσωκρατικοί κυρίως, που πίστευαν ότι πηγή των πραγμάτων είναι το νερό (Θαλής), το άπειρο (Αναξίμανδρος), οι αριθμοί (Πυθαγόρας), ο αέρας (Αναξίμενης), η φωτιά και ο Λόγος (Ηράκλειτος) κ.ά.

Οι σύγχρονες ατομικές αντιλήψεις για τη δομή της ύλης και του ατόμου, καύχημα και δέος της εποχής μας, επιβεβαίωσαν όσα χιλιάδες χρόνια πριν είχαν εικάσει με τις **υποθέσεις** τους οι Λεύκιππος, Δημόκριτος, Επίκουρος και ο Ασκληπιάδης.

ζ. το Αρχαίο Ελληνικό Δίκαιο

Κατά την συζήτηση της Αρχαίας Ελληνικής Ιστορίας σ' αυτήν την μελέτη, έχουν γίνει γενικές αναφορές σε νόμους που εισήγαγαν οι Έλληνες σε διάφορες εποχές. Χρειάζεται όμως μια συνολική εκτίμηση της συμβολής τους στην ιστορική εξέλιξη του Δικαίου, ιδίως για να διαπιστωθεί ότι υπήρξε μια αρχική επιστημονική αντιμετώπισή του πριν από τα ουσιαστικά θεμέλια που έθεσαν αργότερα οι Ρωμαίοι.

Παρά λοιπόν την επικρατούσα αντίληψη ότι οι Ρωμαίοι υπήρξαν οι πραγματικοί ιδρυτές του Δικαίου, οι Έλληνες πραγματοποίησαν ορισμένες προόδους, που δεν μπορεί να περάσουν απαρατήρητες. Πρώτα-πρώτα και δια των νόμων του Δράκοντος, διαχώρισαν την εκ προθέσεως από την εξ αμελείας ανθρωποκτονίας, που για πρώτη φορά στην Ιστορία ξεχωρίστηκαν ως διαφορετικά αδικήματα. Επίσης, διαχώρισαν το γραπτό από το εθιμικό δίκαιο, δίνοντας ίση βαρύτητα και κύρος και στα δύο. Το γεγονός αυτό δημιουργήσε μια ισορροπία που επέτρεπε εξαιρέσεις του γραπτού νόμου, όπου θεωρούνταν αναγκαίο για παράδειγμα, στην περίπτωση της Καλλιπάτειρας - και έτσι αποφεύγονταν η ρωμαϊκή τυπολατρία. Πρέπει βέβαια να τονισθεί, ότι οι κανόνες δικαίου δεν ήταν ακριβώς όμοιοι σε όλες τις Πόλεις αλλά υπήρχε ο συνδετικός κρίκος του ιδιωτικού δικαίου (οικιακού δικαίου), που ήταν όμοιο παντού και μας δίνει το δικαίωμα να μιλήσουμε για ελληνικό δίκαιο. Βασική πηγή για την μελέτη της εξελίξεως του Ελληνικού Ιδιωτικού Δικαίου αποτελείτο αττικό δίκαιο, η εξέταση του οποίου μπορεί να χωρισθεί στην Αρχαϊκή Περίοδο, μέχρι τον Ζ' αιώνα, στην Περίοδο των Νομοθετών, κατά τον Ζ' και ΣΤ' αιώνα, και στην Κλασική Περίοδο, κατά τον Ε' και Δ' αιώνα.

Κατά την Αρχαϊκή Περίοδο, το δίκαιο ήταν λιγότερο ή περισσότερο τμήμα της θρησκείας και οι θεοί υπαγόρευαν τους νόμους, δοξασία που υφίσταται άλλωστε σε όλους τους Αρχαίους Λαούς. Μάλιστα, αυτό ακριβώς νοείται ως εθιμικό δίκαιο, δηλαδή αυτό το οποίο γεννήθηκε και συντηρήθηκε από την παράδοση και τις αρχές ηθικής που έθεσε η κάθε, κοινωνία. Φυσικά υπήρχαν και νόμοι που εκφωνούνταν από τον εκάστοτε άρχοντα (βασιλιά) αλλά και αυτή η νομοθεσία ήταν σχεδόν εξ ολοκλήρου προφορική και γινόταν μέρος του εθιμι-

κού δικαίου. Κατά την Αρχαϊκή Εποχή, δικαστές και ερμηνευτές του δικαίου ήταν οι ιερείς ή ιέρειες και οι άρχοντες.

Η δεύτερη περίοδος χαρακτηρίζεται από τους νόμους των λεγόμενων Νομοθετών, όπως ήταν ο Λυκούργος στην Σπάρτη, ο Χόρσον στην Σικελία, ο Δράκων, ο Σόλων και ο Κλεισθένης στην Αθήνα, οι νόμοι των οποίων έχουν εξετασθεί λεπτομερώς στα οικεία κεφάλαια αυτού του βιβλίου. Μάλιστα ο πρώτος πλήρης ελληνικός νόμος ανήκει στον Ζ' αιώνα και αφορά στην διακυβέρνηση της Πόλεως Δρήρου, στην Κρήτη (δες Ιστορική Πηγή 12). Κατά την Κλασική Εποχή, συντελείται φυσικά η εξέλιξη των πολιτευμάτων και των νόμων, όπως έχει ήδη αναπτυχθεί σε προηγούμενα κεφάλαια. Αυτό όμως που μας αφορά εδώ είναι το ιδιωτικό δίκαιο.

Οι Έλληνες νομοθέτησαν σε όλο το φάσμα του ιδιωτικού δικαίου και έτσι έχει διασωθεί Ενοχικό, Εμπράγματο, Οικογενειακό, Κληρονομικό, Ποινικό και Δικονομικό Δίκαιο. Κατ' αρχάς, πρέπει να γίνει σαφές ότι οι Έλληνες γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν την έννοια του νομικού προσώπου. Στους νόμους υπέκειντο οι ζώντες, συμπεριλαμβανόμενος των κυοφορούμενος εμβρύων, οι νεκροί αλλά και οι θεοί. Γινόταν αποδεκτή η δουλεία αλλά και το δικαίωμα του κυρίου να απελευθερώσει με νομική πράξη τον δούλο του. Αν δούλος πίστευε ότι ο κύριος του τον κακομεταχειριζόταν μπορούσε να καταφύγει ικέτης σε κάποιον ναό, όπως στο θησείο στην Αθήνα, και να ζητήσει την μεταπώλησή του σε άλλο κύριο. Η κατάθεση δούλου γινόταν αποδεκτή στο δικαστήριο, αφού όμως είχε υποβληθεί σε βασανιστήρια, για να είναι βέβαιο ότι είπε την αλήθεια. Σήμερα, η πρακτική αυτή φαίνεται βάρβαρη αλλά κατά την Κλασική Εποχή, που ο δούλος δεν ήταν μέλος της κοινωνίας των πολιτών, θεωρούνταν ότι δεν δεσμευόταν από ηθικούς φραγμούς και άρα μόνο κατόπιν βασανισμών ήταν βέβαιο ότι έλεγε την αλήθεια. Παρά την ύπαρξη της δουλείας, υπήρχαν και περιπτώσεις συμβάσεως εργασίας.

Το Αρχαίο Ελληνικό Ενοχικό Δίκαιο περιλάμβανε μόνο πουλήσεις τοις μετρητοίς αλλά ο θεσμός του δανείου ήταν ευρύτατα διαδεδομένος. Ο πωλητής ήταν υποχρεούμενος να εξηγήσει τα πραγματικά ελαττώματα του προς πώληση πράγματος αλλά και τα πιθανά νομικά κωλύματα πριν την πραγματοποίηση μιας αγοροπωλησίας. Κατά το Εμπράγματο Δίκαιο απαγορευόταν η απόκτηση εγγείου ιδιοκτησίας από πολίτες άλλος Πόλεων ενώ υπήρχε αναγνώριση της νομικής ιδιοκτησίας σε κινητά πράγματα, όπως όπλα και ρούχα. Έχουν επίσης παρατηρηθεί και περιπτώσεις κοινοκτημοσύνης. Οι υποθήκες χρησιμοποιούνταν σε, μεγάλη έκταση και μάλιστα γινόταν δημόσια ανακοίνωση, δι' εγγραφής σε στήλες, των υποθηκευμένων πράγματος.

Στο οικογενειακό δίκαιο, θεσμό αποτελούσε η μονογαμία αν και δεν έλειπε η παλλακεία. Απαγορεύονταν οι γάμοι ανάμεσα σε κατοίκους διαφορετικών Πόλεων και τα παιδιά τέτοιων γάμων θεωρούνταν νόθα. Ως κώλυμα συνάψεως γάμου θεωρούνταν μόνο η συγγένεια πρώτου βαθμού, και κυρίως ανάμεσα σε ομομήτριους αδελφούς, ενώ επιτρεπόταν σε όλες τις άλλες περι-

πτώσεις. Ο σύζυγος μπορούσε να χωρίσει την γυναίκα του αλλά έπρεπε, να της επιστρέψει την προίκα της διότι, σε αντίθετη περίπτωση, η σύζυγος μπορούσε να καταφύγει στο δικαστήριο. Εάν η σύζυγος ήθελε διαζύγιο έπρεπε να το ζητήσει με αίτηση της στον Επώνυμο Άρχοντα. Η γυναίκα βρισκόταν, από νομικής απόψεως, σε όλη της την ζωή υπό την κηδεμονία ενός ανδρός: του πατέρα της, του αδελφού της, του συζύγου της ή ακόμη και του ίδιου του γιου της, ενώ ο πατέρας θεωρούνταν ο προστάτης της οικογένειας. Η υιοθεσία ήταν δεδομένη και εξυπηρετούσε πολλές φορές κληρονομικούς σκοπούς.

Σε γενικές γραμμές, η κληρονομιά ακολουθούσε την γραμμή των αρένων, δηλαδή οι συγγενείς του άνδρα προηγούνταν των συγγενών της γυναίκας. Μετά τον Σόλωνα φαίνεται ότι διαδόθηκε πολύ ο θεσμός της διαθήκης σε σημείο ώστε, όταν δεν υπήρχαν γνήσια τέκνα, οι αναγραφόμενοι στην διαθήκη να προηγούνται, κατά την διάθεση της περιουσίας στους συγγενείς. Τα τέκνα ήταν υποχρεωμένα να αποδεχθούν την κληρονομιά, συμπεριλαμβανομένων και των πιθανών δανειακών υποχρεώσεων του εκλιπόντος. Φαίνεται, όμως, ότι υπήρχαν και περιπτώσεις κατά τις οποίες, λόγω ελλείψεως αρρένων αδελφών, μπορούσε να κληρονομήσει και η κόρη αλλά υπό έναν όρο: να παντρευτεί έναν από τους στενούς συγγενείς του πατέρα της, έτσι ώστε το αρσενικό τέκνο της να γίνει ο κληρονόμος της περιουσίας και η τελευταία να παραμείνει στο σόι.

Σε περίπτωση ποινικού αδικήματος, οι ποινές δεν προτείνονταν από τους δικαστές αλλά από τους διαδίκους. Ο κατηγορούμενος πρότεινε μία ποινή για τον εαυτό του, συνήθως πολύ μικρή ή πλήρη απαλλαγή, και ο κατήγορος μία άλλη. Το δικαστήριο δεν είχε δικαίωμα να προτείνει δική του ποινή αλλά έπρεπε να διαλέξει μια από τις δύο που είχαν προταθεί. Συνήθως οι ποινές ήταν χρηματικές ή εξορία ή θάνατος αλλά σπάνια φυλάκιση, ίσως διότι η πολιτεία θα έπρεπε μετά να αναλάβει την σίτιση των φυλακισμένων. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι στην Αθήνα υπήρχε μία μόνο πρόχειρη φυλακή.

Όταν κάποιος πίστευε ότι είχε βλαφθεί από κάποιον άλλο υπέβαλε «δημόσια γραφή» ή «μήνυση», αν η υπόθεση αφορούσε δημόσια συμφέροντα, ή «ιδία γραφή», εάν επρόκειτο για ιδιωτικά. Τότε, άρχιζε η ανάκριση και μετά οι διάδικοι εξέθεταν τις απόψεις τους προσπαθώντας να πείσουν το δικαστήριο. Μάλιστα, χρησιμοποιούσαν και μάρτυρες που συχνά είχαν δώσει και γραπτές καταθέσεις. Οι αγορεύσεις γίνονταν από τους ίδιους τους διαδίκους διότι απαγορευόταν η παρουσία συνηγόρων. Τα κείμενα, όμως, συχνά γράφονταν από «λογογράφους» ενώ η ανάγνωση τους διακοπτόταν στο κατάλληλο σημείο για να ακουστούν οι μαρτυρίες. Άλλωστε, ορισμένοι από τους πιο σημαντικούς λόγους έχουν γραφεί από σημαίνοντες ρήτορες, όπως ο Λυσίας. Μετά τις αγορεύσεις, ακολουθούσε μυστική ψηφοφορία από τους πολίτες - δικαστές (Ηλιασταί στην Αθήνα) για την επιλογή μίας από τις δύο προταθείσες ποινές. Οι δικαστές εκλέγονταν με τυχαίο τρόπο και με την βοήθεια μαύρων και λευκών σφαιριδίων.

Είναι λοιπόν σημαντικό ότι οι Έλληνες είχαν ήδη αναπτύξει τα κυριότερα είδη του ιδιωτικού δικαίου πριν την εμφάνιση των Ρωμαίων και την καταλυτική τους συνεισφορά στην Νομική Επιστήμη. Οι Αρχαίοι Έλληνες, με την εφαρμογή των νόμων δια των δικαστηρίων, είχαν πετύχει να δημιουργήσουν ευνομούμενες πολιτείες, πράγμα που σημαίνει ότι η συνεισφορά τους και σε αυτόν τον τομέα στον δυτικό πολιτισμό δεν ήταν αμελητέα.

4. Κοινοί Δεσμοί των Αρχαίων Ελλήνων

Εδώ με τον όρο δεσμοί εννοούμε καταστάσεις που οδηγούν τα μέλη μίας κοινωνίας να αισθανθούν ότι μοιάζουν μεταξύ τους, ότι έχουν κάποια κοινά γνωρίσματα (π.χ. γλώσσα, καταγωγή, θρησκευτικές αντιλήψεις, τρόπους ζωής και σκέψης). Και ότι συνανήκουν σ' αυτή την κοινωνία και δένονται μεταξύ τους με κοινά συμφέροντα, κοινές επιδιώξεις, προσδοκίες και ελπίδες. Τέλος, ότι αποτελούν μια ενότητα για θέματα αμοιβαίας βοήθειας και προστασίας. Τέτοιοι δεσμοί αναπτύχθηκαν βαθμιαία στις αρχαίες κοινωνίες. Απ' αυτούς θα αναλύσουμε μερικούς παρακάτω.

Η κοινή καταγωγή, η κοινή γλώσσα, η λατρεία κοινών θεών αποτελούν στοιχεία, με τα οποία αναγνωρίζεται η εθνική ταυτότητα. Οι αμφικτυονίες, τα μαντεία, οι πανελλήνιοι αγώνες συνέβαλαν στη δημιουργία πανελληνίας εθνικής συνείδησης. Πρώτη έμπρακτη και ιστορικά σημαντική έκφραση αυτής της εθνικής συνείδησης υπήρξε το Πανελλήνιο συνέδριο, που συγκλήθηκε το 481 π.Χ. στον Ισθμό προς αντιμετώπιση τον κινδύνου που προερχόταν από τους Πέρσες.

α. Αμφικτυονίες

Από την ανάπτυξη συνεκτικών δεσμών προήλθαν οι αμφικτυονίες, ενώσεις δηλαδή γύρω από κάποιο ιερό. Από τις ενώσεις αυτές η **Αμφικτυονία των Δελφών** απέκτησε πανελλήνιο χαρακτήρα. Αμφικτυονίες υπήρξαν και άλλου, όπως στη **Βοιωτία**, στη **Δήλο**, στη **Μ. Ασία** (Ιώνων, Δωριέων).

Η Αμφικτυονία ήταν οργάνωση συνεργασίας των αμφικτυόνων (αυτών δηλαδή που κατοικούσαν γύρω από το ιερό των Δελφών) και οφείλει το όνομα της στον μυθικό Αμφικτύονα, γιο του Δευκαλίωνα. Ο χρόνος σύστασης της δεν είναι γνωστός. Τα μέλη της δε συγκροτούνταν ως πολίτες αλλά ως μέλη φυλών (Αχαιοί, Ίωνες, Φωκείς κ.ά.).

Ο θρησκευτικός χαρακτήρας της Αμφικτυονίας συνάγεται και από το γεγονός ότι οι συγκεντρώσεις των μελών γίνονταν σε χώρους ιερούς, στο ιερό της Δήμητρας, κοντά στις Θερμοπύλες, και του Απόλλωνα στους Δελφούς. Στο **αμφικτυονικό συμβούλιο** κάθε πόλη είχε δύο ψήφους. Δύο ήταν και οι αντιπρόσωποι (**πυλαγόρας, ιερομνήμων**).

Τα θέματα που απασχολούσαν αρχικά τους αντιπροσώπους ήταν θρησκευτικά, η τέλεση δηλαδή των θυσιών και των αγώνων, η συντήρηση των ιδρυμάτων κ.ά. Με την πάροδο όμως του χρόνου οι μεταξύ των αντιπροσώπων συζητήσεις διευρύνθηκαν και περιέλαβαν και **θέματα πολιτικού χαρακτήρα**. Για τα μέλη της Αμφικτυονίας οι αποφάσεις ήταν υποχρεωτικές.

Η προσωπική επαφή των αντιπροσώπων διευκόλυνε τη συνεννόηση και

άμβλυνε τις διαφορές. Σ' αυτό θετικά συνέβαλε και η ιερότητα του χώρου, καθώς και το γεγονός ότι οι αποφάσεις λαμβάνονταν στο όνομα του θεού.

Υπήρξαν και αποφάσεις που συνιστούσαν, όπως θα λέγαμε σήμερα, διατάξεις διεθνούς δικαίου, όπως αυτή, βάσει της οποίας η στέρηση της ύδρευσης από μια πόλη αποτελούσε **πράξη ιεροσυλίας**.

Η Αμφικτυονία απέκτησε μεγάλο κύρος ανάμεσα στα ελληνικά κράτη. Πολλοί προσέφευγαν σ' αυτή επιδιώκοντας ειρηνική επίλυση των διαφορών τους. Παρόλο όμως που η οργάνωση ήταν δημοκρατική και η συμμετοχή των μελών ισότιμη, πολλές φορές ο ανταγωνισμός των πόλεων-κρατών μεταφερόταν εκεί και η επιρροή των ισχυρών διευρυνόταν. Είναι γνωστή η φράση, από τα χρόνια του Φιλίππου: «Η Πυθία φιλιππίζει». Αργότερα με την επικράτηση των Ρωμαίων η Αμφικτυονία έγινε όργανο στα χέρια των κατακτητών και έχασε το κύρος της.

Στα νεότερα χρόνια η Κ.Τ.Ε. και αργότερα ο Ο.Η.Ε. μιμήθηκαν την ιδέα συνεργασίας των αρχαίων Ελλήνων, γι' αυτό σωστά χαρακτηρίστηκαν ως σύγχρονες αμφικτυονίες οι παραπάνω διεθνείς οργανισμοί.

β. Μαντεία: Το μαντείο των Δελφών

Στην ανάπτυξη συνεκτικών δεσμών και συνειδητοποίηση της εθνικής ταυτότητας συνέβαλαν και τα μαντεία. Οι αρχαίοι Έλληνες δεν είχαν ιερά βιβλία που να ρυθμίζουν το τυπικό της θρησκείας ή να δίνουν απαντήσεις στα μεταφυσικά προβλήματα του ανθρώπου. Από την έλλειψη αυτή και από την ανάγκη για κάποια πρόβλεψη του μέλλοντος γεννήθηκαν τα μαντεία.

Το πιο ονομαστό μαντείο της αρχαιότητας ήταν εκείνο των **Δελφών**, ο «ομφαλός της γης», που συνδέθηκε στενά με τη μοίρα του Ελληνισμού από τη γεωμετρική εποχή ως την οριστική επικράτηση του Χριστιανισμού (4ος αιώνας μ.Χ.). Το μαντείο ήταν αφιερωμένο στον Απόλλωνα, ο οποίος απευθυνόταν στους ανθρώπους μέσω μιας γυναίκας, της **Πυθίας**, γεγονός που ενισχύει την άποψη για μητριαρχική καταγωγή της θρησκείας στην περιοχή αυτή. Οι χρησμοί, που συντάσσονταν συνήθως σε έμμετρους στίχους, βάσει των άναρθρων κραυγών της Πυθίας, ήταν πολλές φορές αμφιλεγόμενοι. Για το λόγο αυτό ο Απόλλων αποκλήθηκε και Λοξίας.

Η μεγάλη ακμή του μαντείου συμπίπτει με το δεύτερο αποικισμό (8ος-6ος π.Χ. αιώνες), αφού καμιά αποστολή αποίκων δεν ξεκινούσε χωρίς να ερωτηθεί το μαντείο. Η πίστη αυτή στο θεό αποτέλεσε και τον ισχυρό συνδετικό κρίκο ανάμεσα στους Έλληνες των αποικιών και εκείνους της μητροπολιτικής Ελλάδας.

Η φήμη του μαντείου ξεπέρασε τα όρια του ελληνικού κόσμου. Βασιλείς αλλοεθνείς, όπως ο Κροίσος από τη Λυδία, ο Μίδας από τη Φρυγία, ο Άμασις από την Αίγυπτο, ζήτησαν απάντηση σε ζωτικής σημασίας γι' αυτούς θέματα.

Στη συνέχεια το μαντείο θα ακολουθήσει τη μοίρα του Ελληνισμού, τον έντονο δηλαδή ανταγωνισμό των πόλεων και την παρέμβαση του «μεγάλου βασιλέως» στα ελληνικά πράγματα (βασίλειος συνθήκη). Εξάλλου η ανάπτυξη του ορθολογισμού θα θέσει υπό αμφισβήτηση τη δυνατότητα του μαντείου να προλέγει το μέλλον. Με την επικράτηση των Ρωμαίων οι έριδες ανάμεσα στις πόλεις σταμάτησαν. Το μαντείο έχασε έτσι πολλά έσοδα, αφού οι πόλεις έπαψαν να ζητούν χρησμούς. Παράλληλα δέχτηκε ασφυκτική ρωμαϊκή πίεση και έχασε μαζί με τους θησαυρούς και την αίγλη του.

Στους χριστιανικούς χρόνους το μαντείο μετέβαλε χαρακτήρα και από θρησκευτικό κέντρο μεταβλήθηκε σε φιλοσοφικό, αφού λειτούργησε ως χώρος συγκέντρωσης σοφών. Μια τελευταία προσπάθεια για αναβίωση του έγινε από το ρωμαίο αυτοκράτορα Ιουλιανό τον επονομαζόμενο Παραβάτη (360-363 μ.Χ.), αλλά απέτυχε, όπως φαίνεται από την απάντηση της Πυθίας: «Πέστε στο βασιλιά ότι γκρεμίστηκαν οι πλουμιστές αυλές, εχάθη, δεν έχει ο Φοίβος πια καλύβι, ουδέ προφητικιά 'χει δάφνη, μήτε πηγή που να λαλεί και το μιλητικό νερό βουβάθη». Λίγο αργότερα (394 μ.Χ.) ο Μ. Θεοδοσίος έθεσε τέρμα στη λειτουργία του μαντείου. Άρχισαν τότε στο χώρο του μαντείου να χτίζονται χριστιανικές εκκλησίες.

γ. Πανελλήνιοι αγώνες – Ολυμπιακοί

Το δυνατό σώμα, που μπορεί να διαπλάσει κάποιος με την άσκηση, ήταν ανάγκη καθημερινής πρακτικής για τους Αρχαίους, αφού όλες οι εργασίες απαιτούσαν καταβολή σωματικής δύναμης. Εξάλλου, η υπεροχή στο πεδίο της μάχης απαιτούσε μεγάλη μυϊκή δύναμη, αλλά και ψυχικό σθένος και γρήγορη αντίληψη της πραγματικότητας. Η διάπλαση ωραίου και δυνατού σώματος είναι στοιχείο του πολιτισμού των αρχαίων Ελλήνων. Χαρακτηριστική είναι η σκηνή που παραδίδει ο Όμηρος εμφανίζοντας τον **Ιππόλοχο** να παροτρύνει το γιο του Γλαύκο: «Αιέν άριστεύειν καί υπείροχον έμμεναι άλλων».

Στην αρχή οι αθλητικές εκδηλώσεις αποτελούσαν προέκταση των νεκρικών τελετών. Αργότερα οι αγώνες έγιναν θεσμός και έλαβαν πανελλήνιο χαρακτήρα. Εκτός από τους πανελλήνιους αγώνες, που τελούνταν στους **Δελφούς, τη Νεμέα, τον Ισθμό** και την **Ολυμπία**, υπήρχαν και τοπικοί που γίνονταν στη **Δήλο, τη Μυκάλη** και την Κνίδο. Ονομαστοί ήταν οι Ολυμπιακοί αγώνες που γίνονταν κάθε τέσσερα χρόνια προς τιμή του Δία στην Ολυμπία.

Πριν αρχίσουν οι αγώνες «**σπονδοφόροι κήρυκες**» ανάγγελλαν σ' όλες τις πόλεις εκχειρία που διαρκούσε ένα μήνα. Έτσι μπορούσαν συνοδοί και αθλητές να μεταβούν στην Ολυμπία και να επιστρέψουν στις πατρίδες του ασφαλούς. Στους αγώνες λάβαιναν μέρος μόνο Έλληνες. Αποκλείονταν οι «**βάρβαροι**», οι δούλοι, όσοι είχαν παραβεί την εκχειρία και οι ιερόσυλοι.

Ως χρόνος καθιέρωσης των Ολυμπιακών αγώνων θεωρήθηκε το 776 π.Χ.

Το έτος αυτό ορισμένοι ιστορικοί το έλαβαν ως χρονική αφετηρία για χρονολόγηση γεγονότων πανελλήνιας σημασίας. Οι Ολυμπιακοί αγώνες έπαψαν να τελούνται από το 393 μ.Χ., όταν ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος με διάταγμα απαγόρευσε τη συνέχιση του θεσμού.

Οι αγώνες διαρκούσαν πέντε ημέρες και τους παρακολουθούσαν μόνο άνδρες. Στις γυναίκες και τους ένοπλους απαγορευόταν η είσοδος. Εξαιρέση αποτελούσε η ιέρεια της Δήμητρας. Την πρώτη ημέρα γινόταν πανηγυρική έναρξη με ιεροτελεστίες και ορκωμοσία (αθλητών, γυμναστών, ελλανοδικών, πατέρων και αδελφών των αθλητών), μπροστά στο άγαλμα του Δία. Τη δεύτερη, τρίτη και τέταρτη ημέρα διεξάγονταν τα αγωνίσματα (αρματοδρομίες, δρόμοι, πάλη κ.ά.). Την πέμπτη ημέρα γινόταν η ανακήρυξη των ολυμπιονικών και η στεφάνωση. Ως έπαθλο είχε οριστεί στεφάνι από κλαδί αγριελιάς («κότινος»).

Οι ολυμπιονίκες απολάμβαναν ξεχωριστές τιμές στην πατρίδα τους. Η υποδοχή γινόταν με πάνδημη συμμετοχή του λαού. Ο ολυμπιονίκης εισερχόταν στην πόλη πάνω σε ένα άρμα, όχι από την κύρια πύλη, αλλά από ειδικό άνοιγμα που γινόταν στο τείχος. Έτσι δηλωνόταν συμβολικά ότι η πόλη δεν είχε πια ανάγκη το μέρος αυτού του τείχους, αφού θα το υπεράσπιζε ως στρατιώτης της πατρίδας του ο νικητής.

Οι πανελλήνιοι αγώνες και ιδιαίτερα οι Ολυμπιακοί ήταν ένας θεσμός που βοήθησε τους Έλληνες να επικοινωνούν ειρηνικά να συνειδητοποιήσουν την εθνική τους ενότητα και να κατανοήσουν την ανάγκη άρσης των μεταξύ τους διαφορών. Αυτό άλλωστε είναι και το μήνυμα που εκπέμπουν οι λόγοι «Ολυμπιακός» του Λυσία και «Πανηγυρικός» του Ισοκράτη.

Σήμερα τελούνται και πάλι αλλά σε παγκόσμια κλίμακα οι Ολυμπιακοί αγώνες, γεγονός που αποτελεί τιμή για τους Έλληνες· και έχουν μείνει ως κοινή κληρονομιά για την ανθρωπότητα οι ελληνικές λέξεις : *αθλητής, ολυμπιακός, στάδιο, γυμνάσιο, γυμναστική* (*athlete, olympic, gymnasium, stadium*) κ. α.

5. Παιδεία

Η φροντίδα της ώριμης γενιάς για την ανατροφή των νέων και την προετοιμασία τους για τη ζωή είναι κοινωνικό φαινόμενο γνωστό από την ιστορία όλων των κοινωνιών και ονομάζεται Εκπαίδευση. Η ειδική όμως μέριμνα για την ολόπλευρη καλλιέργεια της προσωπικότητας (παιδεία) φαίνεται ότι εμφανίστηκε στις αρχαίες ελληνικές πόλεις, όπου το άτομο μετείχε υπεύθυνα στην πολιτική ζωή και είχε, κατά συνέπεια, υποχρέωση να αναπτύσσει όλες τις ικανότητες του, για να ανταποκριθεί σε ποικίλα καθήκοντα. Παραθέτουμε μερικές μόνο πληροφορίες ενδεικτικές για το πώς ασκούσαν οι Αρχαίοι Έλληνες την εκπαίδευση/παιδεία, πώς την αντιλαμβάνονταν, ποιο περιεχόμενο της έδιναν και τι προσδοκούσαν απ' αυτήν¹.

Η σταδιακή πολιτική, οικονομική και πνευματική άνοδος της Αθήνας κατά τον Η' αιώνα είχε ως συνέπεια την όλο και μεγαλύτερη ανάγκη για παιδεία. Κατά την Προκλασική Εποχή ήταν αρκετή η γνώση των έργων του Ομήρου και του Ησιόδου, που χρησίμευαν λίγο πολύ ως αναγνωστικά για να μαθαίνουν τα παιδιά ανάγνωση και γραφή. καθώς και η εμπειρία του κοινωνικού περιβάλλοντος, για να θεωρηθεί ένας πολίτης πεπαιδευμένος. Η διεύρυνση όμως του αριθμού των ατόμων που είχαν πολιτικά δικαιώματα και η ανάγκη να συμμετέχουν όλοι στα κοινά με τα ίδια γνωστικά όπλα που χρησιμοποιούσαν και οι ανώτερες τάξεις, γέννησε την ανάγκη της δημόσιας παιδείας. Η ελεύθερη Πόλις έπρεπε, να θέσει ως πρώτη προτεραιότητα της την παιδεία των νέων ώστε οι επερχόμενες γενεές να μπορούν να διατηρήσουν και να επωφεληθούν από τις πολιτικές και κοινωνικές κατακτήσεις των πατεράδων τους.

α. Η Υποχρεωτική Εκπαίδευση

Από πολύ νωρίς είχε αντιμετωπισθεί θετικά το πρόβλημα της παροχής παιδείας σε όλους τους νέους με φροντίδα και δαπάνη της πόλης. Υπάρχουν αξιόπιστες πληροφορίες ότι ο Χαρώνδας εισήγαγε νόμο: «*τῶν πολιτῶν τούς υἱεῖς ἅπαντας μανθάνειν γράμματα χορηγούσης τῆς πόλεως τούς μισθούς τοῖς διδασκάλοις*». Με άλλα λόγια θέσπισε τη γενίκευση της παιδείας. Αργότερα (4ος αιώνας π.Χ.) ο Αριστοτέλης έμμεσα αλλά με σαφήνεια επανέφερε την ιδέα της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, με το συλλογισμό: από τη στιγμή που δικαίωμα όλων είναι να μετέχουν στα κοινά τους άρχοντες, είναι ανάγκη όλοι

¹ «Ἐστίν οὖν παιδεία ἡ παίδων ὀλκή καὶ ἀγωγή πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου εἰρημένον ὀρθὸν λόγον. (= είναι λοιπόν η παιδεία προσέλευση των νέων και καθοδήγηση τους προς τον ορθό λόγο όπως τον έχει ορίσει ο νόμος). (Πλάτων. Νόμοι, 659 D).

να εκπαιδεύονται, να μορφώνονται². Χρειάστηκαν έκτοτε 24 αιώνες (6ος αιώνας π.Χ. - 18ος μ.Χ.) για να επανεμφανιστεί στην Ευρώπη η καθολική εκπαίδευση ως διεκδίκηση των Γάλλων διαφωτιστών.

β. Τα πρώτα γράμματα στην Αθήνα:

Η εκπαίδευση των παιδιών στην Αθήνα ήταν ιδιωτική και άρχιζε μετά τον έβδομο χρόνο της ηλικίας τους. Έως τότε έμεναν στο σπίτι, στην άμεση φροντίδα των γονιών. Στόχος της ήταν να αναπτύξει αρμονικά πνεύμα και σώμα. Ως μέσα χρησιμοποιούσε τα γράμματα, τη μουσική και τη γυμναστική. Οι **γραμματιστές** μάθαιναν στους μαθητές να γράφουν, να διαβάζουν και να λογαριάζουν. Βασικό ανάγνωσμα ήταν τα ομηρικά έπη. Οι **παιδοτρίβες** (γυμναστές) τους προπονούσαν στα διάφορα αγωνίσματα (πάλη, δρόμοι, άλματα, δίσκο κ.ά.). Τέλος, οι **κιθαριστές** (μουσικοί) τους δίδασκαν τα μυστικά της κιθάρας, της λύρας, του αυλού και άλλων μουσικών οργάνων.

Γενικά η εκπαίδευση ήταν γεμάτη απλότητα και γοητεία, με αποτέλεσμα οι μαθητές να την επιδιώκουν και όχι να την αποφεύγουν.

γ. Η αγωγή των Σπαρτιατών

Ο στόχος της εκπαίδευσης στη Σπάρτη ήταν σύμφωνα με τις ανάγκες της στρατιωτικής κοινωνίας της. Τα παιδιά ως τα επτά τους χρόνια ζούσαν κάτω από τις φροντίδες της οικογένειας. Στη συνέχεια, και έως το θάνατο τους, τη φροντίδα τους αναλάμβανε η Πολιτεία. Πάνω απ' όλα όφειλαν να μάθουν όσα χρειαζόνταν για να γίνουν δυνατοί, πειθαρχικοί και γενναίοι πολεμιστές. Έτσι σκληραγωγούσαν το σώμα τους με επίπονες ασκήσεις, αθλητικούς αγώνες, κυνήγι κ.ά. και χαλύβδωναν την -ψυχή τους με αποστολές για μυστική εξόντωση ειλώτων (κρυπτεία) ή ανεύρεση τροφής. Παράλληλα, δεν παρέλειπαν να μαθαίνουν κάποια στοιχειώδη γραφή και ανάγνωση, ενώ περιορίζαν τις μουσικοχορευτικές τους επιδόσεις σε καθαρά πολεμικά πλαίσια. Την πατρότητα της όλης αγωγής απέδιδαν στο νομοθέτη **Λυκούργο**, η ιστορική ύπαρξη του οποίου θεωρείται αμφίβολη.

² Αριστοτέλης. Πολιτικά. 1332a, 1332b13: «Επειδή πᾶσα πολιτική κοινωνία συνέστηκεν ἐξ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, τοῦτο δὴ σκεπτέον, εἰ ἑτέρους εἶναι δεῖ τοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς ἀρχομένους ἢ τοὺς αὐτοὺς δια βίου· δηλὸν γάρ ὡς ἀκολουθεῖν δεήσει καὶ τὴν παιδείαν κατὰ τὴν διαίρεσιν ταύτην... ὥστε καὶ τὴν παιδείαν ἐστὶν ὡς τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον, ἔστι δέ ὡς ἑτέραν εἶναι». (Δηλαδή η παιδεία από το ένα μέρος πρέπει να είναι γενική για όλους και από το άλλο να παρέχει δυνατότητα ειδίκευσης στον καθένα).

δ. Το καύχημα τον Περικλή για την πνευματική ακτινοβολία της Αθήνας

Στο γνωστό **Επιτάφιο** ο Αθηναίος ηγέτης με φανερή περηφάνεια τονίζει: «Αγαπούμε το ωραίο χωρίς να απομακρυνόμαστε από την απλότητα και καλλιεργούμε τα γράμματα χωρίς να χάνουμε τη μαχητική μας ικανότητα». Και παρακάτω: «Και λέω, με συντομία, ότι και η πόλη μας ως σύνολο *είναι σχολείο όλης* της Ελλάδας και καθένας από μας ως άτομο, έχει, κατά τη γνώμη μου, την ικανότητα να παρουσιάζεται ως τέλειος σε πάρα πολλές εκδηλώσεις ανθρωπίνης δράσης και μάλιστα με καλαισθησία και πνευματική ευστροφία».

ε. Στοχασμοί για τη δύναμη της διδασκαλίας

Οι αρχαίοι Έλληνες πίστευαν ότι η διδασκαλία μπορούσε να επηρεάσει ποικιλοτρόπως τους μαθητευόμενους. Ο Δημόκριτος παρατηρούσε σχετικά: *«Διδαχή καί φύσις παραπλήσιόν ἐστί. Καί γάρ ἡ διδαχή μεταρυσμοῖ τήν φύσιν, μεταρυσμοῦσα δέ φυσιοποιεῖ»*. Δηλαδή η επίδραση που μπορεί να ασκήσει η διδασκαλία (κύριο μέσο παιδείας) αναδομεί τον άνθρωπο και δημιουργεί σ' αυτόν καινούρια φύση.

στ. Απόψεις για τους κινδύνους και το περιεχόμενο της παιδείας

Ο Πλάτων στο εισαγωγικό μέρος του διαλόγου του «Πρωταγόρας» παρουσιάζει το Σωκράτη να συζητεί με ένα νεαρό. Ο τελευταίος τον παρακαλεί να μεσολαβήσει στο σοφιστή Πρωταγόρα, ώστε να τον δεχτεί ως μαθητή, και ο Σωκράτης τον ρωτά: Σκέφτηκες σε τι κίνδυνο βάζεις την ψυχή σου, όταν πηγαίνεις έτσι στα τυφλά να εμπιστευτείς τη μόρφωση σου σε έναν άγνωστο δάσκαλο; Λίγο αργότερα, ο ίδιος, μπροστά στο νεαρό, ρωτά το σοφιστή ποιο ήταν το περιεχόμενο της διδασκαλίας του. Και εκείνος του απαντά: η σωστή σκέψη (ευβουλία) για τα κοινά και τα ιδιωτικά θέματα.

ζ. Αντιδικία για την παιδεία

Επειδή ο Σωκράτης μάθαινε στους νέους να σκέφτονται με βάση τη λογική και μόνο, βρέθηκε στο κέντρο του κυκλώνα. Ο Αριστοφάνης στις «Νεφέλες» του όχι μόνο τον διακωμώδησε, αλλά και του έστειλε, κατά κάποιο τρόπο, ένα μήνυμα: κλείνοντας την κωμωδία του παρουσίαζε τους γονείς να καίνε το «φροντιστήριο» του αγανακτισμένοι.

Λίγο αργότερα (399 π.Χ.), ο Σωκράτης οδηγήθηκε, όπως είναι γνωστό, στο δικαστήριο για να καταδικαστεί σε θάνατο. Το έγκλημα του φαίνεται ότι ουσια-

στικά βρισκόταν στη φράση του: «οὐδενὶ ἄλλῳ πείθομαι ἢ τῷ λόγῳ, ὅς ἂν μοι λογιζομένῳ βέλτιστος φαίνεται», που δηλώνει ότι αυτό δίδασκε και στους άλλους, να σκέπτονται δηλαδή με σοβαρότητα.

η. Φίλιππος, Αλέξανδρος και Αριστοτέλης

Ο Φίλιππος Β της Μακεδονίας (359-336 π.Χ.) ίδρυσε στη Μίεζα ειδικό σχολείο για τον Αλέξανδρο και τους συνομηλίκους του: βλέποντας ότι η φύση του γιου του ήταν ανυπότακτη και δεν ανεχόταν καταπίεση, αλλά ότι ήταν εύκολο να τον πείθει κάποιος με επιχειρήματα για ό,τι ήταν σκόπιμο να κάνει και ότι και ο Αλέξανδρος προτιμούσε να πείθει τους άλλους παρά να τους προστάζει... κάλεσε τον πιο διάσημο από τους φιλοσόφους της εποχής του (τον Αριστοτέλη) ως δάσκαλο και τον αποζημίωσε με τον πιο ευγενικό και πλουσιοπάροχο τρόπο: ξανάχτισε για χάρη του τη γενέτειρά του (Στάγειρα), που είχε ισοπεδωθεί, και έφερε πίσω όσους συμπολίτες του, φυγάδες ή δούλους, ζούσαν σε άλλα μέρη.

Ι. Ανώτερη παιδεία

α. Σχολεία ειδικής ή ανώτερης παιδείας μπορούν να χαρακτηριστούν τα ιδρύματα ή προσωποπαγείς θεσμοί που διαμορφώθηκαν από τα τέλη του 5ου π.Χ. αιώνα γύρω από μεγάλες προσωπικότητες της επιστημονικής ή φιλοσοφικής έρευνας:

- Σχολή Κρότωνα (Πυθαγόρειοι),
- Σχολή των Αβδήρων (Λεύκιππος, Δημόκριτος κ.ά.),
- Ακαδημία (Πλάτων και οι συνεχιστές του),
- Λύκειο (Αριστοτέλης και οι συνεχιστές του),
- Ιπποκρατική σχολή στην Κω,
- Στοά (φιλοσοφική σχολή που ίδρυσε ο Ζήνων από το Κίτιο της Κύπρου),
- Κήπος (φιλοσοφική Σχολή του Επίκουρου),
- Άλλα ιδρύματα μεταγενέστερα (στους Ελληνιστικούς χρόνους).

β. Ανώτερη παιδεία μπορεί να θεωρηθεί η διδασκαλία των Σοφιστών (Γοργία, Πρωταγόρα, Πρόδικος, Ιππία), που δίδασκαν κυρίως πολιτική ρητορική.

γ. Ανώτερη σχολή για πολιτικούς ηγέτες μπορεί να ονομαστεί η ειδική σχολή στη **Μίεζα**, για την οποία κάναμε προηγουμένως λόγο.

6. Πολίτευμα¹

Στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, ο οποίος είχε απλωθεί και έξω από την Ελλάδα σε πολλά παράλια της Μεσογείου, μπορεί να διακρίνει κανείς όλο το φάσμα των πολιτειακών μεταβολών. Πολίτευμα, κατά τον Αριστοτέλη, είναι η οργάνωση των αρχών της πολιτείας, η κατανομή των εξουσιών, ο καθορισμός του κυρίαρχου σώματος και του τελικού σκοπού σε κάθε πολιτική κοινωνία (Πολιτικά ΑΙ, 1289α).

Τρία υπήρξαν τα βασικά πολιτεύματα (της ελληνικής αρχαιότητας):
 Η μοναρχία, στην οποία εξουσιάζει ένας [«άνδρός ενός τοῦ ἀρίστου οὐδέν ἄμεινον ἂν φανείη» (Ηροδότου, Ιστορίαι, Γ, 82)].
 Η ολιγαρχία, στην οποία εξουσιάζουν λίγοι [«... ἀρίστων ἀνδρῶν οἶκος ἄριστα βουλευόμενα γίγνεσθαι» (Ηροδότου, Ιστορίαι, Γ, 81)].
 Η δημοκρατία, στην οποία εξουσιάζει ο λαός [«ἐν τῷ πολλῷ ἔνι τὰ πάντα» (Ηροδότου, Ιστορίαι, Γ, 80)].

α: Ολιγαρχία

Ι. Από τη βασιλεία στην αριστοκρατία.

Η βασιλεία στη μορφή που τη γνωρίσαμε από τα ομηρικά έπη έπαψε να υπάρχει στα περισσότερα μέρη του ελλαδικού χώρου, κατά τα τέλη του 8ου π.Χ. αιώνα. Σε πολλά μέρη οι βασιλιάδες δεν ανατράπηκαν, αλλά έχασαν την απόλυτη εξουσία που μέχρι τότε ασκούσαν. Διατήρησαν όμως τις στρατιωτικές και θρησκευτικές τους αρμοδιότητες.

Την εξουσία ανέλαβαν οι πλούσιοι ευγενείς, ευπατρίδες (= από καλούς πατέρες), οι «**άριστοι**», όπως τους αποκαλούσαν, που έως τότε συγκυβερνούσαν, κατά κάποιο τρόπο, με τους βασιλιάδες. Το πολίτευμα, έτσι, μετατράπηκε από μοναρχικό σε αριστοκρατικό.

Ο χρόνος και ο τρόπος της μεταπολίτευσης και η μορφή του νέου πολιτεύματος ποίκιλλαν κατά τόπους. Οι ευγενείς που αντικατέστησαν το βασιλιά στην εξουσία ήταν συνήθως λίγοι (ολιγαρχία). Η **Εκκλησία του δήμου και η Βουλή**, που προϋπήρχαν, διατηρήθηκαν με περιορισμένες και πάλι αρμοδιότητες.

¹ Από την αρχαία γραμματεία την πιο στοχαστική ανάλυση του πολιτικού φαινομένου μας προσφέρει το έργο του Αριστοτέλη «Πολιτικά». Αξίζει να παραθέσουμε ένα σύντομο απόσπασμα από το προοίμιο του έργου: «Παρατηρούμε ότι όλες οι πολιτείες (πολιτικά οργανωμένες κοινωνίες) έχουν συγκροτηθεί προκειμένου να πραγματοποιούν κάποιο αγαθό για τα μέλη τους, γιατί όλοι οι άνθρωποι όλα όσα πράττουν τα πράττουν με κίνητρο αυτή την προσδοκία, περιμένοντας αυτό που νομίζουν ότι είναι το αγαθό γι' αυτούς». Στα παραπάνω διακρίνουμε το βασικό αξίωμα της Πολιτικής Φιλοσοφίας και το βασικό κίνητρο της ανθρωπίνης δράσης.

τες.

Οι εσωτερικές αντιδράσεις στο νέο πολίτευμα δεν άργησαν να φανούν. Οι αναστατώσεις που ακολούθησαν οφείλονταν, κυρίως στο ότι:

- πολλοί ευγενείς που είχαν μείνει εκτός εξουσίας επιδίωκαν τη συμμετοχή τους σ' αυτήν ή την αποκλειστική διαχείριση της,
- πολλοί από αυτούς που δεν ήταν ευγενείς και είχαν αποκτήσει χρήματα ως έμποροι,

πλοιοκτήτες ή βιοτέχνες απαιτούσαν τη συμμετοχή στα κοινά με βάση τον πλούτο

του καθενός, και

- πολλοί από το λαό επιδίωκαν την ανατροπή του ολιγαρχικού πολιτεύματος ή τουλάχιστον την καταγραφή των νόμων, προκειμένου να αποφεύγονται οι αυθαιρεσίες σε βάρος τους.

II. Νομοθέτες, Αισυμνήτες.

Ο κίνδυνος εμφύλιας σύρραξης οδηγούσε συχνά άρχοντες και αρχόμενους σε συμβιβαστικές λύσεις: οι πρώτοι, σε ορισμένες περιπτώσεις, ανέθεταν σε ένα πρόσωπο κοινής αποδοχής (ή σε κάποια ομάδα) την καταγραφή των άγραφων έως τότε κανόνων δικαίου ή και τη θέσπιση νέων νόμων. Ο ανώτατος αυτός άρχοντας, που είχε συνήθως απεριόριστη εξουσία για ένα προκαθορισμένο χρονικό διάστημα ή και ισόβια, ονομαζόταν νομοθέτης ή αισυμνήτης. Ο τελευταίος, σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, ήταν ένας αιρετός τύραννος. Όταν το κριτήριο για να αποκτήσει κάποιος το δικαίωμα του πολίτη οριζόταν με βάση τα εισοδήματά του, τότε το πολίτευμα γινόταν τιμοκρατικό (τίμημα = αποτίμηση του πλούτου). Σε πολλές πόλεις-κράτη ούτε οι γραπτοί νόμοι ούτε η μετατροπή της αριστοκρατίας σε τιμοκρατία έλυσαν τα καίρια προβλήματα: αυτοί που ανήκαν στα ασθενέστερα οικονομικά στρώματα εξακολουθούσαν να υποφέρουν. Έτσι η εσωτερική πάλη συνεχιζόταν με αυξανόμενη ένταση.

III. Τυραννία

Τη λαϊκή δυσαρέσκεια εκμεταλλεύτηκαν σε πολλές πόλεις/κράτη κάποιοι ευγενείς και κατάφεραν «δι' απάτης ή βίας» να αναλάβουν προσωπικά την απόλυτη εξουσία. Οι ίδιοι ονομάστηκαν **τύραννοι** και το καθεστώς που επέβαλαν **τυραννία**. Ο όρος αρχικά δεν είχε καθόλου τη μισητή έννοια που του έδωσαν αργότερα οι Έλληνες και που διατηρήθηκε έως σήμερα. Οι περισσότεροι τύραννοι ήταν αξιωματούχοι του προηγούμενου ολιγαρχικού καθεστώτος που είχαν αποκτήσει κάποια αξιόλογη δύναμη ή ήταν άτομα που είχαν την ικανότητα να εμπνέουν με τα λόγια τους εμπιστοσύνη στους μη προνομιούχους

πολίτες.

Οι τύραννοι ήταν ιδιότροποι και ισχυρογνώμονες, αλλά σε πολλές περιπτώσεις ήταν έξοχοι ηγεμόνες· αυτοί προ πάντων είναι που για πρώτη φορά επεδίωξαν την ισότητα πλούσιου και φτωχού και παράλληλα μόχθησαν για την ανύψωση του πολιτισμού.

Για να διατηρηθούν στην εξουσία, κατά κανόνα, δημιουργούσαν μισθοφορικό στρατό, κολάκευαν με παροχές και έργα το λαό, εξόντωναν τους πολιτικούς τους αντιπάλους και απέφευγαν πολέμους και εξωτερικές περιπλοκές. Παράλληλα φρόντιζαν για την προσωπική τους προβολή και την απόκτηση μεγάλης προσωπικής περιουσίας. Σύμφωνα με τον Αριστοτέλη, κύριο μέλημα τους δεν ήταν το κοινό αλλά το ατομικό τους συμφέρον: *«(ή τυραννίς) πρὸς οὐδέν ἀποβλέπει κοινόν εἰ μὴ τῆς ἰδίας ὠφελείας χάριν»*

Κάτω από τέτοιες συνθήκες η παντοδυναμία των τυράννων δεν ήταν δυνατόν να διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα. Όταν τα τυραννικά καθεστώτα, καταλύονταν, για διάφορους λόγους, το πολίτευμα ή επανερχόταν στην προηγούμενη μορφή του (ολιγαρχία) ή εξελισσόταν προς τη δημοκρατία, (όπως στην περίπτωση της Αθήνας, τέλη του 6ου αρχές του 5ου αι. π.Χ.)

Ουσιαστικά η τυραννίδα έμεινε περιορισμένη στις ιωνικές πόλεις, σ' ένα μέρος των νησιών και στις πνευματικά πιο ανήσυχες πόλεις της κυρίως Ελλάδας.

β. Δημοκρατία

Είναι αδιευκρίνιστο πότε ακριβώς εμφανίστηκε η δημοκρατία στο πολιτικό προσκήνιο των ελληνικών πόλεων-κρατών. Είναι όμως βέβαιο ότι δημοκρατικά στοιχεία υπήρχαν και σε παλαιότερα πολιτεύματα. Στην Αθήνα, για παράδειγμα, μπορεί η δημοκρατία να θεμελιώθηκε ως πολίτευμα από τον Κλεισθένη και να απόκτησε ουσιαστικό περιεχόμενο με την πολιτική πρακτική του Εφιάλτη και του Περικλή, αλλά οι σχετικές διεργασίες είχαν αρχίσει από τα χρόνια του Σόλωνα (αρχές του 6ου αι. π.Χ.). Τότε, κατά τον Αριστοτέλη, έγινε αρχή της δημοκρατίας². Λέγεται, χαρακτηριστικά, ότι: η Αθήνα του 5ου αι. π.Χ. έζησε με τους κοινωνικούς νόμους του Σόλωνα και τους πολιτικούς του Κλεισθένη. Με δεδομένο ότι κύριο συστατικό της δημοκρατίας στον τομέα των ατομικών δικαιωμάτων ήταν το δικαίωμα όλων των πολιτών να είναι ίσοι απέναντι στο νόμο (*ισονομία*), να μιλούν για τα δημόσια ζητήματα και να εκλέ-

² «Σόλωνα δ' ἔνιοι μὲν οἶονται νομοθέτην γενέσθαι σπουδαῖον, ὀλιγαρχίαν τε γὰρ καταλῦσαι... και δημοκρατίαν καταστήσαι τὴν πάτριον...»

(Αριστοτέλης, Πολιτικά, Γ, 1273, Β, 39).

— Δημοκρατία: δήμος + κράτος, κρατέομαι = εξουσιάζω. Το πολίτευμα δηλ στο οποίο την εξουσία ασκεί ο λαός.

γουν άλλους ή να εκλέγονται οι ίδιοι στα δημόσια αξιώματα του κράτους, μπορούμε να μιλήσουμε από τα μέσα κιόλας του 7ου αιώνα π.Χ. για κάποια δημοκρατικά στοιχεία σε κράτη με, κατά βάση, ολιγαρχικά πολιτεύματα, όπως της Κρήτης (*Κρητική Πολιτεία*) και της Σπάρτης³: όλοι οι Σπαρτιάτες πολίτες, για παράδειγμα, είχαν το δικαίωμα να εκλέγονται **έφοροι**. Και οι έφοροι σταδιακά, ως λαϊκοί αντιπρόσωποι, ανέλαβαν την ουσιαστική διοίκηση του κράτους. Αντιθέτως, στη δημοκρατική Αθήνα μόλις το 457/456 π.Χ. επιτράπηκε στους **ζευγίτες** να εκλέγονται άρχοντες και ακόμα αργότερα στους **θήτες***.

Υπήρχε, με άλλα λόγια, μια ποικιλία στον τρόπο και στο χρόνο που κάθε πόλη-κράτος προσέγγιζε τη δημοκρατία, όπως και διαφορετικές απόψεις σχετικά με τη δομή και τη σωστή λειτουργία της⁴.

Δεν πρόκειται να εξετάσουμε πώς λειτούργησαν τα δημοκρατικά πολιτεύματα σε όλη την Ελλάδα, θα αρκεστούμε σε αδρομερή παρουσίαση των βασικών αρχών και οργάνων της αθηναϊκής Δημοκρατίας, για την οποία και περισσότερες πληροφορίες υπάρχουν και η οποία μπορεί να θεωρηθεί ότι ήταν η πιο αντιπροσωπευτική.

1. Κύρια σώματα και φορείς της εξουσίας στο αθηναϊκό πολίτευμα ήταν :

— *Οι εννέα άρχοντες* (βασιλιάς, πολέμαρχος, επώνυμος, 6 θεσμοθέτες) και τα *μέλη του Αρείου Πάγου*⁵, ήταν οι ευγενείς που μετά την πτώση της βασιλείας ανέλαβαν την εξουσία. Ως θεσμός διατηρήθηκαν και κατά την περίοδο του Σόλωνα και της δημοκρατίας αλλά με περιορισμένες δικαιοδοσίες. Ο *Εφιάλτης*, πρώτος, αφαίρεσε τις ουσιαστικότερες αρμοδιότητες από τον Άρειο Πάγο (του άφησε μόνο τις δίκες για φόνο) και τις παραχώρησε στη *Βουλή* ή στην *Εκκλησία του Δήμου*.

— *Βουλή*: τα μέλη της ορίστηκαν από ο Σόλωνα σε 400 (100 από κάθε φυλή)

³ Το πολίτευμα της Σπάρτης αποδιδόταν στο μυθικό νομοθέτη Λυκούργο. Ο Αριστοτέλης υποστηρίζει ότι αυτό δεν ήταν αυθεντικό αλλά μίμηση ανάλογου πολιτεύματος που ίσχυε στην Κρήτη. Ο Πλάτων στους «Νόμους» του ασχολείται με το τελευταίο, δηλαδή την «Κρητική Πολιτεία», την οποία φαίνεται να θαυμάζει περισσότερο απ' όλα τα τότε γνωστά πολιτεύματα.

* *Ζευγίτες* (= όσοι μπορούσαν να συντηρούν ένα ζεύγος βοδιών): τάξη Αθηναίων πολιτών με ετήσιο εισόδημα 200 μέδιμνους (διακοσιομέδιμνοι).

Θήτες: τάξη Αθηναίων πολιτών με ετήσιο εισόδημα λιγότερο από 150 μεδίμνους.

⁴ Μέσα στα πλαίσια του ολιγαρχικού πολιτεύματος της Σπάρτης λειτουργούσε μια μορφή έμμεσης (αντιπροσωπευτικής) *δημοκρατίας* (ο λαός διοικούσε μέσω των *εφόρων* που εξέλεγε), ενώ στην Αθήνα εφαρμόστηκε η *άμεση δημοκρατία* (την εξουσία ασκούσε ο λαός άμεσα με συνέλευση) και οι άλλοι Έλληνες ακολουθούσαν τον ένα ή τον άλλο δρόμο.

⁵ *Βουλή και Εκκλησία του δήμου*

υπάρχουν σε όλα τα πολιτειακά συστήματα και ο ρόλος τους στη διακυβέρνηση του κράτους και η κοινωνική προέλευση των μελών τους προσδιορίζεται και προσδιορίζει το χαρακτήρα του καθεστώτος [Αννα Ραμού - Χαψιάδη, *Από τη φυλετική κοινωνία στην πολιτική. Πολιτειακή εξέλιξη της Αθήνας*. (Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Εκδόσεις Καρδαμίτσα), σ. 124].

και ανέλαβαν το καθήκον να ετοιμάζουν όσα έπρεπε να συζητηθούν στην Εκκλησία του δήμου. Ο Κλεισθένης, αφού χώρισε την Αττική σε 10 φυλές, ανέβασε τα μέλη της βουλής στα 500 (50 από κάθε φυλή). Οι βουλευτές κάθε φυλής διοικούσαν το κράτος για 36 μέρες το χρόνο. Το διάστημα αυτό οι βουλευτές λέγονταν **πρυτάνεις** και η βουλή πρυτανεύουσα. Ο πρόεδρος (**επιστάτης**) των πρυτάνεων, δηλαδή ο ανώτατος άρχοντας του κράτους, άλλαζε καθημερινά. Δικαίωμα να κληρωθούν βουλευτές είχαν όλοι οι Αθηναίοι πολίτες που ήταν πάνω από 30 χρόνων. Κατά συνέπεια, και ο πιο ασήμαντος είχε την πιθανότητα να γίνει έστω και για μία μέρα αρχηγός του κράτους. Στα χρόνια του Περικλή οι πιο φτωχοί από τους πρυτάνεις κατά τις 36 μέρες της εξουσίας τους τρέφονταν από το κράτος, για να μπορούν όλοι να συμμετέχουν ενεργώς στην πολιτική ζωή.

Εκκλησία του δήμου: Ο Σόλων όρισε να συμμετέχουν σ' αυτήν όλοι οι Αθηναίοι πολίτες που είχαν συμπληρώσει το 20ο έτος της ηλικίας τους. Τα μέλη της αποφάσιζαν, ύστερα από συζήτηση, για όλα τα θέματα που πρότειναν οι βουλευτές. Ο Κλεισθένης και ο Περικλής όχι μόνο διατήρησαν την Εκκλησία του δήμου, αλλά και την ενίσχυσαν με νέες δικαιοδοσίες. Ο όρος «εκκλησία» σημαίνει το σύνολο των «εκκληήτων», δηλαδή αυτών που φωνάχτηκαν έξω από τα σπίτια τους. Συνεδριάζε τακτικά τέσσερις φορές σε κάθε πρυτανεία, δηλαδή κάθε εννέα μέρες, και αποτελούσε την έκφραση της λαϊκής θέλησης, της λαϊκής κυριαρχίας: Ψήφιζε νόμους και αποφάσιζε για τον πόλεμο, για την εξωτερική πολιτική, για θέματα διατροφής κ.ά. Η ψηφοφορία γινόταν με ανάταση του χεριού ή με βότσαλα, όστρακα, κουκιά. Καθώς όλες οι σημαντικές αποφάσεις παίρνονταν στην εκκλησία, η δραστηριότητα της δημόσιας αρχής περιοριζόταν ουσιαστικά στην επεξεργασία και εκτέλεση των λαϊκών αποφάσεων. Η αρχή ότι δεν κυβερνούσε ο λαός αλλά οι νόμοι ήταν από όλους δεκτή. Όταν όμως οι λαϊκές αποφάσεις υπερέβαιναν την αρχή αυτή, η δημοκρατία έπαυε να λειτουργεί. Είναι γεγονός ότι πολλές φορές ο «δήμος» μετατρέποταν σε ανεύθυνο και φανατισμένο πλήθος, που αγόταν και φερόταν απ' τις ρητορείες και τα στρεψόδικα επιχειρήματα των δημαγωγών, καθώς και από τις διαθέσεις της στιγμής.

Είχε δίκαιο ο Πλάτων όταν λέει ότι κάθε πόλις όπου τα δικαστήρια δεν λειτουργούν σωστά και οι νόμοι δεν τηρούνται καταντάει «άπολις».

Ηλιαία (αλίζω = συγκεντρώνω): Ήταν το λαϊκό δικαστήριο που αντικατέστησε σταδιακά σε θέματα απονομής δικαιοσύνης τον Άρειο Πάγο. Πρώτος το θέσπισε ο Σόλων. Τα μέλη του εκλέγονταν με κλήρο, ήταν 6.000 (τα 1.000 αναπληρωματικά) και συνεδριάζαν κατά τμήματα, αλλά σποραδικά σε απαρτία. Τα χρόνια της δημοκρατίας απέκτησε μεγάλη δύναμη. Ήταν ένα δικαστήριο ενόρκων χωρίς δικαστή, γιατί ο άρχοντας που προέδρευε ούτε τους νόμους γνώριζε να ερμηνεύει - αλλά και να γνώριζε δεν είχε το δικαίωμα - ούτε τη διαδικασία να διευθύνει. Κάθε απόφαση δηλαδή της Ηλιαίας ήταν και μια νεότερη διαπίστωση ή εκδοχή της «γενικής έννοιας του δικαίου». Επειδή η από-

φαση έβγαινε από τον ανώτατο κυρίαρχο, δηλαδή από το λαό, ήταν αμετάκλητη και έπρεπε να εκτελεστεί αμέσως. Εύκολα μπορεί να φανταστεί κανείς πόσο μεροληπτική μπορεί να ήταν. Ο Αριστοφάνης στις «Σφήκες» του καυτηρίασε τους ηλιαστές⁶.

Οι δέκα στρατηγοί ήταν οι μόνοι άρχοντες που δεν κληρώνονταν, αλλά εκλέγονταν (ήταν αιρετοί) κάθε χρόνο. Το γεγονός αυτό τους έδινε αυξημένο κύρος και δύναμη. Ο ίδιος ο Περικλής εκλέχτηκε 15 φορές συνέχεια και από τη θέση αυτή κυβερνούσε ουσιαστικά μόνος (ενός ανδρός αρχή) του την Αθήνα.

2. Αρκετά ήταν τα μέτρα προστασίας των πολιτών και του πολιτεύματος που, κατά καιρούς, νομοθετήθηκαν:

Οστρακισμός: Οι Αθηναίοι είχαν το δικαίωμα να εξορίζουν για δέκα χρόνια, ύστερα από ψηφοφορία, όποιον θεωρούσαν επικίνδυνο για τη δημοκρατία*.

Γραφή παρανόμων: κάθε πολίτης είχε το δικαίωμα να μηνύσει αυτόν που έφερνε στην εκκλησία του δήμου πρόταση για λήψη μέτρων που έρχονταν σε σύγκρουση με τους ισχύοντες νόμους.

Η καθιέρωση μισθού για όσους αναλάμβαναν δημόσια αξιώματα (βουλευτές, ηλιαστές κ.ά.) έδινε τη δυνατότητα και στους πιο φτωχούς να συμμετέχουν ενεργά στα κοινά. Τελικά μόνο οι στρατηγοί και οι άλλοι «αξιωματικοί» του στρατού δεν πληρώνονταν στα χρόνια του Περικλή. Τον 4ο αιώνα π.Χ. ο μισθός επεκτάθηκε και σε όσους έπαιρναν μέρος στην εκκλησία του δήμου ή σε θρησκευτικές γιορτές.

Τα θεωρικά (δωρεάν εισιτήρια για το θέατρο) έδιναν στους φτωχούς πολίτες τη δυνατότητα να παρακολουθούν θέατρο, που πρόσφερε ψυχαγωγία και παιδεία.

Τέλος, με τις **λειτουργίες** το δημοκρατικό πολίτευμα προσπαθούσε να μην επιμερίζεται στο σύνολο των πολιτών το κόστος των έργων που θεωρούσε αναγκαία, αλλά να επιβαρύνει αποκλειστικά τους πλούσιους. Η υποχρέωση του πολίτη να αναλάβει μια λειτουργία άρχιζε ήδη από την παρουσία των τριών ταλάντων.

Οι λειτουργίες διακρίνονταν σε **τακτικές: χορηγία, γυμνασιαρχία, εστίαση, αρχιθεωρία, λαμπαδηδρομία, ιπποτροφία** (= έξοδα για συντήρηση πολεμικού ίππου) κ.ά., και σε **έκτακτες: τριηραρχία, προεισφορά** (= προκαταβολή για

⁶ «— θα κάνεις αυτά που γίνονται και εκεί. Όταν μια δουλίσσα κρυφανοίξει την πόρτα, θα της βάζεις πρόστιμο μόνο μία δραχμή. Τι άλλο και εκεί θα έκανες κάθε φορά; Μα θα είναι πιο καλά εδώ. Να, σαν είναι λιακάδα, θα λιάζεσαι σαν Ηλιαστής στον ήλιο. Χιονίζει: καθισμένος πλάι στο τζάκι. Βρέχει: θα μπαίνεις μέσα. Κι αν ξυπνήσεις μεσημέρι, κανένας θεσμοθέτης δε θα σου κλείσει την καγκελόπορτα». (Αριστοφάνης, **Σφήκες**, 767-775).

* Κατά τον Αριστοτέλη (Αθηναίων Πολιτεία, 22) ο σχετικός νόμος ψηφίστηκε το 508/507, αλλά εφαρμόστηκε μόλις το 487. Ονομάστηκε οστρακισμός, γιατί οι Αθηναίοι έγραφαν πάνω σε ένα όστρακο το όνομα εκείνου που έκριναν ότι πρέπει να «εξοριστεί. Ο Αριστείδης, ο Θεμιστοκλής, ο Κίμων κ.ά. υπήρξαν θύματα του.

αντιμετώπιση έκτακτων πολεμικών αναγκών) κ.ά. Στη χορηγία, δηλαδή τη συγκρότηση, πληρωμή και εξάσκηση του χορού μιας τραγωδίας ή κωμωδίας, ο χορηγός αναλάμβανε τα σχετικά έξοδα. Ο γυμνασίαρχος είχε την υποχρέωση να χρηματοδοτεί κάθε λογής αθλητικές εκδηλώσεις, ιδιαίτερα τη φαντασμαγορική λαμπαδηδρομία.

Αν η πολιτεία ανέθετε σε κάποιον μια λειτουργία κι αυτός έβρισκε πως θα ταίριαζε καλύτερα σ' έναν άλλο, μπορούσε να ζητήσει δημόσια επανεξέταση της περίπτωσης και, αν κατόρθωνε να αποδείξει τον ισχυρισμό του, απαλλάσσόταν από την υποχρέωση. Ο άλλος μπορούσε ν' αντισταθεί κάνοντας την πρόταση ν' αλλάξει την περιουσία του μ' εκείνη του ενάγοντος: και για τις δύο πλευρές επρόκειτο για μια πολύ δύσκολη κατάσταση, που έτσι κι αλλιώς κατέληγε στην ανάθεση της λειτουργίας σε κάποιον. Αυτό ονομαζόταν *αντίδοσις*. Κάτι άλλο πάλι ήταν η *επίδοσις*, η εθελοντική εισφορά «για τη σωτηρία του κράτους», την οποία καλούνταν να αναλάβει ένας πολίτης έπειτα από λαϊκή απόφαση, με δέλεαρ μελλοντικές τιμές.

Ό,τι κι αν προσάψει κανείς στην Αθηναϊκή δημοκρατία, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελούσε το υπόστρωμα για την ανάπτυξη του Ελληνικού πνεύματος.

Το πολίτευμα αυτό στηριζόταν σε *τρεις βασικές αρχές*:

ισονομία, δηλαδή ισότητα όλων μπροστά στο νόμο,

ισοτιμία, δηλαδή το δικαίωμα όλων των πολιτών να κατέχουν τιμητικές θέσεις, και

ισηγορία, δηλαδή την πλήρη ελευθερία του λόγου.

7. Θρησκεία

Η αρχαία Ελληνική θρησκεία έχει, πολύ εύστοχα, αποκληθεί «μια πτυχή της ιδιοσυγκρασίας του Ελληνικού λαού». Διέφερε σημαντικά από τις αρχαιότερες δοξασίες και κυρίως τον Ιουδαϊσμό, διότι δεν αποτελούνταν από μια σειρά ηθικών κανόνων που όφειλε να ακολουθεί ο πιστός. Η θρησκευτικότητα των Αρχαίων εκφραζόταν κατά κύριο λόγο μέσα από την τέχνη, που ετίθετο στην υπηρεσία του θρησκευτικού αισθήματος των πιστών. Η πλαστική, η αρχιτεκτονική, η ζωγραφική αλλά και η ποίηση εξυπηρετούσαν, σχεδόν αποκλειστικά, την θρησκεία ευρισκόμενες όμως και σε μια διαλεκτική σχέση με τον εαυτό τους, δηλαδή μια αυτόνομη εξέλιξη, ανεξάρτητη από την σχέση τους με την θρησκεία. Το γεγονός ότι οι Έλληνες εξέφραζαν την θρησκευτικότητα τους σχεδόν σε κάθε δραστηριότητα της ζωής τους, τους παρουσίαζε ως τους ευσεβέστερους ανάμεσα στους συγχρόνους τους λαούς. Φαίνεται, όμως, ότι οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν την θρησκεία ως πρόφαση για να δημιουργήσουν τέχνη, πράγμα δείχνει και το ανώτατο πνευματικό στάδιο διαλεκτικής, εκούσιο ή ακούσιο, στο οποίο έφθασε ο Ελληνικός Πολιτισμός.

Η ελληνική θρησκεία, αν και εκφράζεται ουσιαστικά με εκδηλώσεις λατρείας, δηλαδή με συλλογικούς, κατά κανόνα, θεσμούς, δεν περιορίζεται μόνο σ' αυτές τις τελετουργίες, όπως δεν περιορίζεται στο λαμπρό διάκοσμο των μύθων. Δεν θα ξυπνούσε για αιώνες τη θερμή πίστη σε άτομα και λαούς, αν δεν είχε μιλήσει βαθιά στην ψυχή τους. Πέρα από την ευσέβεια της πόλης προς τους θεούς της, πέρα από την απλή ανταλλαγή υπηρεσιών μεταξύ του πιστού και της θεότητας, οπου ή δωρεά έχει σκοπό να κερδίσει τη θεϊκή εύνοια, ο Έλληνας βρισκόταν σε καθημερινή συνάφεια με τα ιερά πράγματα. Όσο μπορούμε να την προσδιορίσουμε μέσα από τα στοιχεία που την αποκαλύπτουν, αυτή η συνάφεια δεν πήρε τη μορφή μιας μυστικιστικής έξαρσης: πρόκειται μάλλον για τη συνειδητοποίηση ότι οι θεοί υπάρχουν, ότι μας είναι οικείοι τόσο ως προς τα αισθήματά τους όσο και από τη μορφή τους, και ότι ενδιαφέρονται δυναμικά για την τύχη των θνητών. Οι σχέσεις μεταξύ των Ελλήνων και της θεότητας αποκτούν έτσι έναν χαρακτήρα προσωπικό. Ο θεός, όπως και ο πιστός, είναι ένα άτομο: ζητούν την προστασία του με εμπιστοσύνη και συμπάθεια, και όχι μόνο με σεβασμό και φόβο. Οι δεσμοί που αναπτύσσονται από τον ένα στον άλλο αποκτούν συχνά ένα είδος συννενοχής. Τέτοια είναι η συμπεριφορά της Αθηνάς προς τον Διομήδη στην *Ιλιάδα* ή προς τον Οδυσσέα στην *Οδύσσεια*. Η βοήθεια που τους δίνει περιέχει στοργή και οι συμβουλές της γίνονται ανθρώπινες μ' ένα χαμόγελο. Ότι κι αν έχουν γράψει, η θεία μεγαλοπρέπεια δεν χάνει τίποτε από αυτήν την τόσο άμεση επικοινωνία με τους ανθρώπους: ο θνητός, που αισθάνεται ότι είναι αντικείμενο τόσης εύνοιας, δεν θα τολμούσε να κάνει κάτι κακό χωρίς να εκτεθεί στη χειρότερη τιμωρία. Ξέρει ότι οι θεοί ανήκουν σε ένα διαφορετικό είδος από το δικό μας και είναι δυνατότεροι από μας. Δεν απορεί όμως που τους συναντά κοντά του.

Έτσι δημιουργήθηκε ο ανθρωπομορφισμός, βασικό στοιχείο της θρησκείας των Ελλήνων. Οι Έλληνες αισθάνονταν ιδιαίτερα οικείους του θεούς, που μέσα στην ατέλειωτη ποικιλία τους φανερώνονταν παντού, τόσο στις δυνάμεις της φύσης όσο και στην κοινωνική ζωή. Το ημερολόγιό τους ήταν ουσιαστικά ένα ημερολόγιο των θρησκευτικών εορτών, που η τακτική τους τέλεση εκφράζει και την ανακύκλωση των εποχών. Για τους Έλληνες το υλικό και πνευματικό σύμπαν ήταν διαποτισμένο με την έννοια του ιερού.

Εκτός απ' τους μεγάλους θεούς, γνωστούς στο πανελλήνιο, υπάρχει μια πληθώρα μικρότερων θεών, που ανήκουν σ' ένα τόπο και των οποίων η φήμη δεν ξεπερνά τα σύνορα της επαρχίας. Ανάμεσα σ' αυτούς οι ήρωες αποτελούν μια μεγάλη και πρωτότυπη κατηγορία.

Υπήρχε όμως κι άλλος τρόπος για να πλουτίσουν αυτό το ήδη πλούσιο πάνθεον: η θεοποίηση των αλληγοριών. Οι Έλληνες, στενά δεμένοι με τη γλώσσα και ικανοί να συλλαμβάνουν αφηρημένες έννοιες, μπορούσαν εύκολα να τις προσωποποιήσουν μετατρέποντας τις λέξεις σε κύρια ονόματα. Στον όμηρο πρωτοεμφανίζονται θείες μορφές αυτού του είδους, όπως οι *Μοίρες* ή η *Ερις*. Ξέρουμε, επίσης, ποια θέση κατέχουν στο έργο του Ησιόδου η *Δίκη* ή η *Μνημοσύνη*. Η προδιάθεση να θεοποιούν τις αφηρημένες έννοιες κορυφώθηκε στην κλασική εποχή τόσο ώστε να κτίσουν ναούς στη *Θέμιδα*, στη *Νέμεση*, καθώς και βωμούς στην *Ειρήνη* και στο γιο της *Πλούτο*.

Τέλος, ο πολυθεϊσμός αυτός, που θα ήταν λάθος να προσπαθούμε να προσδιορίσουμε τα πολλαπλά στοιχεία του με υπερβολική λογική αυστηρότητα, περιλαμβάνει, εκτός από τους παραδοσιακούς θεούς, τους ήρωες, τις αλληγορίες και τους ξένους θεούς, εκείνο που οι Έλληνες αποκαλούσαν *δαίμονες*. Δεν υπάρχει θρησκευτικός ορός λιγότερο ακριβής από αυτόν. Η λέξη *δαίμων* αποδίδεται σ' έναν θεό και συχνά βρίσκεται, τόσο στους μεταγενέστερους συγγραφείς όσο και στον Όμηρο, σαν ισότιμη με τη λέξη *θεός*, ιδίως όταν υπονοεί μια γενική ή συλλογική έννοια της θεότητας. Χρησιμεύει επίσης για να υποδείξει υπερφυσικά οντά που διαφέρουν λίγο και είναι κάπως κατώτερα από τους μεγάλους παραδοσιακούς θεούς: ο Ησίοδος χαρακτηρίζει έτσι τους ανθρώπους της χρυσής εποχής- αλλού χαρακτηρίζουν έτσι τους θεοποιημένους νεκρούς, κι υπάρχει ακόμη ο *Αγαθός Δαίμων*, ο καλός δαίμων του σπιτιού, πού τον παριστάνουν συχνά με τη μορφή ενός φιδιού. Έτσι προσφέρεται ένα μεγάλο πεδίο για τη δημιουργική φαντασία σχετικά με τη θρησκευτική πίστη. Παράλληλα, και εκτός από τις παραδοσιακές λατρείες με τα σταθερά τελετουργικά θεμέλια, ο θεϊκός κόσμος δέχεται όλων των ειδών τις προσωπικές λατρείες, υπό τον ορό ότι δεν πρόκειται να διαταράξουν τις βάσεις της κοινωνίας.

Μια θρησκευτική πίστη που δεχόταν τόσο εύκολα τις νέες μορφές του θείου, δεν θα φερόταν εχθρικά στις ξένες θεότητες, εκτός κι αν η παρουσία τους γινόταν επικίνδυνη για τους θεσμούς του κράτους. Πράγματι, οι Έλληνες, σε όλη τη διάρκεια της μακράς ιστορίας τους, δέχθηκαν πάντοτε τους καινούργ-

γίους θεούς, από τα πρώτα χρόνια ύπαρξής τους ως την εγκαθίδρυση του χριστιανισμού. Στην αρχαϊκή και την κλασική εποχή, όμως, οι υιοθεσίες αυτές συγχωνεύονταν με τους συνηθισμένους τρόπους της ελληνικής θρησκευτικής σκέψης. Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της σκέψης είναι η τρομερή της ευκολία να ξαναβρίσκει το γνωστό μέσα στο άγνωστο, να αναγνωρίζει το συνηθισμένο μέσα στο εξωτικό στοιχείο. Κανείς δεν εκφράζει καθαρότερα αυτή την τάση από τον ιστορικό Ηρόδοτο, όταν εξετάζει με καλοπροαίρετη περιέργεια τις θρησκευτικές συνήθειες των βαρβάρων.

Στους θεούς, που οι περισσότεροι έφεραν το οριστικό τους όνομα από τη μυκηναϊκή εποχή, ο Έλληνας προσέφερε τελετές, σύμφωνα με τις παραδόσεις πού ήδη αναφέρουν τα ομηρικά έπη. Οι λατρευτικοί θεσμοί είναι πολύ περίπλοκοι στις λεπτομέρειες τους: διαφέρουν ως προς τους τόπους και τις θεότητες. Μπορούμε να διακρίνουμε τις βασικές πράξεις της λατρείας, πού, παρά τη διαφορά που τους επιβάλλουν οι περιστάσεις, μερικά κοινά χαρακτηριστικά τους είναι κοινά: είναι η προσευχή, η προσφορά, η θυσία, οι δημόσιες εορτές, οι αγώνες, θα τους μελετήσουμε διαδοχικά. Πρέπει να εξηγήσουμε εκ των προτέρων την έννοια της τελετουργικής αγνότητας, πού παρεμβάλλεται σε όλες αυτές τις πράξεις ως πρωταρχικός και απαραίτητος όρος. Η έννοια αυτή είναι συνδεδεμένη με τις έννοιες του ιερού και του ανίερου. Αν ορισμένοι χώροι ή πράξεις θεωρούνται ιεροί, καταλαβαίνουμε ότι για να φθάσει κανείς σ' αυτούς ή για να επιτελέσει τις πράξεις πρέπει να πληροί ορισμένες απαιτήσεις πού αποδεικνύουν τον σεβασμό του προς όλα αυτά: απαιτήσεις καθαριότητας, κοσμιότητας στην ενδυμασία, συμπεριφοράς. Όποιος αγνοεί αυτές τις προδιαγραφές είναι ακάθαρτος: δεν έχει, δηλαδή, εξαφανίσει το ρύπο πού τον καθιστά ακατάλληλο να πλησιάσει τους θεούς. Κατ' αρχήν πρόκειται για υλικό ρύπο: ή έννοια του ηθικού ρύπου, πού επίσης παρεμβάλλεται, πρέπει να εμφανισθηκε αργότερα. Γι' αυτό πριν από Οποιαδήποτε Ιερή πράξη, πρέπει να πάρει κανείς μέτρα καθαριότητας. Όταν, στην ραψωδία Π της *Ιλιάδας*, ο Αχιλλέας προσεύχεται στον Δία, διαλέγει μιαν ακριβή κούπα, την εξαγνίζει με θειάφι, την πλένει με άφθονο νερά, υστέρα πλένει τα χέρια του πριν να κάνει τη σπονδή και να πει την προσευχή του. Το ίδιο συμβαίνει όταν ο Τηλέμαχος, στην ραψωδία Β της *Οδύσσειας*, κάνει προσευχή στην Αθηνά: καθώς βρίσκεται στην ακτή, πλένει τα χέρια του στη θάλασσα πριν να προσευχηθεί. Όταν οι αρχηγοί των Αχαιών, στην ραψωδία Γ της *Ιλιάδας*, ετοιμάζονται να πουν όρκους τους οποίους θα ακολουθήσουν προσευχές και θυσίες, οι κήρυκες πού τους παραστέκονται τους χύνουν πρώτα νερά στα χέρια. Αυτό πού μας δείχνει ο Όμηρος σαν πρακτική, ο Ησίοδος το μετατρέπει σε αρχή μέσα στα *Έργα και Ημέραι*: «Την αυγή δεν πρέπει ποτέ να κάνεις σπονδές με μαύρο κρασί στο Δία η στους άλλους θεούς χωρίς να έχεις πλύνει τα χέρια σου: γιατί τότε δεν σε ακούν και διώχνουν με αηδία τις προσευχές σου». Η συνήθεια αυτών των θεσμικών καθαρμών διατηρείται σε όλη την κλασική εποχή: γι' αυτό υπάρχει στην πόρτα των ιερών μια λεκάνη με νερό καθαρού στη διάθεση των επισκεπτών.

Από τα μιάσματα, το βαρύτερο είναι το χυμένο αίμα: όταν η μητέρα του Έκτορα, η Εκάβη, τον καλεί να κάνει σπονδή στον Δία, ο Έκτωρ, που έχει προσωρινά αποσυρθεί από τη μάχη, απαντάει ότι δεν μπορεί να κάνει ούτε σπονδή ούτε προσευχή γιατί είναι λερωμένος με αίμα (*Ιλιάδα*, Z 264-268). Το ίδιο και ο Οδυσσέας, υστέρα από τη σφαγή των μνηστήρων, εξαγνίζει το παλάτι του καίγοντας θειάφι (*Όδύσσεια*, χ 493-494). Με αυτή την αρχαία προκατάληψη συνδέονται οι σχετικές προδιαγραφές για τον εξαγνισμό ενός φονιά, όπως το μαθαίνουμε μέσα από πολλά κείμενα. Δεν έχει σημασία αν σκότωσε από λάθος, αφού κι εκείνος πού σκότωσε χωρίς προμελέτη πρέπει να υποβληθεί στις ίδιες τελετουργικές διαδικασίες με το φονιά: το γεγονός ότι έχυσε αίμα προκάλεσε το μιάσμα, ακόμα και αν ή πράξη του είχε νόμιμες αιτίες ή δικαιολογίες. Το μιάσμα αυτό πρέπει να εξαλειφθεί για να μην κολλήσει εκείνος πού θα έρθει σε επαφή με τον μιαρό. Γι' αυτό ο φονιάς εξορίζεται από την πόλη, ώσπου να καθαρθεί. Η ζωγραφική των αγγείων δείχνει τον εξαγνισμό του Ορέστη, φονέα της μητέρας του, πού ραντίζεται με το αίμα ενός μικρού χοίρου. Αυτός ο αρκετά διαδεδομένος θεσμός ενοχλούσε τον φιλόσοφο Ηράκλειτο, πού έκανε την παρατήρηση: «Είναι μάταιο να εξαγνίζονται με αίμα οι μiasμένοι από έναν φόνο: αυτός πού περπάτησε μέσα στη λάσπη ξεπλένεται με λάσπη!». Οι ιεροί νόμοι της Κυρήνης, των οποίων το κείμενο διατηρήθηκε σε μια επιγραφή του 4ου αιώνα π.Χ., καθορίζουν με λεπτομέρειες πώς πρέπει να συμπεριφερθούν σ' έναν ικέτη που, αν και είναι ένοχος για φόνο, κάνει έκκληση να γίνει δεκτός από την πόλη. Παρατηρούμε εδώ, ότι πρέπει να πάρουν αυστηρές προφυλάξεις για να αποφύγουν Οποιαδήποτε επαφή ανάμεσα στους πολίτες και τον ξένο, πού είναι ακόμη μιαρός.

Όπως το αίμα, ο θάνατος είναι, επίσης, αιτία μιάσματος. Ο Πανσανίας μας πληροφορεί ότι, στη Μεσσηνία της Πελοποννήσου, υπήρχε καθιερωμένος κανόνας ότι ένας Ιερέας ή μια Ιέρεια, των οποίων το παιδί πέθαινε, όφειλαν να παραιτηθούν από το ιερατικό τους αξίωμα: ένα τόσο στενό οικογενειακό πένθος γινόταν αιτία μιάσματος που καθιστούσε ακατάλληλο τον ιερέα να υπηρετήσει τους θεούς.

Απαγορευόταν, επίσης, να θάψουν τους νεκρούς στο εσωτερικό των ιερών χώρων (εκτός βέβαια από τους ήρωες).

Ο ίδιος κανόνας ίσχυε και για τις γυναίκες σε ώρα τοκετού. Ο τοκετός, εξαιτίας του αίματος, ήταν αιτία μιάσματος.

Έτσι, για να μπορεί κανείς να λάβει μέρος στις θρησκευτικές τελετές οφείλει να είναι καθαρός από οποιαδήποτε επαφή με τα φοβερά μυστήρια της γέννησης και του θανάτου.

Η προσευχή αποτελεί στοιχειώδη θρησκευτική πράξη με την οποία ο πιστός έρχεται σε άμεση επικοινωνία με ένα θεό. Είναι προφορική και με δυνατή φωνή. Η ελληνική αρχαιότητα δεν γνώρισε ποτέ τη σιωπηλή προσευχή, στοιχείο αποκαλυπτικό του κοινωνικού χαρακτήρα της θρησκευτικής της συμπεριφοράς. Σκοπός της δεν είναι να εξαναγκάσει τη θεία θέληση, αλλά να ακου-

στεί από τον θεό, όπως ακούγεται από έναν θνητό. Γι' αυτό πρέπει να περιέχει ένα νόημα. Η απλή επίκληση ενός θεού ονομαστικά είναι προσευχή, πράξη σεβασμού προς αυτόν και έχει την αξία ενός χαιρετισμού. Εκτός από την επίκληση, η προσευχή περιέχει κι ένα αίτημα προς τον θεό.

Μετά την προσευχή ακολουθεί η προσφορά, αλλά η πράξη αυτή δεν έχει την έννοια της συναλλαγής. Υπήρχαν προσφορές ευκαιριακές, αλλά και αυτές που προέβλεπε το έθιμο: σπονδές, πολύτιμα αντικείμενα, αναθήματα, το δέκατο από οποιοδήποτε κέρδος που ξεπερνούσε το συνηθισμένο, λάφυρα, μνημεία.

Βασικό στοιχείο κάθε τελετής ήταν η θυσία, και πρέπει να τονιστεί ο τοπικός χαρακτήρας που είχαν οι λατρείες. Επειδή η πρακτική της θυσίας ήταν περίπλοκη, κατέφευγαν στην επέμβαση των ειδικών – ιερέων – που παρακολουθούσαν τις τελετουργίες. Το λειτούργημα του ιερέα είναι ανάλογο με αυτό του άρχοντα. Έχει κύρος που του εξασφαλίζει τιμητικές θέσεις στις δημόσιες τελετές και απολαμβάνει ειδικά προνόμια. Κατά τα άλλα, οι ιερείς είναι πολίτες όπως όλοι και δεν αποτελούν ιερατική κάστα. Η ιερατική τους θητεία έχει ορισμένη διάρκεια και η ιδιότητά τους αυτή είναι στενά συνδεδεμένη με την ιδιότητα του πολίτη. Οι Έλληνες διόριζαν και χρησιμοποιούσαν τους ιερείς τους με διαφορετικό τρόπο από ό,τι προγενέστεροι λαοί. Οι ιερείς και οι ιέρειες υπηρετούσαν στα διάφορα ιερά και στους ναούς εκτελώντας μια συγκεκριμένη υπηρεσία προς ορισμένο θεό σε καθορισμένο ναό. Ο ιερέας ή η ιέρεια δεν έμεναν στον ναό αλλά έπρεπε να βρίσκονται εκεί όταν απαιτούνταν. Στον ναό ή στο ιερό υπηρετούσαν και διάφοροι αξιωματούχοι, όπως ο νεωκόρος και οι ιεροποιοί, που ασχολούνταν με την αγορά των ζώων και την φροντίδα των οργάνων την θυσίας, και οι ιεροταμίαι που ήταν υπεύθυνοι για τα οικονομικά. Η ιερότητα ήταν κληρονομική αλλά ιερείς διορίζονταν και από τον δήμο για ένα έτος ή περισσότερο ή και εφ' όρου ζωής. Στις ιδιωτικές θυσίες ο αρχηγός της οικογένειας εκτελούσε χρέη ιερέως. Η θέση του ιερέα ήταν τιμητική και εκείνος έπρεπε να έχει συγκεκριμένο παρουσιαστικό: τα μαλλιά του ήταν μακριά, φορούσε κεφαλόδεσμο, στεφάνι, ενδύματα με χρώμα λευκό ή πορφυρό, ειδική ταινία στον καρπό και κρατούσε ειδικό σκήπτρο.

Η πλειονότητα των Ελλήνων συμμετείχε συνειδητά στις επίσημες θρησκευτικές εορτές των κλασικών χρόνων, οι οποίες διεξάγονταν σε διαφορές τοποθεσίες ανά τον ελλαδικό χώρο. Στην Αττική, οι σημαντικότερες εορτές ήταν τα *Παναθήναια*, τα *Διονύσια*, τα *Ανθεστήρια*, τα *Λήναια*, τα *Αρρηφόρια*, τα *Διάσια*, τα *Διπόλια*, τα *Θαργήλια*, τα *Πυανόμια* και τα *Πλυντήρια*.

Τα *Παναθήναια* ήταν η σημαντικότερη θρησκευτική γιορτή των Αθηναίων προς τιμήν της πολιούχου θεάς Αθηνάς. Εκτός από τα ετήσια Παναθήναια, που εορτάζονταν στο τέλος Ιουλίου, το τρίτο έτος κάθε Ολυμπιάδας και στην θέση των ετησίων Παναθηναίων οι Αθηναίοι γιόρταζαν τα Μεγάλα Παναθήναια, διαρκείας τεσσάρων ημερών. Την νύχτα της παραμονής της τελέσεως της γιορτής γινόταν η παννυχίς, με χορούς παρθένων και με λαμπαδηφορία, δηλαδή αγώνα δρόμου με αναμμένους δαυλούς. Οι νικητές ελάμβαναν

σε όλους τους αγώνες της εορτής ως έπαθλο παναθηναϊκό αμφορέα, γεμάτο με λάδι από τις ιερές ελιές της Αθήνας (μορίας) καθώς και κλάδους ελιάς από τα ίδια δένδρα. Με την ανατολή του ηλίου άρχιζε η μεγάλη πομπή των Παναθηναίων, που ξεκινούσε από το Δίπολο στον Κεραμικό και κατέληγε στην Ακρόπολη, καλύπτοντας μια διαδρομή 1.050 μ. Οι συμμετέχοντες στην πομπή μετέφεραν, τα πρώτα χρόνια στον παλαιό ναό της Αθηνάς στην Ακρόπολη και, αργότερα, μετά την οικοδόμησή του, στον Παρθενώνα, τις προσφορές προς την θεά και κυρίως τον ιερό πέπλο, ένα τετράγωνο ύφασμα που το είχαν υφάνει οι κόρες των επιφανέστερων αθηναϊκών οικογενειών. Ο πέπλος είχε το χρώμα κρόκου αυγού (υποκίτρινος) και έφερε κεντημένες σκηνές από την μυθολογική γιγαντομαχία στην οποία είχε διακριθεί η Αθηνά. Ο πέπλος τοποθετούνταν σε σχήμα Ι στην θέση του ιστίου τροχοφόρου πλοίου, που αποτελούσε το κέντρο της πομπής, και περιστοιχιζόταν από κόρες που μετέφεραν σε κονίστρα πάνω στο κεφάλι τους τις προσφορές για την θεά. Στην πομπή μετείχαν ακόμη ηλικιωμένοι ευγενείς, με κλάδους ελιάς στο χέρι, έφιπποι νέοι, μέτοικοι, αντιπρόσωποι φιλικών ή συμμαχικών προς τους Αθηναίους Πόλεων αλλά και πολλές αγελάδες και πρόβατα για τις θυσίες στους βωμούς της θεάς στην Ακρόπολη. Μετά το πέρας των θυσιών, το κρέας των ζώων καταναλωνόταν από τον λαό, ο οποίος ευχόταν μια καλή γεωργική χρονιά για την Πόλη των Αθηνών.

Άλλη γιορτή που διεξαγόταν στην Αθήνα ήταν τα **Διονύσια**. Στην πραγματικότητα ήταν δύο γιορτές: τα «εν άστει» και τα «κατ' αγρούς» Διονύσια. Τα «εν άστει» εορτάζονταν στο τέλος Μαρτίου/αρχές Απριλίου στον ναό του Διονύσου, στους πρόποδες της Ακροπόλεως. Ήταν πολυήμερη γιορτή και στην κορύφωση της μεταφερόταν το ξόανο του θεού, εν πομπή και δια του Κεραμικού, στο ιερό του Διονύσου. Η γιορτή είχε εύθυμο χαρακτήρα, περιλάμβανε θυσία ταύρου και το κύριο έμβλημα της ήταν ο φαλλός, σύμβολο γονιμότητας. Μετά την ολοκλήρωση της πομπής, οι πολίτες περιδιάβαζαν την πόλη χορεύοντας και τραγουδώντας. Οι επόμενες ημέρες αφιερώνονταν στα δρώμενα (δραματοποιημένο ιερό θέαμα). Παρόμοια διαδικασία με τα «εν άστει» γινόταν και στα «κατ' αγρούς» Διονύσια μόνο που αυτά εορτάζονταν τέλη Δεκεμβρίου/αρχές Ιανουαρίου στους μεγάλους δήμους της Αττικής.

Μια ακόμη γιορτή που ήταν αφιερωμένη στον Διόνυσο ήταν τα **Ανθεστήρια**. Γιορτάζονταν τέλη Φεβρουαρίου/αρχές Μαρτίου και ήταν αφιερωμένα στο άνοιγμα των πιθαριών του νέου κρασιού, που είχε τοποθετηθεί εκεί πριν μερικούς μήνες. Οι παρευρισκόμενοι έπιναν προς τιμήν του θεού ευχόμενοι να είναι καλόπιτος ο καινούριος οίνος. Μέχρι και οι δούλοι είχαν το δικαίωμα να πουν εκείνες τις μέρες. Η πομπή κατευθυνόταν από τους αγρούς στο εν Λίμναις ιερό του Διονύσου (κάπου κοντά στην Ακρόπολη) ενώ τον Διόνυσο πάνω στο τροχοφόρο πλοίο υποδυόταν ο άρχων βασιλεύς. Ο άρχων βασιλεύς και η σύζυγος του αποτελούσαν το ιερό ζεύγος που θα τελούσε τον μυστικό γάμο για την καλή βλάστηση των καρπών στους αγρούς. Το απόγευμα γίνονταν αγώνες οίνοποσίας για να γιορτασθεί ο ιερός γάμος ενώ οι συμμετέχοντες στις

γιορτές είχαν δικαίωμα να πειράζουν λεκτικά τους συμπολίτες τους στους δρόμους. Η τελευταία μέρα των Ανθεστηρίων ήταν αφιερωμένη στους νεκρούς και στον Χθόνιο Ερμή, τον ψυχοπομπό. Η μέρα ήταν πένθιμη και οι προσφορές απευθύνονταν προς τις ψυχές των νεκρών, όπως στα χριστιανικά ψυχοσάββατα.

Τα **Λήναια** ήταν μια ακόμη γιορτή αφιερωμένη στον Διόνυσο, ο οποίος τώρα έπαιρνε νέα μορφή. Δεν ήταν ο θεός που συμβόλιζε την γονιμότητα αλλά ο εκστατικός, ο οργιαστικός Διόνυσος. Τα Λήναια εορτάζονταν τέλος Ιανουαρίου/αρχές Φεβρουαρίου. Οι λήνες ή βάκχες» διονυσιακές μαινάδες δηλαδή, προσέρχονταν στο εν Λήμναις ιερό του Διονύσου, στόλιζαν ένα ξόανο του θεού και χόρευαν υπό τον ήχο τύμπανων και αυλών κρατώντας πυρσούς και δάδες.

Τα **Αρρηφόρια** ήταν γιορτή προς τιμήν της Αθηνάς. Η τελετή γινόταν τέλος Ιουνίου/αρχές Ιουλίου και δύο μικρά κορίτσια, οι αρρηφόροι, ηλικίας 7 έως 11 ετών, παραδίνονταν από τις οικογένειες τους για να ζήσουν για λίγο διάστημα, πριν την εορτή, στον «οίκο των αρρηφόρων». Ο οίκος ήταν μικρό οικημα δίπλα στον ναό της Πολιάδος Αθηνάς (κοντά στο Ερέχθειο), όπου τα κορίτσια πέραναν την ημέρα τους παίζοντας στην αυλή. Την νύχτα της παραμονής της γιορτής η ιέρεια της Αθηνάς παρέδιδε στις δύο αρρηφόρες - τυλιγμένα για να μην τα δουν - μυστικά αντικείμενα (αρρηφόρια) που τα δύο κορίτσια μετέφεραν σε υπόγειο χώρο στο ιερό της εν κήποις Αφροδίτης, όπου τα παρέδιδαν και ελάμβαναν άλλα για να τα μεταφέρουν στην Ακρόπολη. Τα μυστικά αντικείμενα ήταν μάλλον απομιμήσεις φιδιών και φαλλών από ζυμάρι με κλαδιά κουκουναριάς που σκοπό είχαν να τονώσουν την εφορία των καρπών.

Τα **Διάσια** ήταν η μεγαλύτερη αθηναϊκή γιορτή για τον Δία και είχε ως σκοπό να προκαλέσει την εύνοια του θεού που σε αυτήν την περίπτωση ονομαζόταν Μελίχιος Δίας. Οι Αθηναίες νοικοκυρές έψηναν μικρά ψωμάκια σε μορφή βοδιών για να τα προσφέρουν στον θεό ενώ φρόντιζαν και τον «οικουρό όφι», φίδια που ίσως έμεναν στους τοίχους ή στα θεμέλια των σπιτιών και προστατεύονταν ως σύμβολο του Δία.

Οι Έλληνες γιόρταζαν επίσης τον Ιούνιο/Ιούλιο τα **Διπόλια** ή **Διπόλεια**. γιορτή που ήταν αφιερωμένη στην γονιμότητα. Οι εκδηλώσεις γίνονταν στο όνομα του Δία και περιλάμβαναν την τέλεση θυσίας βοδιού στον βωμό του θεού.

Τα **Θαργήλια** και τα **Πυανόψια** τελούνταν προς τιμήν του Απόλλωνα. Τα Θαργήλια, που περιλάμβαναν και τελετές για την Αρτέμιδα, εορτάζονταν τον Μάιο/Ιούνιο. Στον Απόλλωνα προσφέρονταν οι πρώτοι, μη ωριμασμένοι ακόμη, καρποί καθώς και «άρτος ζυμωμένος με αυτούς τους καρπούς (θάργηλος). Στις τελετές γινόταν παράκληση για καλή καρποφορία και μάλιστα η γιορτή συνοδευόταν από καθασμό των Αθηναίων για τον σκοπό αυτό. Πολλές φορές, κατά την διάρκεια των τελετών, δύο κακοποιοί που επρόκειτο να θανατωθούν, περιφέρονταν στους δρόμους με σύκα κρεμασμένα στον λαιμό τους.

Ονομάζονταν φαρμακοί και καθάρματα και η αποπομπή τους αποσκοπούσε στον καθαρό άνδρών και γυναικών. Δηλαδή, σκοπός της συγκεκριμένης ιεροτελεστίας ήταν οι φαρμακοί (εξ ου και φάρμακο = γιατρικό) να απορροφήσουν το μίasma από όλους τους κατοίκους και τελικά να εκδιωχθούν ή θανατωθούν για να καθαρισθεί η Πόλη.

Κατά τα **Πυανόψια**, την δεύτερη προς τιμήν του Απόλλωνα γιορτή, που τελούνταν στο τέλος Οκτωβρίου, οι Αθηναίοι προσέφεραν στον θεό πύανα, δηλαδή κουκιά που βράζονταν μόνα τους ή με άλλα όσπρια για γίνουν πολτός. Τα πύανα ήταν ευχαριστήρια προσφορά στον Απόλλωνα για την καλή συγκομιδή των οσπρίων.

Τα **Πλυντήρια** και τα **Καλλυντήρια** σχετίζονταν με τον φυσικό καθαρισμό του ναού και των ξοάνων της Αθηνάς Πολιάδος στην Ακρόπολη. Σταδιακά, όμως, η τελετή έλαβε και χαρακτήρα τελετουργικού καθαρισμού. Το αρχαίο ξόανο της Αθηνάς ήταν τοποθετημένο στον παλαιό ναό της, μεταξύ Ερεχθείου και Παρθενώνα. Μπροστά στο ξόανο έκαιγε μέρα-νύχτα λύχνος, ο οποίος γεμιζόταν με λάδι μια φορά τον χρόνο. Το ξόανο της θεάς μεταφερόταν το πρωί στο Φάληρο με πομπή, πλενόταν στην θάλασσα και το ίδιο βράδυ, υπό το φως των δάδων, μεταφερόταν πίσω στην Ακρόπολη.

Παρόμοιες γιορτές με τους Αθηναίους τελούσαν και οι Λάκωνες με σημαντικότερες τα **Υακίνθια** και τα **Κάρνεια**.

Τα **Υακίνθια** ήταν τριήμερη γιορτή που διεξαγόταν στα τέλη Μαΐου / αρχές Ιουνίου στις Αμυκλές (νότια της Σπάρτης) προς τιμήν του Απόλλωνα και του Υακίνθου, που ήταν τοπικός θεός της βλαστήσεως. Η πρώτη ημέρα ήταν πένθιμη εις ανάμνησιν του θανάτου του Υακίνθου, ενώ η δεύτερη γιορτινή προς τιμήν του Απόλλωνα. Έτσι, εκφραζόταν ο κύκλος θανάτου και γεννήσεως των θεών της βλαστήσεως ή γονιμότητας, όπως συνέβαινε και με τον Όσιρη στην Αίγυπτο. Σπαρτιάτισσες ύφαιναν τον χιτώνα του Απόλλωνα για να του τον αφιερώσουν και μέσω πομπής αρμάτων και εφίππων κατευθύνονταν μέχρι τον ναό του Απόλλωνα στις Αμύκλες, όπου συνεχίζονταν οι γιορτές και την τρίτη ημέρα.

Τα **Κάρνεια** ήταν γιορτή που διαρκούσε εννέα ημέρες στο τέλος Αυγούστου. Ήταν αφιερωμένη στον τοπικό θεό Κάρναιο ή Κάρνο και στον Απόλλωνα. Οι άνδρες μετείχαν σε δείπνο, που προσφερόταν με τέτοιο τρόπο έτσι ώστε σε εννέα σημεία της πόλεως δειπνούσαν ανά εννέα άνδρες. Η όλη γιορτή εμπιστευόταν σε νέους Σπαρτιάτες που ονομάζονταν καρνεάτες. Κατά την διάρκεια της γιορτής ένας από τους καρνεάτες αφού εκφωνούσε τις ευχές για το τέλος της συγκομιδής, έφευγε όσο πιο γρήγορα μπορούσε ενώ τον κυνηγούσαν οι σταφιλοδρόμοι, άλλοι καρνεάτες που κρατούσαν τσαμπιά σταφύλια. Εάν τον έπιαναν η χρονιά για την Πόλη θα ήταν καλή.

Παρόμοιες γιορτές γίνονταν και σε άλλα σημεία της Ελλάδας, με περισσότερο γνωστό το Ηραίο του Αργούς. Η γιορτή ήταν αφιερωμένη στην Ήρα και είχε σχέση την ευφορία των καρπών της γης. Έξω από το Αργός υπήρχε ιερό

της θεάς, όπου κατευθυνόταν η πομπή που ξεκίναγε από την πόλη. Οι εκδηλώσεις διεξάγονταν κάθε τέσσερα χρόνια και πολύ πιθανό να περιλάμβαναν και αναπαράσταση ιερού γάμου της Ήρας με τον Δία, όπως συνέβαινε στην Αθήνα με τον Διόνυσο.

Η ελληνική κοινωνία δεν διαχώρισε ποτέ αυστηρά τον κοινωνικό από τον θρησκευτικό τομέα. Η ίδια η πόλη είναι ο κατ' εξοχήν τόπος της θρησκευτικής ζωής. Τα ιερά και οι λατρείες της επιβάλλουν το ενδιαφέρον σε κάθε πολίτη της, που αισθάνεται μέλος του αστικού σώματος μόνον εφ' όσον λαμβάνει μέρος στην κοινή λατρεία. Γι' αυτόν πατρίδα είναι πρώτα η θρησκεία που του μετέδωσαν οι πρόγονοί του. Το πνεύμα αυτό φαίνεται και στον όρκο των Αθηναίων εφήβων, που διασώθηκε από μια επιγραφή του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Γι' αυτό το λόγο οι Έλληνες έδιναν τόση σημασία στις μεγάλες θρησκευτικές τελετές, όπου πρωτεύον στοιχείο ήταν η δημόσια θυσία. Τότε μόνον αισθάνονταν ότι συμμετείχαν ενεργά και απόλυτα στη ζωή της πόλης.

Αυτή η ποικιλία, η πολυσημία και οι διακυμάνσεις συνέβαλαν πολύ στη ζωτικότητα της ελληνικής θρησκείας, πού μπορούσε εύκολα να ανανεώνει ή να εμπλουτίζει το πνευματικό της περιεχόμενο, χωρίς να διαταράσσεται ή συνέχεια των λατρευτικών της εθίμων: η ελληνική θρησκεία στηρίζεται στις παραδόσεις, αλλά δεν υπακούει σε δόγματα. Καταλαβαίνουμε ότι κάτω απ' αυτές τις συνθήκες, τολμηρές σκέψεις σχετικά με τη θρησκεία φανερώθηκαν αρκετά πρόωρα χωρίς να δημιουργήσουν σκάνδαλο, όσο ακόμη άνηκαν στο θεωρητικό έδαφος. Σε θρησκεία χωρίς δόγματα, χωρίς ιερατείο, χωρίς ιερά βιβλία, οι προσωπικές εκτιμήσεις μπορούσαν να εκφράζονται ελεύθερα. Από αυτήν την ελευθερία οι Έλληνες επωφελήθηκαν ιδιαίτερα. Είναι γνωστή η μεγάλη ανεξαρτησία των ποιητών στην παρουσίαση των παραδοσιακών μύθων. Η θεωρητική, επίσης, σκέψη έδειξε πολλή τόλμη και δεν συνάντησε εμπόδια, παρά μόνον όταν κρίθηκε επικίνδυνη για διατάραξη της κοινωνικής ζωής. Η απόλυτη οικειότητα των Ελλήνων με τους θεούς τους έσπρωχνε να τους περιπαίζουν χωρίς να φοβάται τη θεία δύναμη. Οι άθεοι κατηγορήθηκαν μόνον όταν εκείνοι ήθελαν να αποφύγουν τις υποχρεώσεις που είχαν ως πολίτες. Η έλλειψη πίστης μάλλον δεν εθεωρείτο έγκλημα, παρά μόνον όταν έπαιρνε τη μορφή ασέβειας. Έτσι εξηγείται η κριτική που πολλοί φιλόσοφοι άσκησαν με εξαιρετική ελευθερία στον πολυθεισμό.

Πρώτη φορά, είπαν, στην Ελλάδα κερδήθηκαν η ελευθερία του ανθρώπου και ο λόγος της ελευθερίας. Προϋπόθεση, άλλωστε, του λόγου της ελευθερίας είναι ο ελεύθερος άνθρωπος. Η διαλεκτική πορεία που έφερε ως εκεί ήταν επίπονη και προέκυψε από την ένταση των συγκρούσεων του Έλληνα με υπέρτερες δυνάμεις ανθρώπινες και θεϊκές. Καθρέφτης αυτής της πορείας είναι η ζωή και το έργο του Αισχύλου. Μάχεται ο Αισχύλος στον Μαραθώνα και στη Σαλαμίνα με δόρυ και με ασπίδα, όπως μάχεται και η γενιά του, για να προστατέψει την ελληνική ανεξαρτησία από τον δεσποτισμό της Ανατολής. Μάχεται, όμως, ακόμη ο Αισχύλος, αντιπροσωπευτικός κι εδώ εκφραστής της γενιάς του,

να ελευθερώσει με τον λόγο της ελευθερίας τον άνθρωπο από πανάρχαιες ανατολικής προέλευσης δοξασίες που τον κρατούσαν δεσμώτη. "Με τιτανική προσπάθεια ανοίγει το δρόμο προς τις πηγές της ζωής και της ελευθερίας του ανθρώπου, Ο άνθρωπος ελεύθερος όχι μονάχα απέναντι στον δεσποτισμό των ανθρώπων αλλά και απέναντι στον δεσποτισμό των θεών. Η σύγκρουση του με τους θεούς βρίσκει την έκφραση της στον «Προμηθέα Δεσμώτη». Η ελεύθερη ατομική ζωή του ανθρώπου βρίσκει τη δικαίωση της με τον ελεύθερο λόγο της «Ορέστειας».

Το ελληνικό πνεύμα συνιστά αναμφισβήτητα γνώρισμα της ελευθερίας. Ένα απόσπασμα από το έργο του Λίβινγκστον «Το Ελληνικό Πνεύμα και η σημασία του για μας» το αποκαλύπτει, ακολουθώντας τη μέθοδο της σύγκρισης:

Ας πάρουμε ένα περίφημο παράδειγμα. Η Ελληνική κι η Εβραϊκή λογοτεχνία περιέχουν η καθεμιά τους την ιστορία ενός δίκαιου ανθρώπου που ο ουρανός του έστειλε μια άδικη δυστυχία. Ο Ιώβ «...άνθρωπος... αληθινός, άμεμπτος, δίκαιος, θεοσεβής, απεχόμενος παντός πονηρού πράγματος», έχασε τα αγαθά του, την οικογένεια του, και την υγεία του από αιφνίδιο βούλευμα του ουρανού. Ο Προμηθέας, ο μεγάλος Τιτάνας, που είδε το ανθρώπινο γένος να εξολοθρεύεται παραμελημένο, το λυπήθηκε, δε φοβήθηκε τη θεϊκή οργή, έδωσε το πυρ στους ανθρώπους, και για τιμωρία του ο Δίας τον κάρφωσε σ' ένα απότομο κρημνό, επάνω στον Καύκασο. Οι δύο «πάσχοντες» είναι σε πολύ ίδια κατάσταση: ο Προμηθέας υποφέρει, γιατί ακολούθησε τις υπαγορεύσεις της ευσπλαχνίας· ο Ιώβ υποφέρει παρά την καθαρότητα της ζωής του. Αν ένας από τους δύο άξιζε τη μοίρα του, αυτός ήταν ο Προμηθέας. Η καθεμιά ιστορία ακολουθεί την ίδια πορεία. Και οι δύο άνθρωποι θρηγούν για τα βάσανα τους και διακηρύττουν την αθωότητα τους. Φίλοι τους επισκέπτονται και τους συμβουλεύουν υποταγή στη θέληση του ουρανού. Ο Προμηθέας απαντά, ότι η προσβολή που έκαμε ήταν εσκεμμένη και ότι ποτέ δε θα υποχώρησε στο Δία· ο Ιώβ επιμένει ότι κανένα κακό δεν έκαμε. Ως εδώ οι ιστορίες συμπίπτουν. Αλλά παρατηρήστε πόσο διαφορετική είναι η ηθική που ο Έλληνας και ο Εβραίος συγγραφέας συνάγουν αντίστοιχα από τις δυστυχίες αυτών των δύο. Μέσα από την έρημο βγαίνει «λαίλαψ και νέφη» και μια φωνή ακούγεται που μιλά στον Ιώβ πείθοντας τον, όπως παράξενα λέγει η επικεφαλίδα του κεφαλαίου, ότι είναι αμαθής και ηλίθιος. Τι είναι αυτός με όλη τη γνώση του, που θα ήθελε να ελέγχει τα συστήματα του Κυρίου: Πού ήσουν, του λέγει, «εν τω θεμελιουν με την γήν;». Μπορεί ο Ιώβ να κάμη χιόνι ή πάγο ή βροχή; μπορεί να οδηγή και να διατάζει τους αστερισμούς; Τι ξέρει για τον Παντοδύναμο και «τας οδούς» του; Και ο Ιώβ με ήρεμη ευπείθεια δέχεται την απόφαση του θεού. «Το βλέπω, είμαι μηδαμινός... ξεστόμισα πράγματα που δεν καταλάβαινα... πράγματα πολύ θαυμαστά για μένα, που δεν τα ήξερα... Γι αυτό σιχαίνομαι τον εαυτό μου, και μετανοώ μέσα στη σκόνη και στη σποδό». Παρατηρήστε ότι ο θεός δεν εδικαιολόγησε την ποινή του Ιώβ, ούτε ο Ιώβ δέχτηκε ότι έπεσε σε σφάλμα. Μόνο που ανακάλεσε τα λόγια του και ταπείνωσε τον εαυτό του. Τα δεινοπαθή-

ματά τον παραμένουν μυστήρια ανεξήγητα. Αλλά ποιος είναι αυτός που θα έλεγε «τας οδούς του Κυρίου»;

Αυτή η λύση, μπορούμε με ασφάλεια να μαντέψωμε, θα ήταν ακατανόητη για τον Έλληνα· ο Αισχύλος δεν την αποδέχεται. «Ο θεός πείθει τον Ιώβ πως βρίσκεται σε αμάθεια και βλακεία»: δεν υπάρχει ίχνος για τέτοια κατάληξη στην περίπτωση του Προμηθέα. Όταν ο Δίας προστάζει και απειλή, ο Προμηθέας ανταπαντά με υβριστική πρόκληση: κάνει ό,τι δε θα κάμη ποτέ ο Ιώβ: καταριέται το θεό. Και τον καταριέται, χωρίς να τιμωρηθή ή να πάθη τίποτε περισσότερο. Ανόμοια προς τον Εβραίο ο Αισχύλος κλείνει την ιστορία του, όχι με θετική δικαίωση. Ο χρόνος και η Ειμαρμένη φέρνουν τον Ηρακλή, ο οποίος σκοτώνει το βασανιστικό γύπα: ο Δίας πείθεται να σπάση τις αλυσίδες του Προμηθέα, και για αντάλλαγμα μαθαίνει ένα μυστικό κίνδυνο που απειλεί το θρόνο του. Αλλά ο Τιτάνας δεν ταπεινώνεται, ούτε ο θεός εξυψώνεται: μια συμφωνία χαράζεται ανάμεσα στους δυο και καταλήγουν σε όρους. Από τον πρώτο ως τον τελευταίο στίχο ποτέ δεν έρχεται στο νου του Αισχύλου ότι μπορεί ο Προμηθέας να έχει στενή αντίληψη για τη δικαιοσύνη, και ότι, όταν οι λογαριασμοί θα ανακεφαλαιώνονταν, θα μπορούσε ο Δίας να βγάλει το συμπέρασμα ότι στο κάτω κάτω είχε δίκιο. Χωρίς υποψία ότι θα μπορούσε να υποπέση σε λάθος, ο Αισχύλος προσάγει το θεό και τον Τιτάνα μπροστά στη δικαστική έδρα του ανθρώπινου λόγου. Κρίνει και τους δύο σ' αυτό το δικαστήριο χωρίς ευνοϊκή προκατάληψη για κανέναν από τους δύο, και όταν ο θεός φαίνεται άδικος, τον καταδικάζει αδίστακτα.

Πόσο διαφορετικός σε όλα αυτά από τις θεότητες του Ελληνισμού είναι ο Ιεχωβά! Πόσο διαφορετική θέση κατέχει στη ζωή του λαού Του! Είναι ζηλότυπος και αυθαίρετος θεός: δεσπόζει τους πιστούς του και τους κάνει νάνους. Ο Ιεχωβά υπάρχει πριν από την ύπαρξη του λαού Του, τον γνωρίζουν μόνο από την αποκάλυψη που έκαμε του Εαυτού του, και βρίσκονται μέσα στη χούφτα του χεριού Του. Ο Έλληνας λέγει για τον Απόλλωνα και το Δία: υπάρχουν ο Ιεχωβά λέγει στο λαό Του: ΥΠΑΡΧΩ· οι Εβραίοι συγγραφείς δείχνουν αυτό-υπο-ταγή και αυτό-ταπείνωση σ' Αυτόν, καθόλου Ελληνική. Τους βασάνιζε η αίσθηση Του. Αυτός εμπνέει ό,τι υπάρχει μεγάλο και αξιομνημόνευτο στα γραφόμενά τους. Υπάρχουν τριάντα εννέα βιβλία στην Παλαιά Διαθήκη. Εκτός από ένα, όλα ασχολούνται συνεχώς με τις σχέσεις του θεού με τον άνθρωπο· δέκα εννιά -το Βιβλίο του Ιώβ, οι Ψαλμοί, τα βιβλία των Προφητών- δεν έχουν άλλο θέμα. Δε συμβαίνει το ίδιο με την Ελληνική λογοτεχνία. Δε βρίσκεται από πίσω της, σαν αμετάβλητο βάθος, πάλι ανάμεσα στη θέληση του ανθρώπου και στη θέληση του θεού. Δεν έχει επανειλημμένες διαμαρτυρίες εναντίον ενός αποστάτη λαού, που τ' αυτιά του είναι συνεχώς βουλωμένα και χοντρές οι καρδιές του. Κι αυτό δεν οφείλεται σε καμιά εξαιρετική αγάπη της δικαιοσύνης από τους Έλληνες. Είναι προπάντων, γιατί η θρησκεία δεν ήταν το ίδιο πράγμα για τον Όμηρο ή τον Αισχύλο και για το Μωϋσή ή τον Ησαΐα. Στο σχέδιο τους για τον κόσμο ο θεός δεν ήταν το παν. Ήταν ένα μέρος της ζωής τους, σημαντικό μέρος, αλλά όχι περισσότερο. Υπήρχε για να προσφέρει την προστασία Του στις απασχολήσεις τους και τα συμφέροντά τους,

αλλά όχι να τους διευθύνει, να δεσπόζει, να τους καταπονή. Αυτό συμβαίνει ακόμη και στους πιο «θρήσκους» Έλληνες. Όταν ο Πλάτων οικοδομή την ιδανική πολιτεία του, η πρώτη λέξη στις σελίδες του δεν είναι ο θεός, η πρώτη σκέψη του συγγραφέα δεν είναι πώς θα ευχαρίστηση το θεό. Πολύ αργότερα μέσα στην πραγματεία του φτάναμε σε τέτοιες απόψεις. Διαβάστε την Πολιτεία του Πλάτωνα ύστερα από ένα από τα βιβλία των προφητών και η διαφορετική διάθεση είναι φανερή.

8. Φορείς Διάδοσης Ελληνικού Πολιτισμού

Ο ελληνικός πολιτισμός αρχικά διαδόθηκε σε πολλούς λαούς μέσω των Ελλήνων αποίκων. Οι άποικοι, παρόλο που αναγκάστηκαν, για να επιβιώσουν, να στηριχτούν στις δυνάμεις, ήλθαν σ' επαφή με τους λαούς των χωρών, στις οποίες εγκαταστάθηκαν. Με την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου το κέντρο βάρους του ελληνισμού μετατοπίστηκε στην Ανατολή, όπου πολλές πόλεις ιδρύθηκαν, οι οποίες με τον καιρό εξελίχθηκαν σε μεγάλα πνευματικά κέντρα. Στη Δύση οι Ρωμαίοι γνώρισαν τον ελληνικό πολιτισμό μέσω των αποίκων της Μ. Ελλάδας. Η επαφή συνεχίστηκε και κορυφώθηκε μετά την υποταγή της Ελλάδας (146 π.Χ.) με τη δημιουργία του λεγόμενου ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Οι Άραβες δέχθηκαν στοιχεία του Ελληνικού πολιτισμού από Έλληνες ή εξελληνισμένους κατοίκους της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου.

α. Οι άποικοι

Μια ματιά στο χάρτη του αρχαίου αποικισμού, όπως είχε διαμορφωθεί τον 6ο αιώνα π.Χ., μας πληροφορεί για την έκταση που είχε καταλάβει τότε ο Ελληνισμός με εγκαταστάσεις μόνιμες και δημιουργικές (κυρίως στα βόρεια και ανατολικά παράλια του Αιγαίου, στα Στενά του Ελλησπόντου και στον Εύξεινο, στην Κύπρο, στη νότια Ιταλία και Σικελία και (αργότερα) στα λοιπά παράλια της Μεσογείου.

Αποικία τότε σήμαινε μετοικεσία και μόνιμη εγκατάσταση συμπαγών πληθυσμών στις παρυφές χωρών που κατοικούνταν από άλλους λαούς. Αυτό σήμαινε ειρηνική ή και εχθρική αρχικά συνάντηση λαών και πολιτισμών. Με το πέρασμα του χρόνου δημιουργούνταν συνθήκες επικοινωνίας και αμοιβαίας πολιτισμικής επίδρασης. Οι άποικοι έπαιρναν πολλά στοιχεία από τους γηγενείς πληθυσμούς, έδιναν και αυτοί το δικό τους πολιτισμό και φυσικά δημιουργούσαν νέο. Σε μερικές περιπτώσεις επήλθε βαθμιαία ο εξελληνισμός των περιοχών αποικισμού (π.χ. στα παράλια της Θράκης, στη δυτική Μακεδονία, στην Κύπρο). Γενικότερα οι αποικίες λειτουργούσαν ως θύρες πολιτισμικής επικοινωνίας. Φιλολογικές πηγές και αρχαιολογικές ανασκαφές μας προσφέρουν άφθονα τεκμήρια της πολιτισμικής παρουσίας του αποικιακού Ελληνισμού κατά την αρχαιότητα και πολλούς αιώνες αργότερα (και ως τις μέρες μας).

Ήταν τόσο η ανάπτυξη των αποικιών κατά τους πρώτους αιώνες, ώστε εκεί σημειώθηκε νωρίτερα εκείνη η πολιτισμική έκφραση που έδωσε τότε στους Έλληνες την πρωτοπορία. Ο Όμηρος για παράδειγμα συνδέεται με την Ιωνία· και ο πρώτος φιλοσοφικός στοχασμός, επίσης, συνδέεται με την Ιωνία

και τη νότια Ιταλία (Θαλής, Αναξίμανδρος, Ηράκλειτος¹, Πυθαγόρας, Πυθαγόρειοι, Εμπεδοκλής). Για το τι πρόσφεραν οι άποικοι στις χώρες όπου ζούσαν ενδεικτικά μεταφέρουμε μια παρατήρηση και αυτού του Jean Battiste Duroselle (για την περιοχή Μασσαλίας - νότιας Γαλλίας): «Από τον 6ο αιώνα π.Χ. η ελληνική επίδραση είχε επεκταθεί τόσο, ώστε και στο εσωτερικό της Γαλατίας διαδίδονται λέξεις ελληνικές, κυρίως με «τεχνική σημασία». Αυτά συνέβαιναν πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση, προσθέτει ο ίδιος.

β. Μακεδόνες

Ο Μ. Αλέξανδρος είχε δεχθεί ουσιαστική παιδεία. Είναι γνωστό ότι μελετούσε με ιδιαίτερη ευχαρίστηση ποιητές, ιδιαίτερα τον Όμηρο. Αναφέρεται ότι ο Αριστοτέλης είχε ειδική «έκδοση» του Ομήρου για τον Αλέξανδρο.

Τον Αλέξανδρο «στην ένοπλη εξερεύνηση» ακολούθησαν ποιητές, φιλόσοφοι, μουσικοί, ηθοποιοί. Ακόμα, αθλητές, πανελληνιονίκες, που λάβαιναν μέρος στους αγώνες που διοργάνωνε. Πολλοί συνέρρευσαν εκεί μετά τις πρώτες επιτυχίες και την αίγλη των ηρωικών κατορθωμάτων. Έλληνες μηχανικοί και αρχιτέκτονες συνέβαλαν θετικά στην ανάπτυξη των περιοχών με τη δημιουργία μεγάλων αναπτυξιακών έργων². Ουσιαστική επιστημονική αποστολή,

¹ «Μάχεσθαι χρή τόν δήμον υπέρ τοῦ νόμου ὅκωσπερ τείχεος»

(Ηράκλειτος, από Diels-Kranz, ό.π., 44,100).

² Μεταξύ των άλλων τεχνιτών ζούσε τότε και ο αρχιτέκτονας Στασικράτης, του οποίου τα έργα δεν επιδίωκαν χάρη και συγκίνηση και προοπτική με τη μορφή τους. Τα σχέδια του ήταν τόσο μεγαλεπήβολα ώστε οι πρόσοδοι ενός μεγάλου κράτους με δυσκολία θα επαρκούσαν για την εκτέλεση τους. Αυτός, αφού πήγε στον Αλέξανδρο, κατηγορούσε τις ζωγραφιστές εικόνες του και τους μαρμάρινους ή χάλκινους ανδριάντες του ως έργα δειλών και ταπεινών τεχνιτών. «Εγώ» είπε «έχω σκεφτεί, βασιλιά, να εμπιστευθώ την ομοιότητα του σώματος σου σε ύλη άφθαρτη και ζωντανή που να έχει θεμέλια αιώνια και βάρος ακίνητο και απαρασάλευτο. Δηλαδή το όρος Άθως της Θράκης, εκεί όπου έχει το μεγαλύτερο όγκο του και υψώνεται περιφανέστατος και έχει ύψος και πλάτη συμμετρικά και βραχύδεις εκτάσεις και συναρμογές και διαστήματα με κάποια μορφή. Ο Άθως αυτός είναι δυνατόν με την τέχνη να κατεργαστεί και να μετασχηματιστεί ώστε να ονομάζεται ανδριάντας του Αλεξάνδρου και να είναι αληθινός ανδριάντας αυτού, που με τα πόδια του θα εγγίζει τη θάλασσα, με ένα το χέρι θα αγκαλιάζει και θα υποβαστάζει πόλη ικανή να περιλάβει 10.000 κατοίκους. Με το δεξί χέρι κρατώντας φιάλη να χύνει από αυτή σπονδές προς τιμή των θεών ολόκληρο ποταμό να ρέει ακατάπαυστα και να εκβάλλει στη θάλασσα. Τα χρυσά και χαλκά και τα ελεφάντινα και τα ξύλινα και τα έγχρωμα έργα όλες τις μικρές και αγοραστές εικόνες που τις κλέβουν ας τις αφήσουμε». Αυτά, αφού άκουσε ο Αλέξανδρος, θαύμασε την τόλμη του καλλιτέχνη, επαίνεσε την πεποίθηση του και πρόσθεσε: «Άσε τον Άθω να μένει στη θέση του, αρκεί ότι είναι μνημείο της ύβρης του βασιλιά (εννοούσε τον Ξέρξη, που είχε επιχειρήσει να κατασκευάσει διώρυγα). Εμένα θα με κάνει γνωστό ο Καύκασος και τα Ημωδά όρη (έτσι ήταν γνωστά τότε τα Ιμαλαία) και ο Τάναης και η Κασπία θάλασσα. Οι πράξεις μου θα είναι οι εικόνες μου». (Πλουτάρχου, **Περί της Αλεξάνδρου τύχης ή αρετής**, 335).

της οποίας τα μέλη προώθησαν την έρευνα, Στην Βακτριανή προκάλεσε το ενδιαφέρον του Αλεξάνδρου φλεγόμενο υγρό με έντονη οσμή, το πετρέλαιο. Ο ίδιος ο Αλέξανδρος ανέθεσε στο Νέαρχο τον ονομαστό περίπλου από τον Ινδό ως τον Ευφράτη, σε μια προσπάθεια ανακάλυψης δρόμου παρά-πλου της Ν. Ασίας.

Πολλές πόλεις ιδρύθηκαν, των οποίων τη θέση επέλεγε ο ίδιος. Στα παράλια της Μεσογείου ιδρύθηκαν δύο Αλεξάνδρειες, της Αιγύπτου και της Συρίας (Αλεξανδρέττα). Αρχαίες μαρτυρίες αναφέρουν ότι εβδομήντα πόλεις ίδρυσε ο Αλέξανδρος. Πολλές όμως απ' αυτές φαίνεται πως ιδρύθηκαν αργότερα. Στόχος του Αλεξάνδρου ήταν να αποτελέσουν οι πόλεις κέντρα του ελληνικού πολιτισμού, γεγονός που θα διευκόλυνε τη διοίκηση του αχανούς κράτους. Για πρώτη φορά τότε οργανώθηκε μαζική εκπαίδευση τριάντα χιλιάδων νέων για να στελεχώσουν τη διοίκηση (Πλουτάρχου, Βίος Αλεξάνδρου, 47.3,71.1).

Το ελληνικό στοιχείο, μολονότι αποτελούσε μειοψηφία, είχε αισθητή παρουσία στην οικονομική και πνευματική ζωή των πόλεων. Η ανάπτυξη αυτή προσείλκυσε και άλλους Έλληνες του μητροπολιτικού χώρου. Σιγά σιγά επιβλήθηκε ο ελληνικός τρόπος ζωής και διακυβέρνησης. **Βουλή και εκκλησία του δήμου** λειτούργησαν σε πολλές πόλεις. Ναοί, βωμοί και αγάλματα κόσμησαν τις πόλεις της Ανατολής. Πολλοί ντόπιοι έμαθαν ελληνικά και έγιναν φορείς του ελληνικού πολιτισμού.

Τα ελληνιστικά βασίλεια της Αιγύπτου, της Συρίας και της Περσίας, καθώς και τα λεγόμενα εθνικά, του Πόντου, της Βακτριανής, της Βιθυνίας και της Καππαδοκίας, βοήθησαν να απλωθούν τα σύνορα του Ελληνισμού και να μετατοπιστεί το κέντρο βάρους του πολιτισμού. Η ευρεία κυκλοφορία των ελληνικών νομισμάτων διευκόλυνε τις συναλλαγές. Το εμπόριο άνθισε. Προϊόντα άγνωστα, μπαχαρικά, μεταξωτά υφάσματα, αρώματα, έγιναν προσιτά στους κατοίκους των νέων μεγαλουπόλεων.

Πολλές από τις πόλεις συνέχισαν επί πολλούς αιώνες να διατηρούν τον ελληνικό χαρακτήρα τους. Ευρήματα, όπως ναοί, αγάλματα, νομίσματα, και συνήθειες, θρύλοι και παραδόσεις, τοπωνύμια κ.ά. θυμίζουν την παλιά δόξα. Πολλοί λαοί διατηρούν ακόμα στη μνήμη τους το μεγάλο «Ισκεντέρ». Αλήθεια, αν η πορεία του Αλεξάνδρου προς την Ανατολή ήταν μόνο μια στρατιωτική επιχείρηση, ελάχιστα θα είχε κάποιος να αναφέρει σήμερα.

γ. Ρωμαίοι

Οι Ρωμαίοι ήλθαν σε στενή επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό, από τον οποίο άντλησαν πολλά στοιχεία. Οι σχέσεις Ελλήνων και κατοίκων της ιταλικής χερσονήσου είχαν αρχίσει κατά την εποχή του β' αποικισμού (8ος-6ος αιώνες). Νωρίς η λατινική υιοθέτησε ελληνικές λέξεις χωρίς φθογγικές μεταβολές

όπως: λάδι (*oleum*), μηχανή (*macina*) κ.ά. Η γνωριμία αυτή με τον καιρό επεκτάθηκε. Με τη λέξη *grsecus* οι Ρωμαίοι δήλωναν τον Έλληνα του ευρύτερου ελληνικού χώρου, αλλά και τον εξελληνισμένο κάτοικο των περιοχών αυτών. *Semigracus* (μισοέλληνας, δηλαδή δίγλωσσος) είναι ο Έλληνας άποικος της Κάτω Ιταλίας, ενώ *graeculus* (γραικύλος) ο Έλληνας που δεν ήταν αντάξιος του ονόματος του, κατά τη γνώμη των κριτών του.

Όσο όμως οι Ρωμαίοι γνώριζαν βαθύτερα τον ελληνικό πολιτισμό, τόσο αισθάνονταν την ανάγκη να εκμάθουν την ελληνική γλώσσα³. Πρώτα την έμαθαν οι πιο μορφωμένοι. Αργότερα η ανάγκη αυτή επεκτάθηκε γενικότερα, γεγονός που προκάλεσε μεγάλη αντίδραση⁴.

Οι Ρωμαίοι στράφηκαν προς την ελληνική τέχνη από τον 3ο αιώνα π.Χ., όταν δηλαδή κατέκτησαν τη νότια Ιταλία και Σικελία:

Στην αρχιτεκτονική πήραν τους ρυθμούς απευθείας από την ελληνική παράδοση, μεταβάλλοντας ελάχιστα τη μορφή τους. Αλλά και η «βασιλική» ή «βασιλική στοά», η μεγαλοπρεπής αίθουσα που χωριζόταν με κίονες ή πεσσούς σε κλίτη, προήλθε από τη «βασίλειο στοά» της αρχαίας αγοράς της Αθήνας, όπου δικάζε ο «άρχων βασιλεύς» της αθηναϊκής δημοκρατίας. Στη γλυπτική ακολουθήθηκε η ελληνική τεχνοτροπία. Οι Ρωμαίοι γλύπτες όμως προτιμούσαν να παριστάνουν τα σώματα ντυμένα. Αλλά και στη ζωγραφική εύκολα διακρίνονται οι ελληνικές επιδράσεις τόσο στην έκφραση όσο και στη θεματική.

Ελληνικοί θεοί (Απόλλων, Ποσειδών, Ερμής) λατρεύτηκαν και στη Ρώμη. Ο ανθρωπομορφισμός του θείου, αντίληψη ελληνική, βοήθησε και εδώ στο να κατασιγάσει ο φόβος για τις υπερφυσικές θεϊκές δυνάμεις. Μετά την ήττα στις Κάννες (216 π.Χ.), εκπρόσωπος της Ρώμης μετέβη στους **Δελφούς** για να ρωτήσει το μαντείο. Η συμβουλή του θεού ήταν «να πάψουν οι Ρωμαίοι να ζουν τρυφήλη ζωή».

Πολλοί Ρωμαίοι μιμήθηκαν Έλληνες ομοτέχνους τους. Ο ποιητής **Έννιος** γνώριζε άριστα την ελληνική και έγραψε τραγωδίες με υποθέσεις από τους ελ-

³ Ο Ρωμαίος συγγραφέας Γέλλιος άκουσε κάποτε την ομιλία του Φαβορίνου και παρατήρησε (XII, 1.21): «Άκουσα το Φαβορίνο να λέει αυτά στην ελληνική. Τις σκέψεις του, επειδή τις θεωρώ χρήσιμες, όσο με βοήθησε η μνήμη τις ανέφερα. Τη χάρη όμως, τον πλούτο και το πλήθος των λέξεων, ολόκληρος ο γλωσσικός πλούτος της λατινικής δύσκολα θα μπορούσε να αποδώσει. Κι εγώ φυσικά με την ανεπάρκεια μου με κανένα τρόπο».

⁴ Ο Σουητώνιος (Τιβέριος, 71) γράφει για τον Τιβέριο: «Παρά το γεγονός ότι μιλούσε ελληνικά και γρήγορα και άνετα, δεν τα χρησιμοποιούσε πάντοτε και προσπαθούσε να τα αποφύγει μπροστά στη σύγκλητο σε τέτοιο βαθμό, που, όταν κάποτε επρόκειτο να αναφέρει τη λέξη μονοπώλιο (*monopolium*), προσπάθησε να δικαιολογηθεί πιο πριν, επειδή θα αναγκαζόταν να χρησιμοποιήσει μια ξένη λέξη. Σε άλλη περίπτωση, όταν θα διαβαζόταν σ' ένα νόμο της συγκλήτου η λέξη «έμβλημα», νόμισε ότι έπρεπε να την αλλάξει και να χρησιμοποιήσει μια δική μας αντί της ξένης και, αν αυτό δεν ήταν δυνατόν, (νόμιζε) ότι ήταν ανάγκη να αποδοθεί η έννοια με περισσότερες λέξεις ή με περιφράση».

Ληνικούς μυθικούς κύκλους. Πιο πολύ όμως θεωρήθηκε επικός ποιητής που ως πρότυπο του είχε τον Όμηρο. Το ίδιο και ο *Βιργίλιος* που συνέθεσε την *Αινειάδα* του κατά το πρότυπο της *Οδύσσειας* και της *Ιλιάδας*. Εξάλλου ο Κάτωνας για τη μεγάλη ρητορική του ικανότητα θεωρήθηκε άξιος να συγκριθεί με το Δημοσθένη: «*Ρωμαῖον αὐτόν οἱ πολλοὶ Δημοσθένη προσηγόρευον*». Ο *Ιούλιος Καίσαρ*, όταν κάποτε στην Ισπανία, όπου υπηρετούσε ως υπάλληλος του ρωμαϊκού κράτους, είδε το άγαλμα του Μ. Αλεξάνδρου, ένιωσε θλίψη για τη δική του απραξία, με τη σκέψη ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς στη δική του ηλικία είχε κατακτήσει τον κόσμο. Ζήτησε τότε να μετατεθεί στη Ρώμη, όπου οι ευκαιρίες για ανάδειξη των ικανοτήτων του ήταν περισσότερες.

Οι Ρωμαῖοι δεν αποδέχτηκαν χωρίς αντιδράσεις τον ελληνικό πολιτισμό. Συχνά ακούστηκαν ή καταγράφηκαν φωνές διαμαρτυρίας και εκφράστηκαν απόψεις υποτιμητικές για τους Έλληνες. Οι Ρωμαῖοι κατηγορούσαν συνήθως τους Έλληνες ότι ήταν άνθρωποι των λόγων και όχι των έργων και ότι μετέρχονταν συχνά δόλο, προκειμένου να πετύχουν το στόχο τους. Τούτο με έμφαση τονίζεται στην *Αινειάδα* με τους λόγους του Λαοκόοντα: «Να φοβάσαι τους Δαναούς ακόμα κι αν φέρουν δώρα». Ακόμη, ο Ρωμαῖος στρατηγός Σύλλας, όταν πολιορκούσε την Αθήνα (86 π.Χ.), επιτίμησε τους αντιπροσώπους της πόλης, που επικαλέστηκαν, για να πετύχουν ευνοϊκή μεταχείριση, τα κατορθώματα των προγόνων τους στο Μαραθώνα, λέγοντας ότι δε βρισκόταν στην Αθήνα για να διδαχθεί φιλοσοφία, αλλά για να υποτάξει τους Αθηναίους.

Πάντως πνευματικοί άνθρωποι της Ρώμης εκδήλωναν σε κάθε ευκαιρία την εκτίμηση τους για τον ελληνικό πολιτισμό⁵.

δ. Άραβες (από τον 7ο αι. μ.Χ. και αργότερα)

Οι Άραβες ήλθαν σε επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό μέσω των Ελλήνων ή εξελληνισμένων κατοίκων της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου. Χρησιμοποίησαν στην υπηρεσία τους πολλούς πνευματικούς ανθρώπους. Γνώρισαν έτσι την ελληνική σκέψη (φιλοσοφία, νομική, αστρονομία, μαθηματικά) και επηρεάστηκαν απ' αυτήν. Δεν είναι υπερβολή να αναφερθεί ότι ένα μέρος της ακμής του αραβικού πολιτισμού οφείλεται σ' αυτή τη γνωριμία.

⁵ Ο Κικέρων, όταν ο αδελφός του επρόκειτο να αναλάβει τη διοίκηση της επαρχίας της Ασίας, τον συμβουλεύει με λόγια πολύ κολακευτικά για τους Έλληνες: «Γιατί, αν σου είχε τύχει να διοικήσεις τους Αφρικανούς, τους Ισπανούς ή τους Γαλάτες, άγρια και βάρβαρα έθνη, θα είχες καθήκον, αφού είσαι καλλιεργημένος άνθρωπος, να νοιαστείς για τα συμφέροντα τους και να φροντίσεις για τις ανάγκες τους. Επειδή όμως κυβερνούμε αυτή τη φυλή των ανθρώπων, που είχε αναπτύξει πολιτισμό, που πιστεύεται ότι διαδόθηκε και στις άλλες χώρες, έχουμε χρέος να τον αποδώσουμε, αφού εκείνοι μας τον έδωσαν... Δεν θα ντραπώ να ισχυριστώ το εξής, ότι δηλαδή όσα πετύχαμε, τα πετύχαμε με τα πνευματικά και καλλιτεχνικά επιτεύγματα των Ελλήνων».

Οι Άραβες παρέλαβαν πολλά στοιχεία από τον Ελληνισμό της Αιγύπτου. Στην Αλεξάνδρεια είναι γνωστό ότι είχε αναπτυχθεί λαμπρός ελληνικός πολιτισμός. Η επιστημονική σκέψη του Αρχιμήδη, του Διόφαντου, του Κλαύδιου Πτολεμαίου θα συνεχίσει να διαδίδεται ως τη στιγμή που εμφανίστηκε η ισλαμική θρησκεία.

Περί τα μέσα του 3ου αιώνα μ.Χ. η **Ζηνοβία**, μαθήτρια του νεοπλατωνικού φιλοσόφου Λογγίνου, βασιλεύει στην εξελληνισμένη Παλμύρα. Εκεί οι Άραβες αναπτύσσουν στενή σχέση με την ελληνική σκέψη. Πολλοί απ' αυτούς μάλιστα θα ασπαστούν το Χριστιανισμό.

Η Βαγδάτη, στην οποία παρατηρήθηκε μεγάλη ακμή κατά τα μέσα του 8ου αιώνα μ.Χ., δεν απέιχε πολύ από την ελληνική πόλη Κτησιφώντα, προάστιο της παλιάς «**επί Τίγρητι**» Σελεύκειας.

Οι Άραβες επέκτειναν την κυριαρχία τους στη Δύση. Πολλές μεταφράσεις των Αρχαίων, όπως του Αριστοτέλη, του Ιπποκράτη, του Ευκλείδη κ.ά. έγιναν στην Ισπανία.

Συμπέρασμα

Μετά την εξέταση των θρησκευτικών τελετών, της θεατρικής και μουσικής δημιουργίας, της λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής παραγωγής, της φιλοσοφικής και επιστημονικής σκέψεως και των ιδεών περί δικαίου, μένει κανείς έκθαμβος μπροστά στον δημιουργικό οργασμό των Αρχαίων Ελλήνων της Κλασικής Εποχής. Μέσα σε δύο αιώνες, οι Έλληνες, όπου και εάν ευρίσκονταν, από την Μεγάλη Ελλάδα μέχρι την Μικρά Ασία, δεν άφησαν κανέναν τομέα της ανθρώπινης διανοήσεως αδιερεύνητο. Τι ήταν όμως αυτό που έδωσε την δυνατότητα στους Έλληνες του Ε' και του Δ' αιώνα να αφοσιωθούν στην θεωρητική διερεύνηση της γνώσεως; Πρώτα-πρώτα η διάδοση της γνώσεως λόγω του υψηλού ποσοστού Ελλήνων, σε σχέση με προηγούμενους πολιτισμούς, που μπορούσαν να διαβάσουν και να γράψουν με την χρήση της εύκολης αλφαβητικής γραφής. Σημαντικότερος παράγων πρέπει ακόμη να υπήρξε η πολιτική οργάνωση των Ελλήνων, η Πόλις, που έδωσε την απαιτούμενη ελευθερία στους πολίτες να μετακινούνται από τόπο σε τόπο χωρίς περιορισμούς, συμβάλλοντας τα μέγιστα στην διακίνηση των ιδεών. Φυσικά συνετέλεσε και η ιδέα του ατόμου ως πολίτη, ως αυτόνομου μέλους της κοινωνίας, που ήταν ελεύθερος να δημιουργήσει χωρίς περιορισμούς. Όλα τα ανωτέρω δεν θα ήταν δυνατά χωρίς οικονομική ευμάρεια, που έλυσε το πρόβλημα της ανάγκης για καθημερινή εργασία ορισμένων πολιτών και τους έδωσε τον απαιτούμενο ελεύθερο χρόνο για να δημιουργήσουν πνευματικά. Οι Έλληνες απέδειξαν ότι η ανάπτυξη του πολιτισμού απαιτεί από τα άτομα να διαθέτουν απεριόριστο ελεύθερο χρόνο, που θα αναλωθεί σε πνευματική εργασία, αλλά και οικονομική ευρωστία για την διάθεση πόρων σε μη παραγωγικές, από εμπορικής απόψεως, διαδικασίες. Επιπλέον, απαιτείται τα άτομα να επιθυμούν να ασχοληθούν με την διάνοηση αλλά και να διαθέτουν το ήθος εκείνο που θα τους ωθήσει να παραβλέψουν τα υλικά αγαθά προς χάριν της πνευματικής δημιουργίας, χωρίς μάλιστα να έχουν και κανένα οικονομικό όφελος. Ίσως η μεγαλύτερη συμβολή των Αρχαίων Ελλήνων διανοουμένων στον Δυτικό Πολιτισμό να είναι ότι κατανόησαν το γεγονός πως η δημιουργία χωρίς οικονομικό όφελος είναι εξίσου σημαντική με την παραγωγή υλικών αγαθών. Με άλλα λόγια, οι Έλληνες ήταν πρόθυμοι να πληρώσουν για την παραγωγή γνώσεως και καλλιτεχνικής δημιουργίας όσο και για υλικά αγαθά. Αυτή η ιδέα δεν υφίσταται σε κανέναν προγενέστερο πολιτισμό. Αυτό το απλό γεγονός, που αποτελεί όμως ένα γιγάντιο άλμα στην προώθηση του πολιτισμού, έδωσε την ευκαιρία στους Αρχαίους Έλληνες να ασχοληθούν με την Τέχνη και την Επιστήμη σε τέτοιο βαθμό και έκταση ώστε σήμερα να μιλάμε για τους χρυσούς αιώνες του Κλασικού Ελληνικού Πολιτισμού.